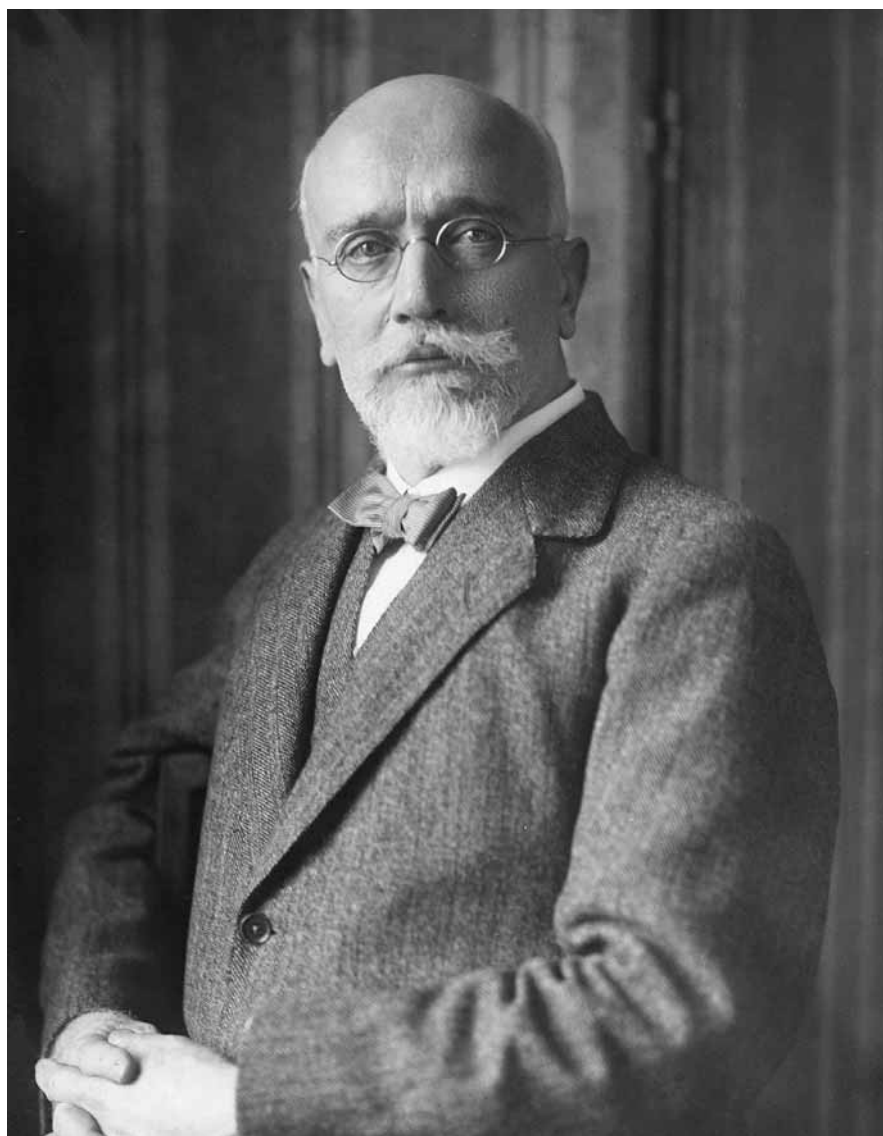

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΗΜΕΡΙΔΟΣ

(16 Μαρτίου 2006)

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ISBN: 978-960-88457-6-3

Τὸ σχέδιο μὲ τὴν ἄγκυρα,
παραδοσιακὸ ἔμβλημα τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων,
ἀποτελεῖ προσφορὰ τοῦ ζωγράφου Σαράντη Καραβούζη.

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΗΜΕΡΙΔΟΣ

(16 Μαρτίου 2006)

**ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ**

ΑΘΗΝΑΙ

2007

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Σὲ ἔνδειξη ὀφειλομένης τιμῆς ὁ παρὼν τόμος ἀφιερῶται στὸν Ναύαρχο Δημήτριο Μπουζάνη (1939-2006).

I. Ὁ ἐκλιπὼν φίλος διετέλεσε ἐπὶ ἔτη μέλος δραστήριο τῆς «Λέσχης Φιλελευθέρων». Ἀπὸ Μαΐου 2004 μετεῖχε καὶ τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ Ἰδρύματός μας. Πρῶος ἀλλὰ καὶ ὁξυδερκής, ἀνέκαθεν μὲ τὶς παρατηρήσεις του κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συμβουλίου διέκρινε τὸ ἐκάστοτε οὐσιῶδες.

II. Ὑπὸ τὴν ἄνω πνευματικὴ του ἐξάρτυση συνέτασσε καὶ διετύπωνε πάντα τὶς εἰσηγήσεις του κατὰ τρόπο ἄρτιο. Ἐπιβάλλεται ἰδιαίτερως νὰ ἐ-

ξαρθεῖ ἡ ὑπ' αὐτοῦ συγγραφεῖσα μελέτη «Τὸ Κρητικὸ ζήτημα», ποὺ ἐδημοσιεύθη προσφάτως σὲ ἔκδοση τοῦ Ἰδρύματός μας, καθὼς καὶ ἡ συνδημοσιευομένη στὸν παρόντα τόμο εἰσήγησή του γιὰ τὸ Κίνημα τοῦ 1935.

III. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ ἐκλιπὼν φίλος εἶχε ἐπιδείξει τὴν αὐτὴ ἐπάρκεια καὶ στὶς τάξεις τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ, ὅπου σταδιοδρόμησε ἀποστρατευθεὶς ὡς ἀνώτατος ἀξιωματικὸς μὲ τὸν βαθμὸ τοῦ Ὑποναύαρχου.

IV. Τὸ Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου κρίνει πῶς ὑπῆρξε εὐτύχημα τὸ ὅτι μεταξὺ τῶν μελῶν του συμπεριέλαβε τὸν Ναύαρχο.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Πρόεδρος

τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σὲ αὐτὸν τὸν τόμο συνεχίζεται παράδοση πὺ ἐῖχε ἐγκαινιστεῖ μὲ τὸν προηγούμενο: Οὐσιαστικὰ διεξάγεται συζήτηση γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Βενιζέλου, στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας οἱ ὁμιλητὲς μιλοῦν ἀπὸ διαφορετικὴ ὀπτικὴ γωνία ὄχι μόνον θεματικῶς ἀλλὰ, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, καὶ ἰδεολογικῶς. Αὐτὸ συχνὰ ἐγκυμονεῖ συγκρούσεις· ἀναγκαστικὰ ὅμως περιπίπτει ἔτσι κανεὶς στὸ περίφημο ἐγελιανὸ σχῆμα: θέση-ἀντίθεση > σύνθεση, ἀπὸ τὸ ὁποῖο, ἂν ὄχι πάντοτε, τοῦλάχιστον κατὰ κανόνα, μπορεῖ νὰ ἐκπηδῇ καινούργια ἄποψη – σοβαρή.

Ἄξονας νοηματικῶν περιστροφῶν καὶ κοιτίδα ἐρευνητικῶν ζυμώσεων στὸν ἀνὰ χεῖρας τόμο εἶναι καὶ πάλι ἡ εἰσήγηση τοῦ Γεωργίου Κ. Στεφανάκη· καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ ὁ χαρακτηρὰς τῆς εἶναι σαφῶς ἀπολογητικὸς τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Ἐπιλέγοντας, πράγματι, ὁ Γ. Κ. Στεφανάκης ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τοῦ τὴν πράξη μὲ τὴν ὁποία ὁ Μεγάλος μας Πολιτικὸς πλήρως καθιερώθηκε στὴ Σύγχρονη Ἱστορία τῆς Χώρας, τὸν χωρισμὸ, δηλαδή, τὸ 1916, τοῦ Κράτους στὰ δύο, προκειμένου νὰ ἐπιβληθεῖ ἡ πολιτικὴ τὴν ὁποία ἐκεῖνος εἶχε θεωρήσει ὀρθή, ἀναπτύσσει μιὰ ἔξοχη ἐπιχειρηματολογία, πού, στὴν πραγματικότητα, δὲν ἀφορᾷ μονάχα τὸν Βενιζέλο ἀλλὰ κάτι πολὺ μεγαλύτερο· ἓνα ὁλόκληρο κόσμος. Ἐκ τῶν πραγμάτων ὅμως ἔρχεται, μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, σὲ ἀντιπαράταξη μὲ τὸ δικό μου κείμενο – καὶ σὲ τελικὴ ἀνάλυση μὲ ἐμένα τὸν ἴδιο. Ἐγώ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, δὲν ἤθελα ἢ ἀνακοίνωσή μου νὰ εἶναι ἀπολογητικὴ ἐνὸς κόσμου· ἢ μᾶλλον ὅμως μοῦ ἦρθε στὰ χέρια (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω μιὰ παλιὰ μὰ ἐναργῆ φοιτητικὴ ἔκφραση) καὶ βρίσκομαι, κατὰ συνέπεια, ὑποχρεωμένος νὰ παίξω. Αὐτονόητο τυγχάνει ὅτι αὐτὸ θὰ προτιμοῦσα νὰ τὸ ἀποφύγω, ἐπειδὴ καὶ ἡ θέση μου παραμένει λεπτὴ (ὁ Γ. Κ. Στεφανάκης εἶναι, ὡς γνωστόν, Πρόεδρος τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου) μὰ καὶ γιατί πιστεύω πὺ δὲν ἔχει φτάσει ἀκόμη, στὴν Ἑλλάδα, ἡ ὥρα γιὰ τέτοιους εἰδους θέσεις/ ἀντιθέσεις. Προφανῶς ὅμως ἄλλα οἱ καταστάσεις κελεύουν· κατὰ συνέπεια, δὲν μπορῶ παρὰ νὰ σηκώσω τὰ –πνευματικά μου– ὄπλα καὶ νὰ κατεβῶ

στην ιδεολογική κονίστρα, άκουσίως αναλαμβάνοντας ρόλο που καθόλου δέν θά ήθελα νά είχα πέσει στους ώμους μου.

α'

Τρία εἶναι τὰ κομβικά σημεία τῶν απόψεων τοῦ Γ. Κ. Στεφανάκης:

1. 'Ο βασιλιάς Κωνσταντῖνος δέν είχε, κατὰ τὸν Α' Παγκόσμιο πόλεμο, δικαίωμα νά ἐκφράζει ἄποψη ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερική πολιτική τῆς χώρας μας.
2. 'Ορθῶς ὁ Βενιζέλος κάλεσε, τὸ 1915, τοὺς Βρεταννοὺς καὶ Γάλλους νά ἐγκαταστήσουν στρατιωτικές τους μονάδες στὴ Θεσσαλονίκη.
3. 'Αφετηρία τῆς πορείας πρὸς τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντῖνου ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξε ἡ κατὰ τὸ 1916 συνάντηση καί, συνακολούθως, συνομιλία του μὲ τὸν Γάλλο βουλευτὴ Paul Benazet.

'Οφείλω κατηγορηματικῶς νά ἀναγνωρίσω ὅτι καὶ στὰ τρία αὐτὰ σημεία ὁ Γ. Κ. Στεφανάκης ὄχι ἀπλῶς ἔχει δίκιο, ἀλλὰ ἐπιπλέον ἐκφράζεται κατὰ τρόπο μετριοπαθοῦ. Καὶ γιὰ νά πάρει κανεὶς τὰ πράγματα ἕνα πρὸς ἕνα, εἶναι ξεκάθαρο πρῶτα-πρῶτα ὅτι στὰ πλαίσια καθεστῶτος κοινοβουλευτικοῦ ὁ ἄναξ ὄχι μόνο δέν μπορεῖ νά ἔχει λόγο ὡς πρὸς τὴν ἀπόκλιση, σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο, τῶν ἐθνικῶν προτιμήσεων, ἀλλὰ καὶ δέν μπορεῖ νά ἐπικαλεστεῖ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς παραμένει ἀνεύθυνος, οὔτε καὶ τὴν ἀκρογωνιαίαν ἀρχὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου *salus rei publicae suprema lex esto*ⁱ. Ἡ κατὰ τὸ 1915 πρόσκληση, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τῶν Ἀγγλογάλλων στὴ Θεσσαλονίκη πράγματι ὑπῆρξε ἐπωφελὴς γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἐπειδὴ ἔτσι παγιώθηκε, στὴ μεγαλούπολη, ἡ κυριαρχία τῆς δικῆς μας χώρας, ποὺ ἐκεῖ παρέμενε ἐκ τῶν πραγμάτων ἀσταθής: Πέρα ἀπὸ τὶς προεκτάσεις ποὺ τελικῶς πῆρε ἡ ἐκεῖ ἐγκατάσταση στρατευμάτων τῆς Συνεννόησης καὶ τὴ συνακολούθως ὀλοένα μεγαλύτερη –καὶ τελικῶς καταλυτικὴ– ἀνάμειξη τῶν ξένων στὰ ἑλληνικὰ πράγματα, προσωπικῶς πιστεύω, ἔστω καὶ ἂν, σχετικῶς, βασιζομαι μόνο σὲ ἐνδείξεις πολὺ ἰσχνές, πὼς ἡ πρωτοβουλία αὐτή, παρὰ τὸν ταχυδακτυλουργικὸ χαρακτήρα τῆς ἐκτέλεσής της, ὑπῆρξε αἰτία λανθάνουσας ἀνοχῆς τοῦ Βενιζέλου ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο – καὶ ἀντιστρόφως. "Ὅσον ἀφορᾷ, τέλος, τὴ συνάντηση τοῦ Κωνσταντῖνου μὲ τὸν Benazet, πάλι ὁ Γ. Κ. Στεφανάκης ἔχει δίκιο: 'Ο βασιλιάς εἴτε συνειδητῶς πῆγε νά ἐξαπατήσῃ τὸν ἐκπρόσωπο τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης ἢ, τὸ λιγότερο, δέν ἦταν σὲ θέση νά πραγματοποιήσῃ ὅσα –μὲ μισή,

ⁱ "Η, σύμφωνα μὲ ἄλλη διατύπωση, *salus populi suprema lex esto*.

ἀναμφισβήτητα, καρδιά– ύποσχέθηκε. Πράγματι, πῶς μπορούσε ὁ νικητῆς ἀρχιστράτηγος τῶν Βαλκανικῶν πολέμων καί, συνεπῶς, ἰνδαλμα τοῦ Λαοῦ του νὰ δώσει ἐντολή ἀκαπνῆς παράδοσης τῶν “Οπλῶν τοῦ Ἑθνους; Ἀκόμα καὶ ἂν τὸ ἔκανε, πόσοι θὰ τὸν ἀκούγανε εἴτε στὴν Ἀθήνα ἢ, πολὺ περισσότερο, στὰ ὄρη καὶ τὰ βουνὰ τοῦ Μοριᾶ (ὅπου ἀκόμα ἦταν αἰσθητοὶ οἱ ἀπόηχοι τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821); Διὰ ταῦτα –ὅπως συνηθίζουν νὰ λένε καὶ οἱ πολυπληθεῖς νομικοὶ μας– ἡ θέση τοῦ Γ. Κ. Στεφανάκη ἀποδεικνύεται ὀρθή: Ἡ κατὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμον στάση τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντίνου ἦταν ἔκνομη καὶ ἠθικῶς ἐπιλήψιμη. Τί μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀπαντήσῃ σὲ αὐτό;

β'

Κατ' ἀρχὴν ὅτι αὐτὴ ἡ ἀποτίμηση τῶν πραγμάτων βασίζεται σὲ παρανόηση πού, δυστυχῶς, ἀποτελεῖ κοινὸν τόπον στὴ δημόσια καὶ ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν Νεοελλήνων: Νομιμότητα δὲν σημαίνει ἀναγκαστικῶς δικαιοσύνηⁱⁱ (οὔτε ἡ δημοκρατία ὅπωςδῆποτε συνεπάγεται ἐλευθερίαⁱⁱⁱ καὶ εὐημερία^{iv}). Ὁρθῶς ἐπισημαίνει ὁ Γ. Κ. Στεφανάκης ὅτι ἤδη τὸ 1875, λόγῳ τῆς δημοσίευσης προηγουμένως, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1874 συγκεκριμένα, τοῦ περίφημου ἄρθρου τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη «Τίς πταίει;» στὴν ἐφημερίδα *Καιροί*, ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ τὸν βασιλιᾶ Γεώργιου Α' τῆς ἀρχῆς τῆς δεδηλωμένης ἐπέφερε τὴν ἐπικράτηση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ στὸν τόπο μας. Ἔ, καὶ λοιπόν; (Μπορεῖ νὰ ἀπαντήσῃ κανεὶς...) Τί σήμαινε αὐτό; Πῶς τὸν κοινοβουλευτισμὸ περιέβαλλε ἡ λαϊκὴ συγκατάθεση; Στὴν πραγματικότητα –καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ ὅτι ὁ μέσος ἄνθρωπος κατὰ κανόνα ἐνδιαφέρεται μόνον γιὰ θέματα ἀπτὰ^v– τὸ

ⁱⁱ Ὁφείλει κανεὶς νὰ ἀναγνωρίσῃ ὅτι –σύμφωνα μὲ ὅ,τι εἶναι γνωστὸ– μόνος ὁ Henry A. Kissinger εἶχε, μέχρι τώρα, τὴν παρρησίαν αὐτὸ νὰ τὸ τονίσει (στὸ βιβλίον του *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812-1822* [Βοστώνη: Houghton Mifflin, χ. ἔ. σ. 1).

ⁱⁱⁱ Πρβλ. Voltaire, *Dictionnaire philosophique* (Παρίσι: Ernest Flammarion, χ. ἔ.), σ. 327.

^{iv} Ἀπὸ τίς μέρες τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶχε δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸ [δημοκρατικὸ] πολίτευμα τῶν Ἀθηναίων, καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμα τὸν Ε' αἰῶνα, ἦταν κακὸ καὶ πηγὴ ὅλων τῶν κακῶν... (Διαπίστωση στὴν ὁποία –διστακτικὰ, ἐννοεῖται, καὶ μὲ πολλὰς ἐπιφυλάξεις– καταλήγει ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος στὸ ἔργο του, *Ἀπὸ τὸν Μααθῶνα στὴν Πύδνα καὶ ὡς τὴν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου, 490-146 π.Χ.*, τόμ. Α' [Ἀθήνα, 1963], σ. 29.

^v Ernest Renan, *The Future of Science. Ideas of 1848*. Translated from the French by Alfred D. Vandam and C. B. Pitman (Λονδῶν: Chapman and Hall, 1891), σ. 16.

μόνο που νοιάζει την πλειοψηφία των ατόμων που συναποτελούν τον Λαό είναι να έχουν μια δουλειά καθαρή, να αμείβονται δίκαια και μετά τη δουλειά τους να μπορούν να βγουνε βόλτα με τη γυναίκα της ζωής τους (επίδοξη, προσωρινή, νόμιμη ή έκθεσμη) – και να ποῦν κι ένα τραγούδι. Για τίποτα άλλο δὲν σκοτίζονται, στο μεγαλύτερο μέρος τους, οἱ πολῖτες οἰασδήποτε – συντεταγμένης– Πολιτείας, ἐκτός, βέβαια, ἀπὸ τὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία θὰ βρεθοῦν σὲ κατάσταση ἑξάρσης...

...Καὶ τὸ 1916 ὁ Λαὸς τῆς Παλιᾶς Ἑλλάδας ἦταν σὲ κατάσταση ἑξάρσης.

Τί σημαίνει αὐτό; Τὸ προφανές: Ἐπειδὴ –σύμφωνα με ὅ,τι εἶναι γνωστό– κανένας δὲν εἶχε πάρει, κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1870, τὰ ὅπλα, γιὰ νὰ ἀπαίτησε τὴν ἐγκαθίδρυση κοινοβουλευτικοῦ καθεστώτος στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ ἀντίθετα χιλιάδες ἦταν, κατὰ τὸ 1916 καὶ τὸ 1917, ἔτοιμοι νὰ πεθάνουν γιὰ νὰ μείνει ὁ Κωνσταντῖνος στὸν θρόνο του^{vi}, ὁ –*λανθάνων* ἔστω– ἰσχυρισμὸς πὼς ἡ ἐπιβολὴ τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ ἦταν προῖον κοινωνικῶν ζυμώσεων καὶ πανεθνικῆς ἀπαίτησης δὲν εὐσταθεῖ· ἀντιθέτως, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σωστὴ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ στάση τοῦ Κωνσταντίνου, ἂν καὶ ἔκνομη, ἦταν δικαιολογημένη, ἐφ'ὅσον ἀνταποκρινόταν στὸ λαϊκὸ αἶσθημα. Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, πράγματι, δὲν ὑπῆρξε παρὰ τὸ προῖον τῆς συνεννόησης δύο βασικῶν, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, φορέων τῆς βρετανικῆς ἐπιρροῆς στὴν Ἑλλάδα^{vii} – τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου Α', συγκεκριμένα, τὸν ὁποῖο διακατεῖχε ὁ φόβος μήπως πάθει ὅ,τι καὶ ὁ Ὁθωνας, προκάτοχός του, καὶ τοῦ Χ. Τρικούπη, ποὺ συνειδητῶς εἶχε ἐπιλέξει τὸ «βρετανικὸ ἄρμα». Ἡ μεταξὺ τους ἐπαφὴ ἔφερε ὡς καρπὸ τὸ ὑπὸ βασιλικὸ μανδύα δημοκρατικὸ καθεστῶς, ποὺ σαφῶς δημιουργοῦσε νομιμότητα. Τὸ κατὰ πόσον ὅμως αὐτὴ ἡ νομιμότητα συνεπαγόταν δικαιοσύνη παραμένει κάτι πολὺ συζητήσιμο. Ὡς γνωστόν, ὁ Χ. Τρικούπης ἔχασε τὶς ἐκλογὰς τὶς ὁποῖες ὁ ἴδιος ἔκανε εὐθὺς μετὰ τὴν καθιέρωση τῆς δεδηλωμένης^{viii}. Καὶ ἀκόμη ὑπάρχει τὸ κίνημα τοῦ 1909 στὸ Γουδί, τὸ ὁποῖο, παρὰ τὴν κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες διαρκῆ καὶ συχνὰ *ex nihilo* δημιουργία κλάδων καὶ ὑποκλάδων τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν, δὲν ἔχει ἀκόμη πολιτικῶς χαρακτηριστεῖ: Ἦταν ἀριστερῆς ἀπόκλισης; Ἡ, μήπως, δεξιᾶς; Προσωπικῶς πιστεύω, ὅτι παρὰ τὴν ἀπαίτηση τῆς ἀπομάκρυνσης τῶν *πρι-*

^{vi} Βλ. ἐνδεικτικῶς Général Regnault, *La conquête d'Athènes* (Παρίσι: L. Fournier, 1919), σ. 46 ἐπ.

^{vii} Πρβλ. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1828-1964*, τόμ. δεύτερος (Ἀθήνα: Πάπυρος, 1966), σ. 87.

^{viii} *Αὐτόθι*, σ. 89.

γκήριων από τὸν Στρατό, ἦταν κατὰ βάση δεξιό. Βασικό, πράγματι, αἶτημα τῶν ἀξιοματικῶν ποὺ τότε πρωταγωνίστησαν στὰ τεκταινόμενα ἦταν ὁ βασιλιάς νὰ πάψει νὰ εἶναι ἀπλὸς θεατὴς τῶν γεγονότων, καραδοκῶντας νὰ καρπωθεῖ εἴτε προσωπικὸ εἴτε δυναστικὸ ὄφελος, καὶ ἐνεργῶς νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ προβλήματα τοῦ Ἑθνους καὶ τοῦ Λαοῦ^{ix}. Αὐτὸ σήμαινε νὰ πάψει νὰ εἶναι ἀνεύθυνος – καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς ἔκανε ὁ γυιὸς καὶ διάδοχός του· ἐξ οὗ καὶ ὁ ἀξιοματικὸς τοῦ Ναυτικοῦ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος, ἐπικεφαλῆς τῆς ριζοσπαστικῆς πτέρυγας τῶν ἐπαναστατῶν τοῦ 1909 ποὺ ἐπιζητοῦσε τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Γεωργίου Α', ὑπῆρξε στὴ συνέχεια –καὶ πολὺ λογικὰ– ἀπὸ τοὺς βασικοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς ὅλης πολιτικῆς τοῦ βασιλεῖς Κωνσταντίνου^x.

γ'

Ἡ τραγωδία τῆς Ἐπιστήμης ἔγκειται στὸ ὅτι, σὲ κάθε της βῆμα, βρίσκεται ὑποχρεωμένη νὰ διαφεύδει τὸν ἑαυτὸ της^{xi}. Στοιχεῖο παράταίριο στὸ σκληρικὸ αὐτὸ ἀποτελοῦν τὰ Νομικά. Πράγματι, ἐνῶ ὁ ἐπιστήμονας, ὁ *savant* κατὰ τὴν προσφιλεῖ στὸν Renan διατύπωση, ἐφ' ὅσον δὲν μπορεῖ νὰ παραμείνει ἀδιάφορος σὲ ὅ,τι τὸν περιβάλλει, ψάχνει, ἐρευνᾷ, βρίσκει καὶ ἀποδεικνύει ἔωλα ὅσα μέχρι τότε εἶχαν γίνεи πιστευτά, ὁ νομικὸς συχνὰ ἐγκαταλείπει τὴν πεποιθήσεις τοῦ χθὲς ὅχι ἀπὸ τὸν πόθο τῆς ἐρευνας μὰ, κατὰ κανόνα, εἴτε γιὰ λόγους ἐπαγγελματικοὺς ἢ ἐπειδὴ ἀλλάζει ἡ ἰδεολογικοπολιτικὴ κατὰστασις. Μὲ ἄλλα λόγια, τείνει νὰ κινεῖται ὅχι τόσο γιὰ λόγους ἀντικειμενικοὺς, δηλαδὴ τὴν προσέγγιση τῆς ἀλήθειας, ὅσο γιὰ καθαρῶς ὑποκειμενικοὺς. Νά λοιπὸν τί ὠθησε τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο νὰ γράψει ὅτι ἡ Νομικὴ δὲν εἶναι ἐπιστήμη ἀλλὰ *ψευδοεπιστήμη*, πού, μάλιστα, ἐπιφέρει στενότητα ἀντιλήψεων^{xii}. Σὲ ἐμένα ἐπιπλέον εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀποδεχτῶ τὴ –νομικῶς– ἀκλόνητη ἐπιχειρηματολογία τοῦ Γ. Κ. Στεφαννάκη, ἐφ' ὅσον βάση της ἀποτελεῖ ἡ πεποίθησις πὼς περιορισμένης ἐμβέλειας πολιτειακὰ καὶ πολιτικὰ ἐφευρήματα

^{ix} Βλ. Περικλῆ Ἰ. Ἀργυρόπουλου, *Ἀραμνήσεις. Τὸ ζήτημα τοῦ Ναυτικοῦ, ἡ ἐξέγερσις στὸ Γουδί, ὁ Διχασμὸς, 1900-1916*. Πρόλογος-εἰσαγωγή-σημειώσεις: Δημήτρης Μιχαλόπουλος (Ἀθήνα: Ἀρσενίδης, 1996), σσ. 74-75.

^x *Αὐτόθι*, σσ. 73, 75-80.

^{xi} Φράση τοῦ Μιχαὴλ Γκετάκου, καθηγητῆ μου στὸ Γυμνάσιο τῆς Ἱταλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν.

^{xii} Κωνσταντίνου Τσάτσου, *Λογοδοσία μᾶς ζωῆς*, τόμ. πρῶτος (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, 2001⁴), σ. 244.

καὶ ἐπινοήματα εἶναι δυνατόν νὰ ἀναχθοῦν σὲ μέτρο κρίσης τῆς ὅλης πορείας τῆς Ἀνθρωπότητος. Παραδόξως ὅμως, μπαίνοντας στὴ στενὴ πύλη καὶ βαδίζοντας στὶς σκολιές ἀτραπούς τῆς ἔρευνας, καταλήγω, ὅσον ἀφορᾷ συγκεκριμένο θέμα, στὸ ἴδιο συμπέρασμα μὲ αὐτόν: Ἡ ὅλη στάση τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντίνου πραγματικὰ ἦταν ἠθικῶς κατακριτέα.

δ'

Ἰδαίικὴ κοινωνία εἶναι κοινωνία ἡρώων ποὺ κυβερνᾷνε ἡρώες^{xiii}. Πέρα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ εἶπαν καὶ ἔγραψαν ὁ Πλάτωνας καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ ὅσα κατὰ καιροὺς ἀνέπτυξαν οἱ μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς φιλόσοφοι, πολιτειολόγοι, δημοσιολόγοι κ.λπ., κ.λπ., ἡ ρήση αὐτὴ ἐκφράζει τὴν πεμπτουσία τῆς Ἱστορίας. Καὶ γιὰ νὰ ἔρθουμε στὰ δικά μας, κανένας δὲν θαυμάζει τὸν Βενιζέλο, ἐπειδὴ αὐτὸς πᾶσχιζε νὰ τηρήσει τοὺς κανόνες τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ· ἀντίθετα, ἐὰν ἀγαπήθηκε ἀπὸ ἓνα ὁλόκληρο κόσμο, εἶναι γιὰτὶ, ὅποτε χρειάστηκε, πῆρε τὰ ὅπλα καὶ δὲν δίστασε νὰ παίξει ἀκόμη καὶ τὸ κεφάλι του. Ὁ Κωνσταντῖνος, πάλι, ἀγαπήθηκε ἀπὸ τὸν Λαό του, ἐπειδὴ χάρη στὸ ὅλο του στυλ καὶ βέβαια τὰ ἀποτελέσματα τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἡ μορφὴ του ἔτεινε νὰ πάρει διαστάσεις ἡρωικές. Ἡ στάση του κατὰ τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον οὔτε βλακώδης ὑπῆρξε οὔτε παράλογη οὔτε ἀδικαιολόγητη: Ἐφ' ὅσον κατέληξε ἐχθρὸς τῆς Ἑγκάρδιας Συνεννόησης καὶ ἐφ' ὅσον ὁ Λαὸς τοῦ συμπαραστεκόταν, εἶχε ὅχι ἀπλῶς τὸ δικαίωμα ἀλλὰ τὴν ὑποχρέωση νὰ πάρει τὰ ὅπλα στὸ πλευρὸ τῆς Γερμανίας. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν τὸ ἔκανε... καὶ ἐδῶ εἶναι ποὺ προκύπτει τὸ ζήτημα τῶν συνεννόησεών του μὲ τὸν P. Benazet... καὶ ἐδῶ εἶναι ποὺ ἐγὼ ὅχι ἀπλῶς θὰ συμφωνήσω μὲ τὸν Γ. Κ. Στεφανάκη, ἀλλὰ –σύμφωνα μὲ ἔκφρασή του– θὰ τὸν ὑπερακοντίσω.

Διάλογος δὲν εἶναι δυνατός παρὰ μόνο μεταξὺ ἀνθρώπων ποὺ ἔχουν τὶς ἴδιες ἀπόψεις^{xiv}. Τί δουλειὰ εἶχε ὁ Κωνσταντῖνος νὰ μπαίνει σὲ «συνομιλίες» μὲ ἐκπρόσωπο τῆς Γαλλίας, δηλαδὴ τῆς Δύναμης ποὺ τότε ἦταν –φαινομενικῶς τοῦλάχιστον– ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐχθρική πρὸς αὐτόν; Πράγματι, δεδομένου ὅτι κανένας δὲν ἀρχίζει ἐπαφὲς παρὰ μόνο γιὰ νὰ ἐπιβάλλει τὶς ἀπόψεις του, πασιφανὲς ἦταν πὼς εἴτε ὁ Κωνσταντῖνος θὰ ἐπιβαλλόταν στὸν Benazet (κάτι πολὺ δύσκολο) ἢ πὼς ὁ Benazet θὰ ἐπιβαλλόταν στὸν Κωνσταντῖνο (τὸ πιθανότερο). Ὁ τότε βασιλιάς μας ὅμως πῆγε νὰ ἐλιχθεῖ καὶ ἔτσι φάνηκε νὰ

^{xiii} Φράση ποὺ ἀποδίδεται στὸν Thomas Carlyle.

^{xiv} Φράση ποὺ ἀποδίδεται στὸν Κάρολο ντὲ Γκώλ.

εἶναι κάτι πὺν οὔτε κατὰ διάνοια ἦταν – δηλαδὴ ἀπατεώνας· καὶ κατὰ συνέπεια τὸ μόνον πεδίο ὅπου ἀναμφιβόλως κυριαρχοῦσε, τὸ ἠθικόν, ἄρχισε γιὰ αὐτὸν νὰ γίνεταὶ ὀλισθηρό. Ὁ Βενιζέλος, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, εἶχε τὴν ἱκανότητα ὅχι νὰ «τουμπάρει» τοὺς συνομιλητές του, ὅπως διακριτικῶς ὑπαινίσσεται ὁ Γ. Κ. Στεφανάκης, ἀλλὰ, πρὶν ἀπὸ ὅλα, σταθερῶς νὰ τοὺς ἐπιλέγει. Φαντάζεται κανεὶς τὸν Βενιζέλο νὰ «συνομιλεῖ» μὲ ἐκπροσώπους τῆς αὐτοκρατορικῆς Γερμανίας; Μόνον μὲ πρόσωπα πρὸς αὐτὸν εὐμενῶς διατεθειμένα συνομιλοῦσε – καὶ ἀπὸ αὐτὰ πράγματι κατὰφερνε νὰ ἐκμαιεῖ ἐκεῖνα πὺν ἤθελε. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἐπιδεξιότητά τοῦ Βενιζέλου ἐντοπίζεται, πρῶτα-πρῶτα, στὸ ὅτι ἀπέφευγε νὰ μιλάει μὲ ὁποιονδήποτε^{xv}· καὶ συνακολούθως ἡ ἀδεξιότητά τοῦ Κωνσταντίνου στὸ ὅτι «δεχόταν σὲ ἀκρόαση» ὁποιονδήποτε τὴ ζητοῦσε. Πράγματι, ἀπὸ τὴ συνάντησή τοῦ τότε βασιλιᾶ μὲ τὸν Benazet δρομολογήθηκε ἡ πορεία πρὸς τὴν ἐκθρόνισή του· καὶ ἡ πορεία αὕτη κορυφώθηκε, ὅταν ἔκανε πέρα τὸν Ἰωάννη Μεταξᾶ, πὺν ἐπέμενε νὰ τοῦ ὑποδεικνύει τὴ μόνη, κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, λογικὴ τακτικὴ, δηλαδὴ ἀποχώρηση στὸ κέντρο τῆς Πελοποννήσου καί, ἀπὸ ἐκεῖ, ἀντίσταση μέχρι τὸ τέλος. Ὁ Κωνσταντῖνος, στέργοντας νὰ τὸν παραγκωνίσει, κατέληξε νὰ ἐνδώσει σὲ ἀξιώσεις τῆς Συνεννόησης. Σὲ αὐτὸ ἔχει δίκιο ὁ Γ. Κ. Στεφανάκης: Ἐφ' ὅσον ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε περιέλθει σὲ κατὰστασι ρήξης μὲ τοὺς Ἀγγλογάλλους, κάθε ἀπὸ μέρους του ὑποχώρησι εἶχε ὡς συνέπεια νὰ τοῦ φεύγουν ὁλόένα καὶ περισσότερο ἀπὸ τὰ χέρια τὰ μόνον «μαχαίρια» πὺν διέθετε: Ἡ ἀγάπη τοῦ Λαοῦ του καὶ οἱ μεγάλες, ἴσως καθοριστικές, δυσχέρειες σὲ ὅποῖες θὰ προσέκοπτε τυχὸν κίνησι τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων νὰ ἀποδυσθῶν σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὴ νότια ἐσχάτιά τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου. Καὶ ἔτσι, ἐπιχειρῶντας νὰ τηρήσει τύπους πὺν πιά δὲν εἶχαν νόημα, ἔπαθε ὅ,τι χειρότερο προσωπικότητα σὰν τὴ δική του ἦταν δυνατὸ νὰ ὑποστῇ: Κατέληξε ἠθικὰ εὐάλωτος.

ε'

Ἄν, τώρα, ἐπιχειροῦσα προσέγγισι ἄλλων, πολὺ σημαντικῶν, θεμάτων, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ὁποῖα παίρνει θέση ὁ Γ. Κ. Στεφανάκης στὴν εἰσήγησή του, θὰ ἔπρεπε ἡ εἰσαγωγὴ αὕτη νὰ προσλάβει φύση καὶ ἔκτασι δεύτερῆς μου ἀνακοίνωσης. Ἀλήθεια, σὲ γεγονότα πολιτικὰ ἢ εὐθύνῃ εἶναι ἀτομικὴ ἢ συλλο-

^{xv} Πρβλ. Édouard Driault καὶ Michel Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τόμ. V (Παρίσι: Presses Universitaires de France, 1926), σ. 199.

γική; Μπορεί ποτέ μονάρχης να είναι βασιλιάς ολόκληρου του λαού του; Πότε και πώς μπορεί να επιτευχθεί ή έθνική ενότητα; Και *last but not least*: Τι επιπτώσεις είχε, σε κλίμακες τοπικές και διεθνής, ή από τις Δυτικές Δυνάμεις οίονει προσγραφή της Κωνσταντινούπολης στην αυτοκρατορική Ρωσία; Όμως, αν το έκανα αυτό, θα άδικοῦσα τόσο τη Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ ὅσο και τη Χαρίκλεια Δημακοπούλου· καί, παράλληλα, θα φαινόμουν ασεβής πρὸς τὴ μνήμη τοῦ Δημητρίου Μπουζάνη.

Ὁ τελευταῖος, στὴν εἰσήγησή του, ἡ ὁποία, ὅπως φαίνεται στὸ προλογικὸ σημείωμα τοῦ τόμου αὐτοῦ, δημοσιεύεται μεταθανατίως, ἐπιχείρησε καὶ ἐπιμελῶς ἔφερε σὲ πέρας λεπτομερῆ καταγραφή τῶν γεγονότων ποὺ συνθέτουν τὸ δραματικὸ συμβάν τοῦ Κινήματος τοῦ 1935· διαβάζοντάς το κανεὶς μπορεί νὰ ἔχει ἐποπτεία τῶν τότε *διαδραματισθέντων*. Ἡ Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, πάλι, ἐπιμένοντας ἐπιπόνως νὰ ὀργώνει τὸ φαινομενικῶς ἄγανο ἔδαφος τῆς Αὐτόνομης Κρητικῆς Πολιτείας, κάνει ἐπισημάνσεις καὶ προχωράει σὲ ὑπαινιγμοὺς ποὺ ἔχουν σημασία ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατανόηση προσώπων καὶ γεγονότων τῆς Σύγχρονης Πολιτικῆς Ἱστορίας μας. Ἡ Χαρίκλεια Δημακοπούλου, τέλος, ἔχοντας θερίσει τὴ θύελλα ποὺ ἀκουσίως ἔσπειρε τὸ 2005 μεταφέροντας κρίσεις ἄλλων γιὰ τὴ Μικρασιατικὴ μας Περιπέτεια, ἐμφανίζεται στὸν ἀνὰ χεῖρας τόμο θερμὴ ἀπολογήτρια τοῦ νομικοῦ ἔργου τῆς Μεγάλης Τετραετίας. Παρὰ τὸ ὅτι, ὅμως, σὲ ἐμένα καὶ σὲ ὅσους, τυχόν, σκέφτονται σὰν ἐμένα, τὸ θέμα αὐτὸ μικρὴ μόνο σημασία ἔχει, ἡ Χαρίκλεια Δημακοπούλου, σὰν ἱστορικὸς ποὺ εἶναι (στὴν πλήρη τοῦ ὅρου ἔννοια), κατορθώνει, μερικῶς τοῦλάχιστον, νὰ τὸ μεταβάλλει σὲ κεφάλαιο εἰσαγωγικὸ κοινωνικῆς πολιτικῆς· καὶ αὐτὸ προδήλως συνιστᾷ ἐπίτευγμα.

Μὰ σὲ αὐτὰ τελικοὶ κριτὲς δὲν εἶναι παρὰ οἱ ἐπιμελεῖς ἀναγνώστες.

ζ'

Ἦδη καταλύω τὸν λόγον: Ὁ Βενιζέλος ἦταν ἄνθρωπος ἐπιφανειακὰ ντελικᾶτος, λεπτός, ποὺ ἀποστρεφόταν τὶς μικρότητες· φυσικός του χώρος ἦταν ὅχι τὰ στρατόπεδα μὰ οἱ πολυτελῶς διακοσμημένες αἰθουσες τῶν μεγάλων διεθνῶν συσκέψεων – καί, φυσικά, τὰ σαλόνια· τοῦ ἄρεσε τὸ ἐπιμελημένο ντύσιμο καὶ πρόσεχε τοὺς χώρους διαμονῆς του· ἔδινε προσοχὴ στὴν ἰσχὺ τοῦ χρήματος· καί, ἔχοντας οὐσιαστικῶς ἐξοβελίσει, μετὰ τὸν θάνατο τῆς πρώτης του γυναίκας, τὸν ἔρωτα ἀπὸ τὴ ζωὴ του, ἀντιπαθοῦσε τὰ σκάνδαλα. Τέλος, ἀναγνώριζε τὴν προσωπικὴ ἀξία τοῦ ἄλλου καὶ προσπαθοῦσε νὰ τὴν ἀξιοποιήσει σὲ ὄφελος ἀπώτερο τοῦ ἐθνικοῦ συνόλου. Γιὰ αὐτὸ καί, ὅταν εἶπε, τὸν

Ἀπρίλιο τοῦ 1932, μέσα στὴ Βουλὴ, ὅτι παρὰ τὰ λάθη τοῦ εἶχε βάλει στὴν ὑπηρεσία τῆς Πατρίδας ὅλη τὴ φωτιὰ ποὺ εἶχε μέσα του, εἶχε δίκιο: Σὲ στιγμὲς ὀριακὲς μπόρεσε νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἐνσάρκωση ὅχι μόνο τῆς Ἑλλάδας ἀλλὰ ὁλόκληρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Αὐτὸ προϋπέθετε τόλμη καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐμφανέστερα παράδοξα τῆς Σύγχρονῆς μας Ἱστορίας συνιστᾷ τὸ γεγονὸς πὺς τελικὰ ἀποδείχτηκε περισσότερο τολμηρὸς ἀπὸ ὅσο οἱ στρατιωτικῆς νοστοροπίας μεγάλοι ἀντίπαλοί του. Τόσο ὁ βασιλιάς Κωνσταντῖνος, πράγματι, ὅσο καὶ ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ἀφότου “τσακίστηκαν” λόγω τῆς πρόσκρουσῆς τους στὰ βρεταννικὰ συμφέροντα, κατέληξαν νὰ κἀνουν πίσω – γιὰ νὰ σώσει τὴ Δυναστεία ὁ πρῶτος καὶ γιὰ νὰ μπορέσει ἐπιτέλους νὰ πάρει τὴν πρωθυπουργία (ποὺ ἀναμφίβολα τοῦ ἄξιζε) ὁ δεύτερος. Καὶ ἔτσι ὁ μὲν Κωνσταντῖνος πέθανε ἄδοξα σὲ ἐπαρχιακὸ ξενοδοχεῖο τῆς ἀλλοδαπῆς, ἐνῶ ὁ Μεταξᾶς σπρώχτηκε αἰφνιδιαστικὰ καὶ μὲ συνοπτικὲς διαδικασίες σὲ θάνατο ἀπὸ... παραμυγαδικὸ ἀπόστημα^{xvi}.

Ἀντίθετα ὁ Βενιζέλος πράγματι ταυτίστηκε μὲ τὴ βρεταννικὴ πολιτικὴ τόσο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δημόσιου βίου του στὴν Κρῆτη ὅσο καὶ κατὰ τὴν περίοδο 1910-1920. “Ὅταν ὅμως κατὰλαβε ὅτι τὰ βρεταννικὰ συμφέροντα δὲν ἐξυπηρετοῦσαν πιά ἐκεῖνα τῆς δικῆς του χώρας, πῆρε ἀκόμη μιὰ φορὰ τὰ ὅπλα: Αὐτὸ εἶναι τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ Κινήματος τοῦ 1935 – καὶ αὐτό, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀποτελεῖ τὴν ἠθικὴ του καταξίωση ὡς Πολιτικοῦ Ἀνδρός. Τὸ 1916, ἔστω καὶ ἂν –ὅπως σωστὰ ἐπισημαίνει ὁ Γ. Κ. Στεφανάνης– ἔκανε, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα στὴ Θεσσαλονίκη, πῆδημα στὸ κενό, ἤξερε, λόγω τῆς στάσης ποὺ ἤδη εἶχε πάρει ὁ Γάλλος στρατηγὸς Maurice Sarrail, πὺς τελικὰ θὰ ἔπεφτε στὴν ἀγκαλιὰ τῆς Ἐγκάρδιας Συνεννόησης, ὅπου θὰ ἔβρισκε φροντίδα καὶ περιποίηση. Τὸ 1935 ὅμως γνώριζε πὺς, παρὰ τὸ ὅτι ὅλα ἦταν προσεχτικὰ σχεδιασμένα, εἶχε ἀντίθετὴ του τὴ Μεγάλῃ Βρεταννία^{xvii} καὶ –κάτι ἴσως ἀκόμη βαρύτερο– τοὺς ὁπαδούς του σὲ πλήρη σύγχυση. Καὶ ὅμως δὲν δίστασε ἐνόπλιως νὰ κινηθεῖ, γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν Πατρίδα.

Νά γιατί –πέρα ἀπὸ ἐμφανεῖς πολιτικὲς σκοπιμότητες καὶ ἐκμεταλλεύ-

^{xvi} Βλ. τὸ ἱατρικὸ ἀνακοινωθὲν τῆς 29^{ης} Ἰανουαρίου 1941 στὸ ἔργο Ἰωάννης Μεταξᾶς. Τὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιο, τόμ. τέταρτος. Ἐπιμέλεια Φαίδωνος Βρανᾶ (Ἀθήνα: Ἰκαρος, 1960), σ. 561.

^{xvii} “Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικῶς τὴ στάση τῆς Μεγάλῃς Βρεταννίας, βλ. ἐνδεικτικῶς Σπ. Β. Μαρεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*. Σειρὰ Β': Σύγχρονος Ἑλλάς, τόμ. τέταρτος (Ἀθήνα: Πάπυρος, 1978), σ. 155.

σεις- ή μορφή του εξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο θαυμασμοῦ ἀπὸ μεγάλο μέρος τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων...

... Καὶ νὰ γιατί καὶ ἐγὼ ὅχι ἀπλῶς τὴ θαυμάζω, μὰ -κάτι πολὺ σπουδαιότερο- τὴν ἀγαπῶ.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ
Διευθυντὴς τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας
τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου

ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ ΠΡΙΓΚΙΨ ΓΕΩΡΓΙΟΣ,
ΑΡΜΟΣΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

(1898 – 1904)

Τὸ ζήτημα τῆς ρήξεως τῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου, Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ τῆς Κρήτης, δὲν ἔχει αἰτιολογηθεῖ πλήρως καὶ ἡ ἀνακοίνωσή μου αὐτὴ δὲν φιλοδοξεῖ νὰ τὸ καλύψει. Θὰ φωτίσει ὅμως τὸ ἐν λόγῳ ζήτημα μὲ τὴ βοήθεια ἐγγράφων τοῦ ἴδιου τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, τὰ ὁποῖα σώζονται στὸ ἀρχεῖο του, στὴ Λέσχη Φιλελευθέρων. Ὅρισμένα ἔγγραφα μάλιστα τὰ ὁποῖα θὰ χρησιμοποιήσω εἶναι ἰδιόχειρα τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου.

Ἀναφερόμενος κατ'ἀρχὴν στὶς ἐξελίξεις στὴν Κρήτη στὰ 1897 σημειώνει τὰ ἑξῆς: Ἐκεῖνοι, οἵτινες μετὰ τὴν ἀτυχῆ ἔκβασιν τοῦ ἐλληνοτουρκικοῦ πολέμου καὶ τὴν ἐντεῦθεν ἀνάγκησιν τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς εὐρέθησαν ἐν μέσῳ τοῦ χάους ἐπικεφαλῆς τῆς πολιτικῆς διεξαγωγῆς τοῦ κρητικοῦ ζητήματος καὶ ἐν μέσῳ λαοῦ ἀποθεωρουμένου καὶ Εὐρώπης δισταζούσης νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὴν Τουρκίαν, ἐκεῖνοι κατώρθωσαν νὰ διευκολύνουν τὴν συγκρότησιν τῆς Κρητικῆς Συνελεύσεως. Σὲ αὐτὸν τὸν δραματικὸν τόνον ὁ Ἐλ. Βενιζέλος ἐνημερώνει ὅτι πασχίζει γιὰ τὴν Κρήτη*.

Στὰ 1896 ὁ Ἐλ. Βενιζέλος εἶχε ἐκλεγεῖ μέλος τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως τῶν Κρητῶν. Ἀπὸ τὸ καλοκαίρι καὶ ἔπειτα τὸ στρατόπεδον τῆς Συνελεύσεως σχηματίσθηκε ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά, στὸ Ἀκρωτήρι. Ἐκεῖ θὰ μεταβεῖ καὶ ὁ Ἐλ. Βενιζέλος. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1897 οἱ Τοῦρκοι, γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἐφαρμογὴ νέων προνομίων, ἄρχισαν σφαγὰς στὰ Χανιά καὶ ἐπυρπόλησαν χριστιανικὰς συνοικίας. Στὶς 25 Ἰανουαρίου ὅμως, στὸ Ἀκρωτήρι, ἐκήρυξαν τὴν Ἐνωσιν μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐκάλεσαν τὸν Γεώργιον Α' νὰ καταλάβει τὴν Κρήτη. Ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς κοινῆς γνώμης, ἔστειλε στὰ τέλη Ἰανουαρίου 1897 δύο πολεμικὰ πλοῖα καὶ μῶρα ἀντιτορπιλικῶν μὲ σκοπὸ νὰ ἐμποδισθεῖ ἡ ἀποστολὴ τουρκικῶν στρατευμά-

* Βλ. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖον Ἐλευθερίου Βενιζέλου* (Ἀθήνα: Ἴδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τῆς ἀντίστοιχης Ἐθνικῆς Περὶόδου, 2004), σ. 24, ἔγγρ. Ι/19/2.

των, δηλαδή πραγματοποιήθηκε τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ ἔνοπλη σύγκρουση. Συγχρόνως, τὴν 1^η Φεβρουαρίου, ἐλληνικὸς στρατὸς ἀπὸ 1.500 ἄνδρες ὑπὸ τὸν συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσο ἀποβιβάσθηκε στὸ Κολυμπάρι τῶν Χανίων, γιὰ νὰ καταλάβει τὴν Κρήτη ἐν ὀνόματι τοῦ βασιλέα τῶν Ἑλλήνων.

Ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι ὁ Ἑλ. Βενιζέλος συντάσσει τὰ ἔγγραφα ποὺ ἀποστέλλονται στοὺς Εὐρωπαίους ναυάρχους καὶ οἱ ναύαρχοι, μὲ προκήρυξή τους, δηλώνουν ὅτι θέτουν ὑπὸ τὴν προστασία τους τὰ Χανιά, τὸ Ἡράκλειο, τὸ Ρέθυμνο καὶ τὴ Σητεία. Ὁ Ἰταλὸς ναύαρχος Canevaro εἶχε συστήσει τὴ διάλυση τοῦ στρατοπέδου τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ στὶς ἀρχές Φεβρουαρίου 1897 οἱ ναύαρχοι βομβάρδισαν τὸ Ἀκρωτήρι. Στὶς 10 Μαρτίου ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἦλθε σὲ συνεννόηση μαζί τους, καθὼς αὐτοὶ προσπαθοῦσαν νὰ πείσουν τοὺς ἐπαναστάτες νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ Ἀκρωτήρι· οἱ ἐπαναστάτες ὅμως ἐδῆλωσαν ὅτι θὰ παρέμεναν καὶ θὰ συνέχιζαν τὸν πόλεμο μέχρις ὅτου καὶ ὁ τελευταῖος Τοῦρκος στρατιώτης ἐγκαταλείψει τὴν Κρήτη. Οἱ Δυνάμεις εἶχαν ἀποφασίσει τὴν αὐτονομία τῆς Κρήτης. Ἡ ἀτυχὴς ἔκβαση τοῦ ἐλληνοτουρκικοῦ πολέμου τότε περιόρισε τίς ἐλπίδες τῶν Κρητῶν περὶ ἐνώσεως καὶ τοὺς ἀνάγκασε νὰ δεχθοῦν τὴν αὐτονομία.

Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος τιμῆθηκε μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ Προέδρου τῆς Κρητικῆς Συνελεύσεως καὶ στὶς 25 Αὐγούστου 1897 ἀπηλύθηκε ἔγγραφο πρὸς τὸν ναύαρχο Canevaro μὲ τὸ ὁποῖο δήλωνε ὅτι σκοπὸς του εἶναι ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης, ἡ ὁποία θὰ ἐπιτευχθεῖ μόνον διὰ τῆς ἐνώσεως μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν τὴν ὑποσχομένην αὐτονομίαν.

Ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ τὴν ὑπογραφή τῆς ἐλληνοτουρκικῆς συνθήκης, ἦλθε στὴν Κρήτη τὸ σχέδιο τοῦ προσωρινοῦ πολιτεύματος ἕως ὅτου ἐγκατασταθεῖ τὸ ὀριστικὸ καθεστῶς τῆς αὐτονομίας. Σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο αὐτό, ἡ Συνέλευση τῶν Κρητῶν θὰ ἐκλέξει πενταμελῆ ἐκτελεστικὴ ἐπιτροπὴ. Πρόεδρός της ὁ ἱατρὸς Ἰωάννης Σφακιανάκης καὶ μέλος ὁ Ἑλ. Βενιζέλος.

Οὐσιαστικὰ οἱ Τοῦρκοι τοῦ Ἡρακλείου ἐπέσπευσαν τὴ λύση. Ἡ σύρραξη ἄρχισε στὶς 25 Αὐγούστου 1898. Στὶς 6 Σεπτεμβρίου οἱ Τοῦρκοι πυρπόλησαν χριστιανικὲς συνοικίες, ἔσφαξαν περὶ τοὺς 700 χριστιανούς, τὸν Ἀγγλο πρόξενο, Ἀγγλοὺς στρατιῶτες, πυρπόλησαν τοὺς ἀγγλικοὺς στρατῶνες καὶ λεηλάτησαν τὸ ἀγγλικὸ προξενεῖο. Ἐτσι πείσθηκαν οἱ Δυνάμεις ὅτι ἐπιβάλλονταν ριζικὰ μέτρα. Ἰσχυρὸς ἀγγλικὸς στόλος κατέπλευσε στὸ Ἡράκλειο ὑπὸ τὸν ναύαρχο Noël καὶ ἀγγλικὸς στρατὸς κατέλαβε τὰ τείχη τῆς πόλεως. Δέκα ἐπτὰ Τοῦρκοι πρόκριτοι ἀπαγχονίσθηκαν, ἄλλοι καταδικάσθηκαν σὲ κάθειρξη, ἄλλοι ἐξορίσθηκαν. Δόθηκε προθεσμία στὸν τουρκικὸ στρατὸ νὰ ἀναχωρήσει, ἀλλὰ ὅταν ἔληξε ἡ προθεσμία ὁ τουρκικὸς στρατὸς διώχθηκε διὰ

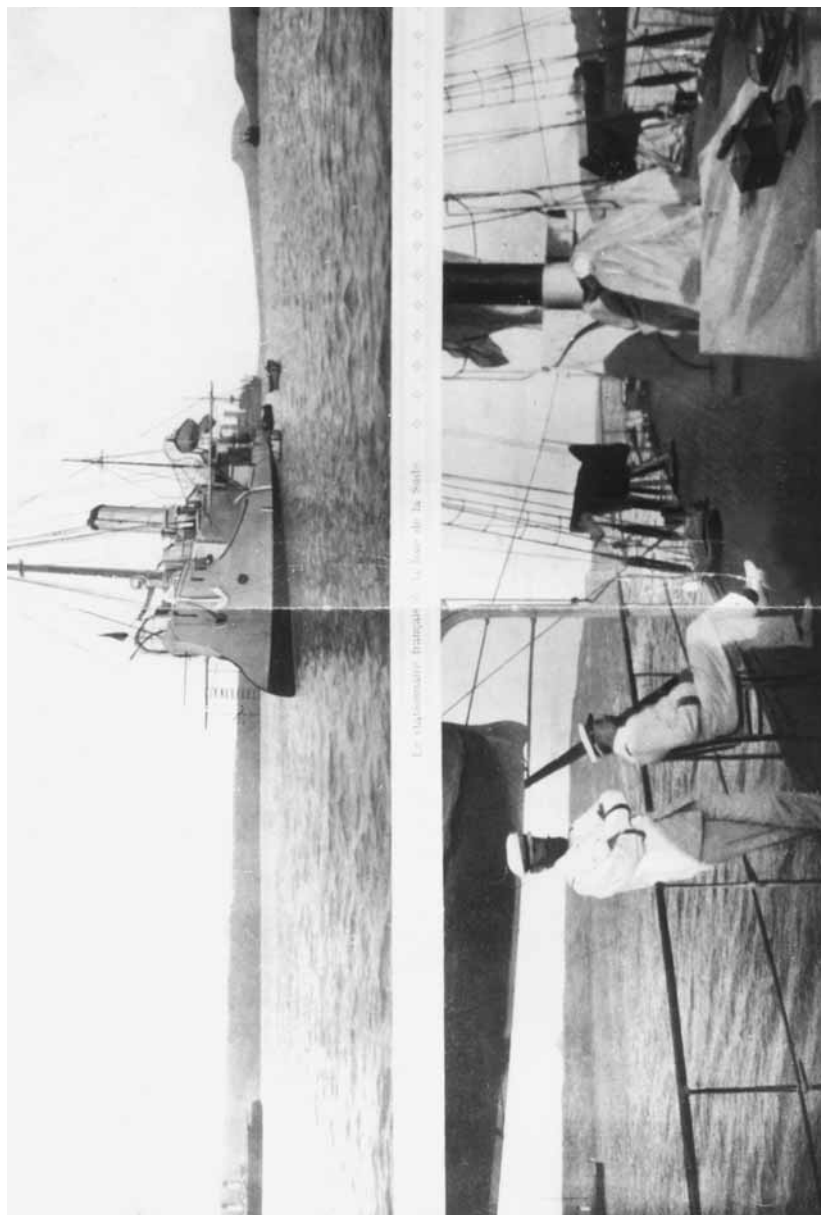
τῆς βίας ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους. Τὸ παράδειγμα τῶν Ἀγγλῶν ἀκολούθησαν καὶ ἄλλοι Εὐρωπαῖοι στὶς ἄλλες πόλεις τῆς Κρήτης καὶ στὶς 3 Νοεμβρίου 1898 εἶχε διωχθεῖ ὅλος ὁ τουρκικὸς στρατὸς καὶ ἡ χωροφυλακὴ.

Ἀναζητήθηκε τὸ πρόσωπο ποῦ θὰ ἀνελάμβανε κυβερνήτης τῆς αὐτονομῆς πολιτείας. Ἐγινε λόγος γιὰ ἓναν πρῶην πρόεδρο τῆς Ἑλβετίας, κάποιον εὐγενῆ τοῦ Λουξεμβούργου, τὸν Καραθεοδωρῆ πασᾶ, τὸν Μαυρογένη μπέη, τὸν Γρηγόριο Ὑψηλάντη, τὸν Νικόλαο Μαυροκορδάτο· ὅλοι ἐκρίθησαν ἀκατάλληλοι. Ἐγινε λόγος γιὰ τὸν βοεβόδα Petrović, ἐξάδελφο τοῦ ἡγεμόνα τοῦ Μαυροβουνίου Nikita. Τελικὰ οἱ Δυνάμεις ἀποφάσισαν νὰ διορίσουν ὡς πρῶτο Ὑπάτο Ἀρμοστή τῆς Κρήτης τὸν πρίγκιπα Γεώργιο, δευτερότοκο γιὸ τοῦ βασιλέα Γεωργίου Α'.

Ὁ πρίγκιπας Γεώργιος ἀπέπλευσε ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ἐν μέσῳ συγκινητικῶν ἐκδηλώσεων, ἔφθασε στὴ Σούδα στὶς 9 Δεκεμβρίου 1898 καὶ οἱ ναύαρχοι τῆς Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ἰταλίας καὶ Ρωσίας τοῦ παρέδωσαν τὴ διοίκηση τῆς Κρήτης. Στὴ μητρόπολη τῶν Χανίων, ἐν μέσῳ παλλαϊκοῦ συναγερμού, περίμεναν τὸν πρίγκιπα οἱ ἑπτὰ ἀρχιερεῖς τῆς Κρήτης. Μετὰ τὴ δοξολογία μετέβησαν στὸ διοικητήριο, ὅπου ὁ Γάλλος ἀρχιναύαρχος Potier, ὡς ἀρχαιότερος τῶν ἄλλων, ἔκαμε τὶς προσφωνήσεις. Στὸ διάγγελμά του ὁ Ἀρμοστής εἶπε μεταξὺ ἄλλων ὅτι στηρίζεται στὴ φιλοπατρία τῶν Κρητῶν, ὅτι πιστεύει πὼς οἱ Κρητες θὰ εἶναι φιλόνομοι, θὰ πειθαρχοῦν στὶς ἀρχές, θὰ λησμονήσουν τὶς διαμάχες τοῦ παρελθόντος καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ἐπικαλεῖται τὴ συνδρομὴ πάντων ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ καλοῦ.

Στρατεύματα τῶν τεσσάρων Δυνάμεων ἐξακολουθοῦσαν νὰ κατέχουν τὶς πόλεις. Στὸ φρούριο τῆς Σούδας διατηρήθηκε μιὰ τουρκικὴ σημαία ἀπὸ λευκοσίδηρο, σημεῖο τῆς ψιλῆς ἐπικυριαρχίας τοῦ σουλτάνου. Στὶς 24 Ἰανουαρίου 1899 διεξήχθησαν ἐκλογές γιὰ τὴν ἀνάδειξη 138 χριστιανῶν βουλευτῶν καὶ 50 μουσουλμάνων. Τὸν Φεβρουάριο ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως, ἱατρὸς Ἰ. Σφακιανάκης, ὑποβάλλοντας στὸν Ἀρμοστή τὸ ἐπιψηφισθὲν Σύνταγμα εἶπε ὅτι οἱ πληρεξούσιοι τοῦ κρητικοῦ λαοῦ δὲν ἐδίστασαν νὰ συγκεντρώσουν στὰ χέρια τοῦ Ἀρμοστοῦ ἐξουσίαν μικρὸν ὑπολειπομένην τῆς ἀπεριορίστου: *Ἡ Ὑμετέρα Βασιλικὴ Ὑψηλότης θὰ ἐκτιμήσῃ ὀρθῶς τὴν σημασίαν τοῦ γεγονότος τούτου, ὅταν ἀναλογισθῇ ὅτι πάντων τῶν ἄλλων Ἑλλήνων οἱ Κρητες διετήρησαν τὰς δημοκρατικὰς ροπὰς τῆς φυλῆς καὶ ὅτι τὸ δικαίωμα τοῦ ν' ἀποφασίζωσιν ἐλευθέρως περὶ τῶν καθ' ἑαυτοὺς πραγμάτων ἀπέκτησαν διὰ μακρῶν καὶ χαλεπῶν ἀγώνων.*

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος δὲν περίμενε τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων, ἀλλὰ βρισκόταν στὶς ἐπάλξεις. Στὶς ἐπιστολές του παρακολουθοῦμε τὴν ἀγωνία του

Τὸ πλοῖο μετὰ τὸ ὁποῖο ὁ πρίγκιπας Γεώργιος κατέβηκε στὴν Κόρη ὡς ἀμυστὴς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων.

καὶ τὴ δράση του. Στὶς 14 Νοεμβρίου ἀναγγέλθηκε ἐπίσημα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνησις ὁ διορισμὸς τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου καὶ δύο ἡμέρες ἀργότερα, στὶς 16 Νοεμβρίου 1898, ὁ Ἑλ. Βενιζέλος γράφει σὲ φίλους του νὰ φροντίσουν, ὥστε, ἂν ζητηθοῦν, λόγῳ τῆς καθόδου τοῦ πρίγκιπα στὴν Κρήτη, τὰ ὅπλα ὑπὸ τῶν ἰταλικῶν ἀρχῶν, νὰ τὰ δώσουν πρόθυμα ὅλοι οἱ κάτοικοι.

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ὁ πρίγκιπας Γεώργιος ἔφθασε στὴν Κρήτη στὶς 9 Δεκεμβρίου 1898. Μόλις ἐπτὰ ἡμέρες ἀργότερα, ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἀναφέρεται στὴν ἀρχὴ τῆς συνεργασίας του μὲ τὸν Ἀρμοστή. Βρέθηκε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς στὸ πλευρὸ τοῦ Ἀρμοστοῦ, καθὼς ἀποδεικνύεται ἀπὸ μία μακροσκελῆ ἐπιστολὴ του. Γράφει ἀπὸ τὴ Χαλέπα στὶς 16 Δεκεμβρίου. Τὸ βράδυ ἐκεῖνο εἶχε δίωρη συνομιλία μὲ τὸν πρίγκιπα. Ἡ πρώτη ἀντίδραση τοῦ Ἀρμοστοῦ ἦταν ἡ ἐκπληξὴ καὶ ἡ λύπη γιὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ ἱατροῦ Ἰ. Σφακιανάκη. Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος εἶπε στὸν Ἀρμοστή ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκπλαγεῖ, δεδομένου ὅτι ὁ Ἰ. Σφακιανάκης εἶχε δηλώσει τὴν ἀπόφασή του νὰ ἀποχωρήσει – καὶ ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ἦταν προῖον ὀρίμου σκέψεως. Εἶχε δηλώσει μάλιστα τὴν ἀπόφασή του αὐτὴ στὸν ἴδιον τὸν Ἀρμοστή καὶ ὁ Ἑλ. Βενιζέλος θεωρεῖ περιττὸ κάθε διάβημα πρὸς μετάπειση τοῦ Σφακιανάκη. *Εἶδον τότε τὸν πρίγκιπα ἐμψυχούμενον κατὰ τὴν συζήτησιν καὶ φθάνοντα εἰς ἀληθὴ εὐγλωττίαν.* Κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Ἀρμοστοῦ, αὐτὴ ἡ κίνησις τοῦ Ἰ. Σφακιανάκη εἶναι ἠθικῶς ἀδύνατη. Ὁ Ἰ. Σφακιανάκης αἰσθάνεται βέβαια ἀποστροφή πρὸς τὴν ἄσκηση τῆς ἀρχῆς καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ ἀναπαυθεῖ, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ πρίγκιπας δὲν δέχθηκε τὸ βαρὺ ἔργο ποὺ τοῦ ἀνετέθη ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ χάριν ἀναπαύσεως ἢ διασκεδάσεως. Ἡ ἐγκατάλειψις ἐνὸς τέτοιου ἔργου στὴν ἀρχή, προτοῦ δοθεῖ ὁ χρόνος νὰ γνωρίσει πρόσωπα καὶ πράγματα τοῦ τόπου, θὰ ἀποτελοῦσε λιποταξία. Ἡ ἀποχώρησις τοῦ Ἰ. Σφακιανάκη δὲν ἀποδεικνύει συμπαθητικὴ διάθεσις ἐκ μέρους του. Ἐγκαταλείπει τὸν Ἀρμοστή ἀβοήθητον σὲ ἓνα τόσο δυσχερὲς ἔργο. Εἶπε στὸν Ἑλ. Βενιζέλο ὅτι θὰ προβεῖ καὶ σὲ βία, θὰ διατάξει νὰ φέρουν τὸν Ἰ. Σφακιανάκη διὰ τῆς βίας καὶ θὰ τὸν θέσει ὑπὸ περιορισμό. Θὰ μεταβεῖ ὁ ἴδιος στὸ Ἡράκλειον, ὅπου θὰ μεταφέρει καὶ τὴν πρωτεύουσά του, ἐπειδὴ ὁ Ἰ. Σφακιανάκης βρισκόταν στὸ Ἡράκλειον. Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἄφησε τὸν πρίγκιπα νὰ πεῖ τὰ πάντα καὶ μετὰ τοῦ ἀπάντησε ὅτι οἱ ἀπειλὲς εἶναι ἓνας τρόπος ἐκφράσεως, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποχρεώσει κάποιον διὰ τῆς βίας νὰ γίνῃ πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως.

Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἐδῆλωσε στὸν Ἀρμοστή ὅτι ἦταν πρόθυμος αὐθεςπερεὶ νὰ μεταβεῖ στὸ Ἡράκλειον καὶ νὰ γίνῃ κομιστής τῶν διαταγῶν στὸν Ἰ. Σφακιανάκη. Τελικὰ ἀποφασίσθηκε νὰ τηλεγραφῇ ὁ ἴδιος ὁ Ἀρμοστής στὸν Ἰ. Σφακιανάκη νὰ ἐπιστρέφῃ στὰ Χανιά. Ὁ ἴδιος ὁ Ἑλ. Βενιζέλος

ἔκρινε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ τηλεγραφήσει γιὰ νὰ μὴ γνωρίζει ὁ Ἰ. Σφακιανάκης γιὰ ποιὸν λόγο προσκαλεῖται. Ἐπαναλαμβάνω καὶ ἐγὼ μετὰ τοῦ πρίγκιπος ὅτι τοῦ εἶναι ἠθικῶς ἀδύνατον τοῦ Σφακιανάκη νὰ ἀρνηθῇ μέχρι τέλους, τονίζει ὁ Ἑλ. Βενιζέλος. Ἐκ τῆς μακροῦς συνδιαλέξεώς μου μετὰ τοῦ πρίγκιπος ἐπέσθην ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὰς ἀρίστας διαθέσεις καὶ ὅτι γνωρίζει τίνα σημασίαν ἔχει διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ δυσκόλου ἔργου του ἢ συνδρομὴ τοῦ ἱατροῦ Σφακιανάκη. Εἶναι δυνατόν νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν συνδρομὴν αὐτήν; Ὁ βασιλεὺς εἶπε στὸν πρίγκιπα ὅτι ἐπ'οὐδενὶ λόγῳ πρέπει νὰ στερηθῇ τῆς συνεργασίας τοῦ Σφακιανάκη. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ πρίγκιπας εἶπε στὸν Σφακιανάκη ὅτι ἐπιτέλους ὅλος ὁ κόσμος τὸν κρίνει ἀπαραίτητον.

Διαπιστώνομε ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ αὐτῇ τὴν πολύπλευρὴ σχέψιν τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου. Κατευθύνεται καὶ πρὸς τὸν Σφακιανάκη, πῶς θὰ τὸν μεταπείσει, πῶς θὰ ἐξασφαλίσει τὴ συνδρομὴν του· κατευθύνεται καὶ πρὸς τὸν Ἀρμοστήν, πῶς θὰ τὸν καθοδηγήσει γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει συνεργάτες στὸ δύσκολο καθήκον του. Ἀλλὰ κυρίως κατευθύνεται στὸ μέλλον τῆς Κρήτης. Ἄνθρωποι ἔμπειροι ἀποχωροῦν μόλις μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ πρίγκιπα. Ἄνθρωποι ποὺ ἡ Κρήτη χρειάζεται.

Ἡ μακροσκελὴς αὐτῇ ἐπιστολὴ τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου δὲν σταματᾷ ἐδῶ, ἀλλὰ συνεχίζει μὲ τὴν ἀγωνίαν του γιὰ τὴν Κρήτη ἀφ' ἐνὸς καὶ μὲ τὴν καλὴν του πρόθεσιν νὰ βοηθήσει τὸν πρίγκιπα ἀφ' ἑτέρου, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς φόβους του γιὰ τὶς ἱκανότητες τοῦ πρίγκιπα. Μετὰ τὸ δίωρον διάστημα τῆς συνομιλίας μας ἐπέστρεψα εἰς τὸ σπίτι βαθέως συγκεκινημένος. Εἶδα ἕνα νέον βλαστὸν βασιλικοῦ οἴκου εἰς ὃν ἔλαχε ἡ βαρεῖα ἐντολὴ οὐ μόνον νὰ φέρῃ τὴν ἐλευθερίαν εἰς ἕν δοῦλον τμῆμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ προαγάγῃ αὐτὸ ἐν πολιτισμῷ καὶ εὐημερίᾳ, ὅπως παρασκευάσῃ ἐν καιρῷ τὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν. Τὸν νέον τοῦτον πρίγκιπα τὸν κατὰ πάντα ἄπειρον εἶδον σπεύδοντα μετ' ἐνθουσιασμοῦ εἰς τὸ ἔργον, ἀλλ' ἰλιγγιῶντα ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς πρὸ τῶν ἀγνώστων δυσχερειῶν καὶ ζητοῦντα τὴν ἀσφαλῆ χεῖρα ἣτις θὰ τὸν ὀδηγήσῃ εἰς τὰ πρῶτα βήματά του. Δὲν εὐρίσκετε ὅτι τὸ θέμα εἶναι συγκινητικὸν καὶ ὅτι κινεῖ εἰς βαθεῖαν συμπάθειαν τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν;

Στὴν πρώτη κυβέρνησιν ποὺ διόρισε ὁ Ἀρμοστής τὸν Μάιο τοῦ 1899 ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἔλαβε τὸ χαρτοφυλάκιον τοῦ συμβούλου ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης. Ἡ Κρητικὴ Πολιτεία εἶχε ἀνάγκη νόμων καὶ δικαστικῆς ὀργανώσεως. Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου ὑπῆρξε πολὺτιμη. Συνέταξε ἐκτὸς τοῦ Συντάγματος καὶ πολλοὺς ὀργανικοὺς νόμους, ὅπως τὸν Ποινικὸ Νόμο, τὸν Ὄργανισμὸ τῶν Δικαστηρίων, τὰ διατάγματα περὶ ἰθαγενείας, περὶ συμβολαιογραφῶν, περὶ ναυταπάτης καὶ πειρατείας, περὶ παρανόμου ὀπλοφορίας, τὸν κώδικα περὶ

Ὁ πρίγκιπας Γεώργιος στὴν Κρήτη.

δικηγόρων κ.λπ. Μέχρι τὸ 1901 ὁ Ἐλ. Βενιζέλος ὑπῆρξε ἰδιαίτερα παραγωγικός. Ἄρχισαν ὅμως τότε οἱ πρῶτες διαστάσεις τῶν μελῶν τῆς κυβερνήσεως μετὰ τὸν Ἀρμοστή. Ἕνα ζήτημα μεγάλου ἐνδιαφέροντος θὰ ὀδηγήσει στὴν κρίση.

Ἡ αὐτονομία ὡς καθεστῶς ἦταν προσωρινή. Τὰ ξένα στρατεύματα ἐγγυῶνται τὸ καθεστῶς αὐτό. Ἡ ἀποχώρησή τους θὰ σήμαινε τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Κρήτης. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1900 ὁ Ἀρμοστής ταξείδεψε στὴν Εὐρώπη ὅπου εἰσηγήθηκε τὴ λύση ἑνὸς ἡγεμονικοῦ καθεστώτος γιὰ τὴν Κρήτη καὶ ὄχι συνταγματικοῦ, κάτι ποὺ ἀποδοκίμασε ὁ Ἐλ. Βενιζέλος καὶ ἐδήλωσε νὰ μὴ πλανηθοῦν καὶ νὰ μὴ δεχθοῦν τέτοια λύση οἱ Κρητικοί. Στις 22 Φεβρουαρίου 1901 εἶπε στὸ Συμβούλιο ὅτι, γιὰ νὰ προετοιμασθεῖ ἡ ἔνωση, θὰ πρέπει νὰ ὀργανωθεῖ στρατὸς στὴν Κρήτη μετὰ Ἑλλήνες ἀξιωματικούς. Παράλληλα νὰ παύσει ὁ Ἀρμοστής νὰ κυβερνᾷ κατ' ἐντολὴν τῶν Δυνάμεων, ἀλλὰ νὰ ἐκλέγεται ἀπὸ τὴ Συνέλευση τῶν Κρητῶν. Καὶ ἐνῶ τὸ σχέδιο αὐτὸ τοῦ Βενιζέλου θὰ ἐξομάλυνε τὸν δρόμο πρὸς τὴν ἔνωση, ὁ κύκλος τοῦ Ἀρμοστοῦ συκοφάντησε τὸν Βενιζέλο ὡς ἐχθρὸ τῆς ἐνώσεως καὶ ὡς ἐπιδιώκοντα τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Κρήτης. Διασύρθηκε καὶ στὴν Κρήτη καὶ στὴν Ἀθήνα. Ὁργανώθηκε πολεμικὴ ἐναντίον του. Ἀπαντᾷ στὴν ἐφημερίδα Ἀκρόπολις ἐκθέτοντας τὶς ἀπόψεις του καὶ στις 6 Μαρτίου 1901 παρουσιάζεται στὸν Ἀρμοστή καὶ ὑποβάλλει τὴν παραίτησή

του, ἡ ὁποία δὲν ἔγινε δεκτὴ. Ὁ Ἀρμостὴς τοῦ ἐδήλωσε ὅτι ἐθνικοὶ λόγοι ἐπιβάλλουν νὰ μὴ δεχθεῖ τὴν παραίτησή του. Λίγες ἡμέρες ὅμως ἀργότερα ἡ ἐφημερὶς *Πατρίς* τῆς Κρήτης, δημοσιογραφικὸ ὄργανο τοῦ Ἀρμостоῦ, ἐπετέθη βίαια κατὰ τοῦ Βενιζέλου. Παρουσιάσθηκε καὶ πάλι στὸν Ἀρμостὴ καὶ διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὸ ὑβριστικὸ ἄρθρο, ἀλλὰ ὁ πρίγκιπας τοῦ ἀπάντησε ὅτι οἱ σύμβουλοι δὲν εἶχαν δικαίωμα γνώμης ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν ὑποθέσεων τῆς Κρήτης.

Ὁ Ἐλ. Βενιζέλος κατηγορήθηκε πολὺ ἀπὸ τοὺς κύκλους τοῦ Ἀρμостоῦ. Κατηγορήθηκε ὅτι προκαλεῖ πάθη, μίση καὶ τὸν ὀλεθρο τῆς πατρίδας. Σὲ ἰδιόχειρες σημειώσεις διαπιστώνομε τὴ διαμαρτυρία του καὶ τὴν πικρία του. *Ποῖοι εἶναι οἱ προκαλοῦντες πάθη καὶ μίση καὶ ἔχθρας ἀδιαλλάκτους, ποῖοι εἶναι οἱ προκαλοῦντες τὸν ὀλεθρον τῆς πατρίδος; Ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ ὑπηρετήσαν τὴν πατρίδα εὐδόκως κατὰ τὴν τρικυμιώδη περίοδον τοῦ ἀγῶνος, προσήνεγκον μετὰ τὸ πέρας αὐτοῦ ὅλην των τὴν δραστηριότητα ὅπως ὀργανώσωσι νέαν πολιτείαν, ὅπως δημιουργήσωσιν ἐκ τοῦ χάους εὐκοσμίαν καὶ οἷτινες μέναντες εἰς τὴν ἀρχὴν μόνον ἐφόσον ἢ ἀπομάκρυνσις αὐτῶν ἐχαρηκτηρίζετο λιποταξία ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων, ἀπεδέχθησαν μετ' ἀπαθοῦς ἀξιοπροεπείας τὴν ἐκ τῆς ἐξουσίας ἀπομάκρυνσίν των, ὑπῆρξαν δὲ μετὰ τοῦτο στοιχεῖα συντηρήσεως καὶ τάξεως; Τέλος πάντων τί ζητοῦν οἱ ἀπαίσιοι αὐτοὶ ἄνθρωποι ἀπὸ τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον;**

Ὑπάρχοντες προσωπικότητές τινες, αἵτινες καὶ παρ' ἡμῖν ὅπως καὶ παρὰ παντὶ λαῷ, ἐξηλθον ἐκ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος μὲ ἠθικὸν ἀνάστημα ὑψηλότερον τοῦ συνήθους. Αἱ προσωπικότητες αὗται εἶναι ἐθνικὰ κεφάλαια τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζομεν ποῖον σατανικὸν συμφέρον ἐπιζητεῖ νὰ ἰσοπεδώσῃ διὰ νὰ μὴ ἀφήσῃ ὀρθίαν καμμίαν ὑπεροχὴν.

Ἐκεῖνοι οἷτινες ὑπῆρξαν ἐκ τῶν κυριωτάτων ὀργανωτῶν τῆς ἐν Ἀκρωτηρίῳ πολεμικῆς δράσεως, ἐκεῖνοι οἷτινες ὡς μέλη τῆς Ἐπιτροπείας τοῦ στρατοπέδου Ἀκρωτηρίου διὰ τῶν μετὰ τῶν ναυάρχων σχέσεων των κατώρθωσαν νὰ παραστήσουν εἰς τὰ ὄμματα τῶν ξένων τὴν Κρήτην ὑπερτέραν ἐαυτῆς, ἐκεῖνοι οἷτινες εἴτε ὡς ἀπλᾶ μέλη εἴτε ὡς πρόεδροι τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως συνεκράτησαν μὲν τὸν τόπον ἐπὶ κινδύνῳ τῆς ἰδίας τῆς ζωῆς των ἀπὸ τοῦ στίγματος τοῦ χωρισμοῦ τῶν τυχῶν τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν τυχῶν τοῦ ἐλευθέρου βασιλείου ὅπερ καλῶς ἢ κακῶς χάριν τῆς Κρήτης παρεσύρθη εἰς πόλεμον ὅστις ἔθηκεν εἰς κίνδυνον τὴν ἀνεξαρτησίαν του, ἐνέπνευσεν δὲ θάρος εἰς τὸν ἀπογοητευθέντα κορητικὸν λαὸν ὅπως ἐπιδιώξῃ μετ' εὐσταθείας τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ὑποσχέσεων τῆς Εὐδρώτης καὶ συνετέ-

* Βλ. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο*, β.π., σ. 24, 1/19/2.

λεσαν ὅπως ὁ κρητικὸς ἀγὼν εὗρη τὸν πρὸς τὸ δυσχερὲς τῶν περιστάσεων πολιτικὸν αὐτοῦ ἡγέτην... Ἐκεῖνοι οἵτινες συνετέλεσαν ὅπως ἡ Κρητικὴ Συνέλευσις μεθ' ὅλην τὴν δυσπιστίαν ἣν ἐνέπνεε, μεθ' ὅλην τὴν γλισχρότητα τῶν διατεθεμένων μέσων κερδίσῃ τὴν ἐκτίμησιν καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς Εὐρώπης ὥστε νὰ ἀναγνωρίσῃ ἡ Εὐρώπη τὴν ἐπαναστατικὴν ταύτην ἀρχὴν καὶ ἀναθέσῃ εἰς αὐτὴν τὴν διοίκησιν τοῦ τόπου.

Εὐρισκόμεθα εἰς τὴν ἐπιούσαν ἀγῶνος ὅστις ἀσφάλισε τὴν ἐλευθερίαν τῆς Κρήτης μετὰ μακραῖωνα δουλείαν. Κατὰ τὸν ἀγῶνα τοῦτον ἕκαστος τῶν Κρητῶν κατέλαβεν εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν συμπολιτῶν του θέσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν αὐταπάρησίν του, πρὸς τὰς ὑπηρεσίας του. Τὴν θέσιν ταύτην δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ καταρρίψωμεν σήμερον ὅπως φέρωμεν τὴν ἰσοπέδωσιν ἣτις θὰ ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς ἀνευθύνους συμβούλους τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ νὰ ὀργιάζουν ἐπὶ τὸν ἀτυχή Κρήτα.

Στις 19 Μαρτίου 1901 ὁ Ἑλ. Βενιζέλος παύεται ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ Συμβούλου, διότι θεωρήθηκε ὅτι ὑποστήριξε ἀναρμόδια καὶ ἐξέθεσε δημοσίᾳ τὴ γνώμη του σχετικὰ μὲ σπουδαιότατο ζήτημα τῆς Κρήτης ἀντίθετα πρὸς τὸ φρόνημα τῆς [Αὐτοῦ] Βασιλικῆς Ὑψηλότητος τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ*.

Κατηγορήθηκε τότε ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ὅτι ἐργαζόταν ὑπὲρ ἀνακηρύξεως τῆς Κρήτης εἰς αὐτοτελῆ, μόνιμον ἢ ὀριστικὴν Ἑγεμονίαν ἀποχωριστέαν ἐσαεὶ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, κάτι ποὺ ἦταν διαβολὴ καὶ εἶχε σκοπὸ τὴν ἠθικὴν του δολοφονία. Μόλις ἔγινε γνωστὸ αὐτό, ἡ κατακραυγὴ τοῦ Τύπου κατὰ τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου ἦταν μεγάλῃ. Ἀργότερα ἀναγνωρίσθηκε ἡ πλάνη. Οὐδεὶς Κρητικὸς θὰ προτιμοῦσε τὴν Ἑγεμονίαν ἀπὸ τὴν Ἑνωσιν.

Σὲ μία ἐπιστολὴ του ἐκφράζει τὴν πικρίαν του γιὰ τὴν τυραννίδα, τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης ὀνόμασε πονηρόφιλο. Μὲ τὴ βοήθεια τῶν λόγων τοῦ Σταγειρίτου διδασκάλου μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ κάποιος τὴν αἰτία καὶ τοὺς σκοποὺς τῶν ἀρχόντων τῆς Κρήτης. Ἐπιθυμεῖ κατὰ συνέπειαν ὁ Ἑλ. Βενιζέλος νὰ μεταβεῖ στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ἐκθέσῃ στοὺς Ἑλλήνες πολιτικούς τὴν κατάστασιν ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν Κρήτη, ἡ ὁποία εἶναι ἐλεεινὴ καὶ πλήρης κινδύνων.

Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1901 ὁ Ἑλ. Βενιζέλος θὰ ἐκδώσῃ μὲ φίλους του τὸν *Κήρυκα* τῶν Χανίων γιὰ νὰ ἀμυνθεῖ. Στις 21 Δεκεμβρίου 1901 ἀρχίζει ἡ δημοσίευση ἄρθρων του ὑπὸ τὸν τίτλον «Γεννηθῆτω φῶς». Ὁ δημοσιογραφικὸς πόλεμος εἶχε ἀρχίσει. Ἀπειλές, διαψεύσεις ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Ἀρμοστοῦ.

Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1903 προκηρύχθησαν ἐκλογές. Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἀποφάσισε νὰ λάβῃ μέρος στὸν ἐκλογικὸ ἀγῶνα, ἄρχισε τὶς περιοδεῖες.

* Βλ. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο...*, β. π., σ. 25, I/21/1.

Ο Βενιζέλος και οι συνεργάτες του καθὼς ψάχνουν, τὸ 1905, πάνω στὰ βουνά, τοποθεσία κατ'ἀλλήλη γιὰ νὰ ἐγκαταστήσουν τὸ ἐπαναστατικὸ τους ἀγρογγεῖο. (Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πὼς ἡ φωτογραφία τραβήχθηκε ἀπὸ τὸν Τόδο Σαλίχ Ζεζή.)

Παράλληλα βγήκε σὲ περιοδεία καὶ ὁ Ἀρμοστής καὶ ὁ Μητροπολίτης Εὐ-
μένιος, ὁ ὁποῖος παρήγγειλε στὸν κλῆρο νὰ καταπολεμήσει τὸ κόμμα τοῦ
Βενιζέλου. Ἀκολούθησαν καταγγελίες καὶ ὁ Ἑλ. Βενιζέλος καταδικάσθηκε
σὲ δεκαπενθήμερη φυλάκιση στὸ Ἰτζεδὶν τὸν Μάρτιο τοῦ 1903. Τελικὰ ἐξε-
λέγησαν μόνον πέντε βουλευτὲς τοῦ Βενιζέλου, οἱ ὁποῖοι δὲν παρεκάθησαν στὴ
Βουλὴ. Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἦλθε στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ἐκθέσει τὰ πράγματα,
ἀλλὰ ὁ πρωθυπουργὸς Γεώργιος Θεοτόκης δὲν τὸν δέχθηκε σὲ ἀκρόαση.

Στις 25 Μαρτίου 1904 μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ πρώην βουλευτοῦ Κρήτης,
δεδομένου ὅτι εἶχε χάσει στίς ἐκλογές τοῦ 1903, ἀπευθύνεται μαζὶ μὲ ἄλλους
βουλευτὲς τοῦ κόμματός του στὸν Ἀρμοστὴ καὶ ἐκθέτει σὲ μακροσκελὲς ὑ-
πόμνημα τὴν ἔκρυθμη κατάστασις ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Κρήτη. Τὸ ἐθνικὸ
μέλλον τῆς Κρήτης ἐκτίθεται σὲ σοβαροὺς κινδύνους. Κρίνουν ὅτι ἡ κατάστασις
εἶναι ἀξιοθρήνητη. Τὸ Σύνταγμα ἔπαυσε νὰ ἰσχύει πρὸ πολλοῦ, παραβιάσθη-
καν ὅλες οἱ θεμελιώδεις διατάξεις του. Ὁ Κρητικὸς λαὸς δὲν ἔχει πλέον δη-
μοκρατικὰς ἐλευθερίες, ἡ κυβέρνησις ρυθμίζει τὸν διορισμὸ τῶν δημάρχων, τῶν
δημοτικῶν συμβούλων, ἀκόμη καὶ τῶν παρέδρων στὰ χωριά. Ἡ ἐλευθερία τοῦ
Τύπου ἔχει καταργηθεῖ ἐντελῶς, ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία ἔπαυσε πρὸ πολλοῦ νὰ
χορηγεῖ ἄδειες πρὸς ἐκδόσις ἐφημερίδων, ἐκδόθηκε δὲ καὶ νόμος νὰ ἀνακαλοῦ-
νται οἱ ἤδη χορηγηθεῖσες ἄδειες. Τουτέστιν ὑπεύθυνη κυβέρνησις δὲν ὑπάρχει
στὴν Κρήτη. Ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀρμοστὴ οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι
λόγῳ τῶν ὑπηρεσιῶν τους πρὸς τὸν τόπο, λόγῳ ἱκανότητος, λόγῳ δυνάμεως
εἶχαν τὴν ἀναγκαίαν ἡθικὴ ἐπιβολὴ γιὰ νὰ ἀσκοῦν ὑπεύθυνα τὴν ἐκτελεστικὴ
ἐξουσία. Ὁ Ἀρμοστής περιτοίχισθηκε ἀπὸ ἀνθρώπους χωρὶς ἀποψη, ἀπὸ
πειθήνια ὄργανα καὶ ἡ κυβερνητικὴ ἐξουσία συγκεντρώθηκε σὲ ἄλλα πρόσωπα.
Ἐλεγχος τῶν κυβερνητικῶν πράξεων δὲν ὑπάρχει, ἀσκοῦνται ἐπεμβάσεις στίς
ἐκλογές, ὁ Τύπος εἶναι δεσμευμένος, ἡ λαϊκὴ βᾶσις δὲν μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ
ἐλεύθερα. Ὅλα αὐτὰ εἶναι πλέον καταφανῆ. Ὁ Κρητικὸς λαὸς ἀπελπίζεται ὅτι
ἡ κυβέρνησις δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν πρόοδο καὶ τὴν εὐημερία τοῦ τόπου, ἀλλὰ
ἐξυπηρετεῖ προσωπικὰ καὶ φατριαστικὰ συμφέροντα. Καταλύθηκε τὸ Σύνταγ-
μα καὶ διαμορφώθηκε ἓνα παράδοξο πολιτικὸ τέρας δεσποτισμοῦ. Καὶ ὅμως τὸ
μεταβατικὸ αὐτὸ καθεστῶς τῆς Κρήτης ποὺ εἶναι ἡ αὐτονομία διαμορφώθηκε
μετὰ ἀπὸ πολλοὺς ἀγῶνες καὶ θυσίες. Καὶ τώρα καταλαμβάνουν δημόσια
ἀξιώματα ἄνθρωποι τῶν ὁποίων τὸ παρελθὸν δὲν ὑπῆρξε ἄμεμπτο καὶ τῶν
ὁποίων ἡ ἡθικὴ ὑπόστασις εἶναι στιγματισμένη. Ἡ ἔλλειψις πνεύματος δικαιο-
σύνης βραβεύει τοὺς ἀνάξιους καὶ παραγκωνίζει τοὺς ἄξιους. Κάτω ἀπὸ τὸ
δεσποτικὸ σύστημα ἀναπτύσσεται ἡ συναλλαγὴ καὶ κατασπαταλᾶται τὸ δη-
μόσιο χρῆμα. Ἡ κυβέρνησις δὲν πασχίζει γιὰ τὰ τοπικὰ συμφέροντα. Ἐπὶ

παραδείγματι ἔχει ἐντελῶς ἀδιαφορήσει γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς Χωροφυλακῆς. Οἱ Ἴταλοι καραμπινοφόροι προσέφεραν ἄριστες ὑπηρεσίες, ἀλλὰ ἐπὶ πεντέμισυ χρόνια τώρα, ἀπὸ τὸ 1899, δὲν ἐλήφθη καμμία πρόνοια μορφώσεως Κρητικῶν ἀξιωματικῶν τῆς Χωροφυλακῆς, ὥστε νὰ ἀναλάβουν αὐτοὶ μελλοντικὰ τὴ διοίκηση γιὰ τὴν τήρηση τῆς δημοσίας τάξεως. Τὸ γεγονός αὐτὸ θίγει τὴ φιλοτιμία τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, δεδομένου ὅτι, παρὰ τὶς στρατιωτικὲς του ἀρετές, δὲν κρίθηκε ἄξιος νὰ συγκροτήσῃ ἓνα τάγμα Χωροφυλακῆς· αὐτὲς οἱ ἐλλείψεις διαιωνίζουν τὴν ἀνάγκη Εὐρωπαϊκῆς κηδεμονίας· κατὰ συνέπεια τὸ Κρητικὸ ζήτημα δὲν θὰ φθάσῃ ποτὲ στὴν ὀριστικὴ φάση.

‘Ο Ἑλ. Βενιζέλος καὶ οἱ συνάδελφοί του τονίζουν ὅτι ζοῦν ἀνάμεσα στὸν λαὸ καὶ ὅτι ἔχουν μακρὰ πείρα τῶν πραγμάτων τοῦ τόπου, γι’ αὐτὸ καὶ ἐκφράζουν τὴν ἀνησυχία τους γιὰ νέες συμφορές. Οἱ περιστοιχίζοντες τὸν πρίγκιπα τοῦ ἀποκρύπτουν ἐπιμελῶς τοὺς κινδύνους. ‘Ο πρίγκιπας ὅμως ἔχει καὶ τὴ θέληση καὶ τὴ δύναμη νὰ προλάβῃ. “Ἀς θεωρήσῃ τὴν ἀναφορὰ αὐτὴν ὡς ἐμπιστευτικὴ ἐπίκληση.

Λίγους μῆνες ἀργότερα ὁ Ἑλ. Βενιζέλος καὶ οἱ συνάδελφοί του στέλλουν νέα ἀναφορὰ στὸν Ἀρμοστὴ μὲ τὴν ὁποία ἐκφράζουν τὴν πεποίθησή τους ὅτι μόνον διὰ τῆς Ἑνώσεως τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα θὰ λυθεῖ ὀριστικὰ τὸ Κρητικὸ ζήτημα. “Ἀλλωστε αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ πόθος τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Αὐτὴ ἡ μεταβατικὴ κατάσταση ἔχει παραταθεῖ πολὺ καὶ δὲν εἶναι πλέον ἀνεκτή, ἐφόσον δὲν ἀποκαθίσταται τὸ Σύνταγμα καὶ δὲν συγκροτεῖται ὑπεύθυνη κυβέρνησις γιὰ νὰ ἐγγυηθεῖ τὶς ἐλευθερίες τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Ἡ ἀνάθεση τῆς κυβερνήσεως τοῦ τόπου σὲ “Ελληνα Ἀρμοστὴ ἀποτελεῖ βέβαια πολύτιμη ἐγγύηση, ἀλλὰ εἶναι ἀπαραίτητη μία ὑπεύθυνη συνταγματικὴ κυβέρνηση, ὥστε νὰ παραμείνῃ ὁ Ἀρμοστὴς ὡς ὑψηλὸς ἐντολοδόχος τῶν Δυνάμεων. Ἡ ἀπολυταρχία πρέπει νὰ παύσῃ. ‘Ο δεσποτισμὸς εἶναι τὸ κακίστο ὄργανο τῆς προόδου καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως*.

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1905 προκηρύχθηκαν ἐκλογές. Θὰ διεξάγονταν ὅμως καὶ αὐτὲς στὸ κλίμα τῶν προηγουμένων. Τότε, στίς 26 Φεβρουαρίου 1905, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἀντιπολιτεύσεως συνῆλθαν στὰ Χανιά καὶ ὑπέγραψαν προκήρυξη μὲ τὴν ὁποία ἐδήλωναν τὴν ἀπόφασή τους γιὰ τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Στίς 10 Μαρτίου 1905 ὁ Ἑλ. Βενιζέλος καὶ συναγωνιστές του ἐγκαταστάθηκαν σὲ ἓνα χωριὸ τῶν Λευκῶν Ὀρέων, τὸ Θέρισο, καὶ τὴν ἐπομένη, 11^η Μαρτίου, ἐκήρυξαν μὲ πάνδημο συλλαλητήριον τὴν ἔνωση. ‘Ο Ἑλ. Βενιζέλος ἐπίστευε ὅτι τὸ Κρητικὸ ζήτημα εἶχε ὠριμάσει. Τὰ πράγματα τὸν δικαίωσαν.

* Βλ. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο*, ὁ. π., σ. 27, 1/24/2, 1/24/3.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ
Προέδρου τοῦ Ἰδρύματος
Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ἡ
ΤΟ ΜΕΓΑΛΕΙΟ ΤΗΣ ΤΟΛΜΗΣ

Λίγο μετά την έναρξη του κινήματος τοῦ 1916, ἀκριβῶς μπροστὰ στὸ κτήριο ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένο τὸ ἐπιτελεῖο τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων, οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν βενιζελικῶν μιλᾶνε στὰ πλήθη,

I

Περιπλανηθείς κατὰ τὰ χρόνια τῆς πρώτης μου νεότητος στὸν χῶρο τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας, πολὺ νωρὶς προσγειώθηκα, ὡς νομικὸς μάλιστα ἀλλὰ καὶ δικηγόρος, στὸν ἐμπειρικὸ ἀριστοτελικὸ θετικισμό. Σὲ ἀντίληψη, δηλαδή, αἰτιοκρατίας ὅπου τὸ αἶτιο καὶ τὸ αἰτιατὸ συνδέονται διὰ λογικῆς ἀλληλουχίας καὶ ὅπου κάθε προεῖκασμα τῶν μελλόντων μόνον διὰ λελογισμένης στάθμισης πιθανοτήτων νοεῖται.

Ἐν τούτοις, μελετώντας τὴν δράση τοῦ Ἑλ. Κ. Βενιζέλου, τείνω νὰ καταλήξω στὸ ὅτι ὁ σπουδαῖος αὐτὸς πολιτικός, πέραν τῆς παροϊμιώδους θεληματικότητος ἀλλὰ καὶ τῆς εὐνοίας τῆς τύχης, ποὺ ἀκτινοβολοῦνται στὰ ἀπαράμιλλα ἐπιτεύγματά του, πρέπει νὰ ᾔταν προικισμένος καὶ μὲ ἰκανότητα προορητική, ὑπερακοντίζουσα τὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας. Ἔτσι μόνον, φρονῶ, ἐξηγεῖται ἡ μεγάλη του ἀπόφαση νὰ χωρίσει τὴν Ἑλλάδα στὰ δύο, ὥστε νὰ ἐπιβάλλει τὴν πολιτικὴ του κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Αὐτὸ δέ, ὑπὸ τὴν ὑφιστάμενη κατὰ τὴν λήψη τῆς ἀπόφασης αὐτῆς πραγματικότητα καὶ τίς τότε –κατὰ τὸ ἀνθρωπίνως δυνατὸ– νοητὲς σταθμίσεις.

II. ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Στις 28 Ἰουνίου 1914 ἔπεφτε νεκρὸς, ὑπὸ τὰ πυρὰ Σέρβων, ὁ διάδοχος τοῦ θρόνου τῆς Αὐστροουγγαρίας Φερδινάνδος. Ἀπὸ τίς πρῶτες ἡμέρες τοῦ Αὐγούστου, ἡ Εὐρώπη παρεσύρετο στὸν ὄλεθρο τῆς αἱματηρότερης μέχρι τότε ἐμφύλιας σύρραξης μεταξὺ τῶν λαῶν της. Τὸν πρῶτο πυρῆνα τῶν ἐμπολέμων ἀποτελέσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ Κεντρικὲς Αὐτοκρατορίες, ἥτοι ἡ Αὐστροουγγαρία καὶ ἡ Γερμανία, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ Γαλλία πρὸς τὴν ὁποία συνετάχθη καὶ τὸ Βέλγιο ἀλλὰ καὶ ἡ Μ. Βρεταννία. Κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἡ ἀναμέτρηση προσέλαβε χαρακτηριστὴ παγκόσμιον μὲ τὴν συμμετοχὴ καὶ

ἀποικιακῶν στρατευμάτων, τελικὰ δὲ μὲ τὴν ἐπέμβαση καὶ τῶν ΗΠΑ¹.

Ὁ Βενιζέλος, κατὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ πολέμου, ἦταν ὁ κυρίαρχος τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς σκηνῆς. Εἶχε θριαμβεύσει στὶς ἐκλογές τῆς 11^{ης} Μαρτίου 1912: ἐπὶ 181 ἐδρῶν τοῦ τότε κοινοβουλίου μας εἶχε ἐξασφαλίσει ὑπὲρ τοῦ κόμματός του τὶς 150². Τὸ τιθέμενο ἐξ ὀρισμοῦ ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἀνάφλεξη ἀντικείμενο ἦταν διφυές. Συνίστατο ἀμυντικῶς μὲν στὴν κατοχύρωση τῶν κεκτημένων διὰ τῶν βαλκανικῶν θριάμβων, οἱ ὅποιοι ὀδήγησαν στὸν διπλασιασμὸ τῆς χώρας. Ἐπιθετικῶς δὲ στὴν περαιτέρω ἐπιδίωξη τῆς Μεγάλης Ἰδέας, διὰ τῆς ἐπέκτασης τῶν ὁρίων τοῦ Κράτους σ' ἐκεῖνα τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

III. ΤΟ ΚΡΙΣΙΜΟ ΖΗΤΗΜΑ

Ἐπιβάλλεται στὸ σημεῖο αὐτὸ καίρια ἐπισήμανση ἐξηγητικὴ –ἐκ προοιμίου– τοῦ προβλήματος ποὺ τότε ἀνέκυψε στὴν πολιτικὴ μας ζωή. Ἐχει, δηλαδή, χυθεῖ μελάνι πολὺ, πρὸς ἀνάλυση τῶν λόγων γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ Ἑλλάς ἐπρεπε ἢ ὄχι νὰ συμμετάσχει στὴν σύγκρουση καὶ ἂν ναι μὲ ποία ἐκ τῶν ἀντιμαχόμενων ὁμάδων. Συναφῶς δὲ καὶ ἐὰν ὁ Κωνσταντῖνος ἦταν ἢ ὄχι καὶ σὲ ποιὸ βαθμὸ γερμανόφιλος. Ἐτσι ὅμως τιθέμενο τὸ ἐρώτημα ὀδηγεῖ στὸ βασικὸ λογικὸ σφάλμα τῆς λήψης ζητουμένου. Καὶ αὐτὸ ἀσφαλῶς διότι ἡ ἄνω διατύπωση τοῦ ἐρωτήματος προϋποθέτει ὅτι ἀμφότεροι –Βενιζέλος καὶ Κωνσταντῖνος– ἦσαν φορεῖς ἐξουσίας πρὸς χάραξη τῆς ἐλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν ἀληθεύει. Καὶ ἔτσι ταυτοχρόνως ἀναδεικνύεται τὸ κρίσιμο ζητούμενο ἐγκείμενο, δηλαδή, στὸ ποιὸς ἐδικαιοῦτο ν' ἀποφασίζει περὶ τῆς ἐξωτερικῆς μας πολιτικῆς. Διὰ τοῦ ἄρθρ. 30 τοῦ συντάγματος τοῦ 1864 –τὸ

1. Σαράντα ἔθνη τελικῶς ἀναμείχθησαν στὴν σύρραξη. Ὑπὸ τὴν ἐδῶ δὲ ἐνδιαφέρουσα θεώρηση, κατὰ χρονικὴ ἀκολουθία ἡ Σερβία, ἡ Ὁθωμ. Αὐτοκρατορία, ἡ Βουλγαρία καὶ ἡ Ρουμανία.

2. Ἐν τούτοις τὸ ἀξίωμα ...«... Οὐδεὶς προφήτης ἐν τῇ ἑαυτοῦ πατρίδι ...»... ἔχει τοὐλάχιστον μερικὴ –χρονικῶς– ἐφαρμογὴ καὶ ἐπὶ τοῦ Βενιζέλου ἀναφορικὰ πρὸς τὴν ἀπῆχσή του στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, Κρήτη. Τελικῶς ἐκεῖ κατὰ κυριολεξίαν ἐλατρεύθη ὅσον οὐδεὶς (!). Μέχρις ὅτου ὅμως αὐτὸ συμβεῖ, ἀπὸ τοῦ 1917 δηλαδή περίπου, ἡ Κρήτη ἦταν ἀπέναντί του ἐπιφυλακτικὴ. Ἐτσι, ἐνῶ στὶς κατὰ τὰ ἄνω ἐκλογές θριάμβευσε ἀνὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐπικράτεια, στὶς κατὰ τὴν αὐτὴ ἡμέρα (11 Μαρτίου 1912) διεξαχθεῖσες ἐκλογές στὴν Κρήτη, ἐπὶ συνολικῶς ἐκλεγέντων 69 ἀντιπροσώπων, μόνον οἱ 23 ἦσαν βενιζελικοί, δηλαδή μάλιστα τὸ 1/3 τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ. Βλ. Σ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, Πάπυρος 1967, τόμ. Γ', σ. 152, σημ. 2.

όποιο ταυταριθμώς διελήφθη καὶ στὸ μετ' ἀναθεώρηση κείμενο τοῦ 1911– εἶχε εἰσαχθεῖ ἡ κεφαλαιώδης γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς χώρας δημοκρατικὴ ἀρχὴ καθ' ἣν ...«... Οὐδεμία πρᾶξις τοῦ βασιλέως ἰσχύει, οὐδ' ἐκτελεῖται, ἂν δὲν εἶναι προσυπογεγραμμένη παρὰ τοῦ ἀρμοδίου Ὑπουργοῦ...»³. Ὁ Κωνσταντῖνος, ἄρα, ὑπὸ τὴν βασιλικὴ του ιδιότητα, δὲν ἐδικαιοῦτο νὰ εἶναι γερμανόφιλος ἢ ἀνταντόφιλος ἢ καὶ ὁ,τιδήποτε ἄλλο. Οἱ πράξεις του γιὰ νὰ ἔχουν ὑπόστασι, στὰ πλαίσια τοῦ πολιτεύματος, ἔπρεπε νὰ ἔχουν πολιτικὴ κάλυψη διὰ τῆς προσυπογραφῆς τοῦ κατὰ περίπτωσι ἀρμοδίου ὑπουργοῦ. Εἶχε, κατὰ συνέπεια τῶν ἄνω, ὑποχρέωσι ὁ Κωνσταντῖνος νὰ πειθαρχήσει ἀπολύτως στὴν γραμμὴ τοῦ Βενιζέλου ἐκφράζοντας ὁμόθυμο ἄποψι τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου στηριζομένου στὴν συντριπτικὴ πλειοψηφία τῆς βουλῆς. Ἡ δεδομένη ἤδη ἐμμονὴ τοῦ Κωνσταντῖνου σὲ ἄποψη διαφορετικὴ τῆς πρωθυπουργικῆς ἔπρεπε νὰ τὸν ὀδηγήσει –κατὰ τὸ πολίτευμα– σὲ παραίτησι ἐκ τοῦ θρόνου, ἄλλως σὲ δυναμικὴ ἐπιχείρησι ἀνατροπῆς τοῦ πολιτεύματος. Αὐτὸ βέβαια, ἐὰν διέθετε τὸν ἀναγκαῖο δυναμισμό πρὸς θεμελίωσι τοῦ ἐγχειρήματος στὸ ἀρχαῖο ρωμαϊκὸ ἀξίωμα «salus populi suprema lex esto». Ὅτι, δηλαδή, ἡ σωτηρία τοῦ λαοῦ εἶναι ὁ ἔσχατος –κυρίαρχος– νόμος.

Ἄλλ' ὁ Κωνσταντῖνος οὐδεμία τῶν ξεκάθαρων αὐτῶν ἐπιλογῶν πραγματοποίησε. Προσπάθησε, ἀντιθέτως, ὑπὸ τὴν ἐπίφασι τοῦ σεβασμοῦ τοῦ πο-

3. Ἴδετε σχετικῶς τὴν διάταξι στερεοτύπως διαλαμβανόμενη ὑπ' ἄρθρ. 30 καὶ στὸ σύνταγμα τῆς 1^{ης} Ἰανουαρίου 1952 σὲ Ἡλ. Γ. Κυριακόπουλου, *Τὰ Συντάγματα τῆς Ἑλλάδος*, ἔκδ. Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, 1960. Ἡ διάταξι εἶναι ἀδιάσπικτη. Ὑπὸ τοῦ Ν. Ν. Σαριπόλου, Ν.Ν. Σαρίπολος, *Ἑλλ. Συνταγμ. Δίκαιον*, ἔκδ. 1915, τόμ. Α', σ. 221 ἐπ., γίνεται δεκτὴ ἐξαίρεσι καθ' ἣν οἱ πράξεις τοῦ βασιλέως δὲν ἔχουν ἀνάγκη ὑπουργικῆς προσυπογραφῆς ὅταν παρ' αὐτοῦ ἀσκειῖται ἐξουσία ἀρχηγοῦ τῶν ἐνόπλων δυνάμεων κατ' ἄρθρ. 32 Σ. Τοῦτο δὲ ὑπὸ τὴν ὀρθὴ ἐμπειρικὴ παρατήρησι ὅτι διεξαγομένου τοῦ πολέμου ἡ ἀνάγκη ταχείας δράσεως ἀντιστρατεύεται τὴν ἀνάγκη τῆς προσυπογραφῆς. Καὶ σ' αὐτὴν τὴν μοναδικὴ ἐξαίρεσι ὁ συγγραφεὺς ἀπὸ τὴν φύσι τοῦ πολιτεύματος, ὡς κοινοβουλευτικοῦ, συνάπτει εὐθύνη τοῦ ὑπουργοῦ γιὰ τὴν καὶ ἄνευ τῆς προσυπογραφῆς τοῦ βασιλικὴ δράσι. Ἄλλ' ἡ ἐξαίρεσι δὲν εἶναι ἀληθής. Εἶναι ἀπολύτως φαινόμενη. Αὐτὸ δὲ γιὰ τὸν προφανῆ λόγο ὅτι πολεμικὴ ἐμπλοκὴ τοῦ κράτους ἀποκλείεται –ἐξ ὀρισμοῦ– νὰ ὑπάρξει χωρὶς τὴν διάθεσι τῶν ἀναγκάων πιστώσεων. Ὅμως τὶς πιστώσεις δὲν διαθέτει ὁ βασιλεὺς, ἀλλ' ἡ κυβέρνησι καὶ ἡ βουλὴ διὰ τῶν πρὸς τοῦτο ψηφιζομένων νόμων. Γίνεται, λοιπόν, ἀπολύτως σαφές ὅτι καὶ ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ συντάγματος 1864/ 1911 ἡ ἀναγκωριζόμενη στὸν βασιλέα ἀρχηγία τῶν ἐνόπλων δυνάμεων, ἱστορικῶς ἐξηγούμενη ὡς ἀπότηχος τῶν ἀρχαίων προτύπων τοῦ μαχητοῦ-ἥρωος-βασιλέως, ἀποτελοῦσε ἐκδήλωσι φιλοφροσύνης στερημένης, ὅμως, οὐσιωστικοῦ περιεχομένου.

λιτεύματος, νὰ ἐπιβάλλει τὶς ἀπόψεις του –ὅπως στὴν συνέχεια ἱστορεῖται– μὲ κυβερνήσεις μειοψηφίας, παραβιάζοντας κατάφωρα τὴν ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Τὴν μέθοδο, ἄλλωστε, ἀσκησης ἐκθεσμῆς ἐξουσίας διὰ κυβερνήσεων μειοψηφίας, ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ συντάγματος τοῦ 1864, εἶχε μετέλθει καὶ ὁ προκατόχος του στὸν θρόνο, πατέρας τοῦ Γεώργιος Α΄. Ἔτσι μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Χαριλάου Τρικούπη ἐπῆλθε ἀνοιχτὴ ρήξις. Ὁ Τρικούπης μὲ τὰ περίφημα ἄρθρα του στὴν ἐφημερίδα *Καιροὶ* (φύλλα 6^{ης} καὶ 29^{ης} Ἰουνίου 1874), ὑπὸ τοὺς ἀντιστοίχους τίτλους «Παρελθὸν καὶ ἐνεστὼς» καὶ «Τίς πταίει», καυτηρίασε ἔντονα τὴν βασιλικὴ ἐξουσία ὡς ἀυθαίρετη. Ἀρχικῶς συνελήφθη καὶ φυλακίσθηκε, γιὰ περιύβριση, ἐν συνεχείᾳ ὅμως ἀπηλλάγη τῆς κατηγορίας. Πολιτικώτερος τοῦ Κωνσταντίνου ὁ Γεώργιος ἀντελήφθη ὅτι ἡ σύγκρουσις πρὸς τὸν Τρικούπη ἐκθέτει τὸν θρόνο σὲ κίνδυνο καὶ ὑπεχώρησε. Δέχθηκε συγκεκριμένα ἐπισήμως, διὰ τοῦ λόγου τοῦ θρόνου πρὸς τὴν βουλὴ ποὺ προῦλθε ἀπὸ τὶς ἐκλογὲς τῆς 18^{ης} Ἰουλίου 1875, ὅτι ἐπιβάλλεται νὰ καλεῖται στὴν ἀρχὴ μόνον τὸ σχῆμα ποὺ συγκεντρώνει τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς πλειοψηφίας τῶν μελῶν τῆς ἐθνικῆς ἀντιπροσωπείας. Ἔτσι γιὰ πρώτη φορὰ εἰσήχθη στὴν πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ ἡ λεγόμενη «Ἀρχὴ τῆς δεδηλωμένης»⁴. Βεβαίως τὸν λόγο τοῦ θρόνου εἶχε συντάξει ὁ Τρικούπης. Ἡ ἀρχὴ τῆς δεδηλωμένης ὡς ἀπόρροια τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς ἔχει δύο ἐκφάνσεις. Ὅτι, δηλαδή, οὐδὲν κυβερνητικὸ σχῆμα παραμένει στὴν ἐξουσία ἐφ’ ὅσον καταψηφισθεῖ ἀπὸ τὴν βουλὴ⁵. Ἀλλὰ καὶ ὅτι ἐντολὴ πρὸς σχηματισμὸ κυβερνήσεως παρέχεται μόνον σὲ ὅποιον συγκεντρώνει τὴν προτίμηση τῆς πλειοψηφίας τῆς ἐθνικῆς ἀντιπροσωπείας. Ὑπὸ τὴν πρώτη της ἐκφάνση ἡ ὑπὸ συζήτηση ἀρχὴ ἦταν καθιερωμένη ἀπ’ ἀφετηρίας τῆς ἰσχύος τοῦ συντάγματος τοῦ 1864. Ἡ δευτέρη ἐκφάνση, ὡς βάση τοῦ πολιτεύματος, καθιερώθηκε μὲ τὸν ὡς ἄνω λόγο τοῦ θρόνου. Ὁ Βενιζέλος, ἄνθρωπος πρακτικὸς, ἐπικεντρῶν τὴν προσοχή του στὴν οὐσία τῶν ζητημάτων, ἔκρινε σκόπιμο, κακῶς κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ γράφοντος, ὅπως, σ’ ἐκδήλωση πνεύματος ἐμπιστοσύνης πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο, ἀναγνωρίσει στὸν βασιλέα ἐξουσία διορισμοῦ καὶ κυβερνήσεων μειοψηφίας. Ἡ ψυχικὴ ἐξήγηση τῆς ἀνεκτικῆς αὐτῆς συμπερι-

4. Ὁ λόγος τοῦ θρόνου δὲν εἶναι ἀπλὴ τελετουργικὴ φιλοφροσύνη. Εἶναι, ἀντιθέτως, ...«... γραπτὴ κυβερνητικὴ πρᾶξις, ἣτις δέον νὰ φέρῃ τὴν ὑπουργικὴν προσυπογραφήν δι’ ἧς εὐθύνεται τὸ ὑπουργεῖον ...»... Οὕτω Ν. Ν. Σαρίπολος, *op. cit.*, τόμ. Α΄, σ. 220.

5. Κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴ διατύπωση τοῦ Σαρίπολου ...«... τὸ ὑπουργικὸν Συμβούλιον διοριζόμενον τύποις ὑπὸ τοῦ Βασιλέως, εἶναι ἀληθῶς, ... ἐκτελεστικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Βουλῆς ...»... , *op. cit.*, τόμ. Α΄, σ. 257.

φορᾶς τοῦ Μεγάλου Κρητὸς πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στὴν ἐπιδειχθεῖσα πρὸς αὐτὸν εὐνοία τοῦ Γεωργίου Α' ὁ ὁποῖος, μετὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς 8^{ης} Αὐγούστου 1910, ἔδωκε ἐντολὴν σχηματισμοῦ κυβέρνησης στὸν μειοψηφοῦντα κοινοβουλευτικῶς Βενιζέλο, πρὸς τὸν ὁποῖο, ἐν συνεχείᾳ, παρέσχε καὶ ἐξουσία διάλυσης τῆς βουλῆς πρὸς διεξαγωγὴν τῶν ἐκλογῶν τῆς 28^{ης} Νοεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους. Τὴν εὐχέρεια αὐτὴ ποὺ ἀπὸ τὸ σύνταγμα δὲν προέκυπτε, ἀλλ' ἐκ λόγων φιλοφροσύνης δέχθηκε ὁ Βενιζέλος ὑπὲρ τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ τελευταῖος ἄσκησε ὅλως καταχρηστικῶς ὅπως στὴν συνέχεια ἱστορεῖται. Ἀλλὰ καὶ μεταγενεστέρως, ἐπὶ βασιλείας Παύλου καὶ Κωνσταντίνου Β', ἡ ἀνάθεση ἐντολῆς σχηματισμοῦ κυβερνήσεων σὲ πρόσωπα μὴ συγκεντρώνοντα τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς πλειοψηφίας τῶν μελῶν τῆς βουλῆς δημιούργησε σοβαρὰ προβλήματα στὴν πορεία τῆς χώρας μὲ κορύφωση τὴν ταραχώδη περίοδο τῆς ἀποστασίας τοῦ 1965. Τὸ ζήτημα τελικῶς λύθηκε ἑκατὸ χρόνια μετὰ τὸν κατὰ τὰ ἄνω λόγῳ τοῦ θρόνου, ποὺ συνέταξε ὁ Τρικούπης, διὰ τοῦ συντάγματος τοῦ 1975 ποὺ εἰσηγήθηκε στὴν Ε' Ἀναθεωρητικὴ τῶν Ἑλλήνων Βουλὴ ὁ Κωνσταντῖνος Στεφαννάκης. Ἐκεῖ μὲ θετικὴ πλέον διάταξη τοῦ ἄρθρ. 37 τοῦ καταστατικοῦ μας χάρτη ὀρίσθηκε ρητὰ ὅτι ὁ ρυθμιστὴς τοῦ πολιτεύματος καλεῖ ὡς πρωθυπουργὸν μόνον τὸν ἀπολαμβάνοντα τὴν δεδηλωμένη πλειοψηφία τῶν μελῶν τῆς ἐθνικῆς ἀντιπροσωπείας.

Ὁ Βενιζέλος στὴν ἐν γένει δημόσια δράση του ἐνδιέφερετο κυρίως (ἂν μὴ καὶ ἀποκλειστικῶς) γιὰ τὴν καλὴ λειτουργίαν καὶ ὄχι γιὰ τὴν μορφὴ τοῦ πολιτεύματος, ἐπιδιώκων πάντα τὴν μεγαλύτερη ἐθνικὴ σύμπνοια πρὸς πραγματοποίηση τῶν διαρκῶς μεγαλεπίβολων σχεδιασμῶν του. Ὑπὸ τὴν δεδωμένη αὐτὴ ἐπιλογὴν προσπάθησε ἀπ' ἀρχῆς τοῦ πολέμου νὰ ἐπιτύχει σύγκλιση πρὸς τὴν ἀπόψιν τοῦ καὶ ἐκείνων τοῦ βασιλέως, ἄρα καὶ τῶν καθοδηγούμενων ὑπ' αὐτοῦ δυνάμεων μάλιστα δὲ καὶ τοῦ Ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ στοὺς κόλπους τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχε καὶ σημαντικὴ φιλογερμανικὴ μερίδα⁶. Ὅπως ἄλλωστε καὶ ἀμέσως ἄνω σημειώθηκε, γιὰ τὴν ἀνάδειξη ἄριστου κλίματος συνεννόησης μὲ τὸν Κωνσταντῖνο, ἀνεγνώρισε ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ εὐχέρειες μὴ ἀπορρέουσες ἀπὸ τὸ πολίτευμα.

Σὲ πρῶτο στάδιο ἡ σύγκλιση ἐπιτεύχθηκε, ἀλλὰ μόνον ἐπιφανειακά. Ἀμφότεροι, πρωθυπουργὸς καὶ βασιλεὺς, συμφώνησαν ὅτι ἡ προκριτέα τακτι-

6. Κατ' ἀπόλυτη ἀκρίβεια ἡ σχέση ἐπιτροῆς Κωνσταντίνου καὶ Γεν. Ἐπιτελείου Στρατοῦ ἦταν ἀμφίδρομη. Στοιχεῖα φιλογερμανισμοῦ ὑπῆρχαν αὐτονόμως καὶ στὴν δύο πλευρὰς. Ἔτσι, κατὰ περίπτωσιν, ἡ μία πλευρὰ παρωθοῦσε τὴν ἄλλη πρὸς ἐξυπηρέτηση τῶν μεσευρωπαϊκῶν στόχων.

κὴ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ οὐδετερότης ἔναντι τῶν ἐμπολέμων. Ἀλλ' ὁ Βενιζέλος ἀπέβλεπε στὴν οὐδετερότητα ὡς εἰς στάδιο προσωρινό: μέχρις ὅτου ὠριμάσουν οἱ συνθήκες γιὰ τὴν ἔνταξιν τῆς χώρας στὸ πλευρὸ τῆς Entente. Τὸν ἄξονα τῆς ἐξωτερικῆς του δράσης ἀποτελοῦσε ἡ ἐδραία του πεποίθησις ὅτι ἡ μοῖρα τῆς Ἑλλάδος, ὡς κράτους ναυτικοῦ, εἶναι τεταγμένη στὸ πλευρὸ τῆς κοσμοκράτειρας τῶν θαλασσῶν Μ. Βρεταννίας, ὑπὸ τὴν εἰδικώτερην θεμελίωσιν ὅτι παρ' οἰανδήποτε ἔκβασιν τῶν ἐπιχειρήσεων ἡ χώρα αὐτὴ θὰ ἐκυριάρχει, πάντως, στὴν Μεσόγειο⁷. Ἐπίσης ἐξ ἀρχῆς εἶχε διαβλέπει πὺς ἡ Ἑλλάς θὰ ἦταν ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιθυμητὸ ὑποκατάστατο τῆς καταρρέουσας Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὥστε μὲ σύμμαχόν της τὴν χώρα μας ἡ Μ. Βρεταννία ν' ἀσκεῖ τὴν μεσογειακὴν τῆς πολιτικὴν. Ἀντιθέτως ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε νοοτροπία Πρώσου ἡγεμόνος. Ἦταν –τιμῆς ἕνεκεν– κτήτωρ στραταρχικῆς ράβδου τοῦ αὐτοκρατορικοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ⁸. Ἀκόμη ἡ σύζυγός του –καὶ ἐντεῦθεν Ἑλληνὶς βασιλίσσα Σοφία– ἦταν ἀδελφὴ τοῦ Kaiser Γουλιέλμου Β'.

IV. ΠΑΙΧΝΙΔΙΣΜΑ ΤΗΣ ΜΟΙΡΑΣ

Φάνηκε, πρὸς στιγμήν, στὴν ἀρχὴ μάλιστα τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἡ μοῖρα νὰ εὐνοεῖ τὴν γραμμὴν τοῦ πρωθυπουργοῦ, οὕτως ὥστε δι' αὐτῆς νὰ ἐκφράζεται τὸ σύνολο τῶν ὑπολογίσιμων δυνάμεων τοῦ Ἑθνους. Ἀτυχῶς ὅμως –γιὰ τὴν Ἑλλάδα– τὸ πρᾶγμα τελικῶς δὲν εἶχε ἔτσι. Ἐξηγοῦμαι: Ὁ Κωνσταντῖνος ἦταν –ὑπὲρ πᾶν ἄλλο– φιλόδοξος. Τοῦ ἄρεσαν οἱ διακρίσεις καὶ οἱ τιμές. Ἀσφαλῶς δὲν τοῦ ἦταν εὐχάριστο ἐκ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων του εὐρωπαίων

7. Τὴν διαχρονικὰ –τοῦλάχιστον γιὰ τὸν 20^ο αἰῶνα– ἐνδεδειγμένη πολιτικὴ αὐτῆ τοῦ Βενιζέλου κατηγορηματικὰ ἐπιβεβαίωσε καὶ ὁ Ἰ. Μεταξᾶς μὲ τὶς ἀνακρινώσεις του πρὸς τοὺς ἰδιοκτῆτες καὶ ἀρχισυντάκτες τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Τύπου στὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο τὴν 30^ῃ Ὀκτωβρίου 1940. Ἐκθῆται ἐκεῖ ὁ Μεταξᾶς ἐπὶ λέξει «... ἀκολουθῶ ... πολιτικὴ τοῦ ἀειμνήστου Βενιζέλου. Διότι εἶναι ἡ πολιτικὴ τοῦ συνταυτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν τύχην τῆς Δυνάμεως (Μ. Βρεταννίας), διὰ τὴν ὅποιαν ἡ θάλασσα εἶναι ἀνέκαθεν, ὅπως εἶναι καὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα, ... ἡ ὑγρὰ λεωφόρος πὺς συνδέει ...». Ἰ. Μεταξᾶς, *Τὸ προσωπικὸ του Ἡμερολόγιον*. Ἐπιμελ. Χρ. Χρηστίδης, ἔκδ. 1950, τόμ. 8^{ος}, σ. 520.

Ἐσφαλῶς λαμπρότερη δικαίωση τῆς γεωπολιτικῆς στόχευσης τοῦ Βενιζέλου δὲν μποροῦσε νὰ ὑπάρξει.

8. Ἀλλ' ἡ τιμὴ αὐτὴ δὲν ἦταν μόνον συμβολικὴ. Ἔτσι κατὰ τὴν ἑναρξιν τοῦ πολέμου ὁ Kaiser μὲ προσωπικὰ του τηλεγραφήματα πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον ζητοῦσε πιεστικὰ τὴν συμμετοχὴν τῆς Ἑλλάδας σ' αὐτὸν ὑπὲρ τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων, ἐντόνως ὑπεθυμίζοντας στὸν Ἑλληνα βασιλέα καὶ τὸν τίτλον του ὡς Γερμανοῦ στρατάρχου.

ήγεμόνων αὐτὸς νὰ βασιλεύει στὴν λιγώτερο σημαντικὴ χώρα. Ὁ λαϊκὸς θρῶλος, ποὺ ἤθελε τὸν Κωνσταντῖνο νέο τῆς Πόλης πορθητὴ καὶ Ἑγεμόνα ἀνορθωτὴ τοῦ βυζαντινοῦ μεγαλείου, δὲν τὸν ἄφηνε ἀσυγκίνητο. Ὁ Βενιζέλος, ψυχολογώντας σωστὰ τὸν βασιλέα, ἐκαλλιέργησε μὲ πειστικότητα σ' αὐτὸν τὸ βυζαντινὸ τῆς αὐτοκρατορίας ὄραμα καὶ τελικὰ ἔπεισε τὸν Κωνσταντῖνο τὴν 18^η Αὐγούστου 1914 ὅπως ἡ Ἑλλάς ἀνεπιφυλάκτως –χωρὶς οἰανδήποτε συμφωνία περὶ ἀνταλλάγματος– ταχθεῖ ὑπὲρ τῆς Entente⁹. Ἡ γερμανικὴ προέλαση τότε ἀπεδεικνύετο θυελλώδης. Ὁ στρατὸς τῶν μεσευρωπαϊκῶν δυνάμεων βρισκόταν μόλις 70 χιλιόμετρα ἀπὸ τὸ Παρίσι. Ἐφιπποὶ Πρῶσσοι ἀνιχνευτὲς εἶχαν ἐπισημανθεῖ σὲ ἀπόσταση 17 χιλιομέτρων ἀπὸ τὴν γαλλικὴ πρωτεύουσα. Ἡ ἀναμέτρηση στὸν Μάρνη προοιωνίζετο ἄκρως ἐπικίνδυνη γιὰ τοὺς Συμμάχους. Ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις ἐξέταζε τὴν μεταφορὰ τῆς ἑδρας τῆς στὸ Bordeaux. Κατὰ πᾶσα λογικὴ πρόβλεψη, ἡ ἑλληνικὴ πρόταση ἔπρεπε ἀσμένως νὰ γίνεαι ἀποδεκτὴ. Παρὰ ταῦτα αὐτὸ δὲν συνέβη. Ἐπεκράτησε τότε ἡ ἄποψη τοῦ Sir Edward Grey, Βρεταννοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν. Κατὰ τὴν ἄποψη αὐτή, ἡ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδας δὲν θὰ εἶχε οὐσιώδη ἐπίδραση στὴν κρίσιμη, πράγματι, μάχη τοῦ Μάρνη. Θὰ εἶχε ὅμως ἄμεση, εὐρύτερα δυσμενῆ γιὰ τοὺς Ἀγγλογάλλους ἐπίδραση, διότι θὰ ἐπέφερε (ἢ θὰ ἐπιτάχυνε) τὴν ἔξοδο στὸν πόλεμο, ὑπὲρ τῶν Κεντρικῶν δυνάμεων, τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῆς Βουλγαρίας¹⁰. Ἔτσι χάθηκε ἡ μοναδικὴ καθ' ὅλη τὴν

9. Οἰαδήποτε, ἐν τούτοις, ἑλληνικὴ ἐπιδίωξις τῆς Κωνσταντινούπολης τότε ἦταν ἀπολύτως χιμαιρικὴ. Ἦδη ἀπὸ τοῦ 1453 ἡ Ρωσσία ἐπίστευε ἑαυτὴν διάδοχο τοῦ Βυζαντίου, ὡς δυνάμη βαδίζουσα ἐπὶ κεφαλῇ τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὁ Ἰβάν Γ', γιὰ νὰ υπογραμμίσει τὴν ρωσικὴ αὐτὴ θέσις, ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου ἔθνοςήμου τῆς χώρας του προσέθεσε καὶ τὸν βυζαντινὸ δικέφαλο ἀετὸ. Ἐκτοτε ἡ Ρωσσία ἐπεδίωκε τὴν ἀπόκτηση τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας καὶ τῶν Στενῶν, τὰ ὁποῖα, ἄλλωστε, διὰ συμφωνίας τηρηθείσης μυστικῆς, τῆς παρεχώρησαν τόσο ἡ Γαλλία ὅσο καὶ ἡ Μ. Βρεταννία ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1915. Τῆς παραχώρησης αὐτῆς παραιτήθηκε ἡ κομμουνιστικὴ κυβέρνησις τὸ 1917. Ἐν ὅψει τῶν ἄνω ὁ πραγματιστὴς Βενιζέλος, ὑποπτευόμενος τὴν συμφωνία, ζητοῦσε ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδας τὴν λοιπὴ μικρασιατικὴ ἐπικράτεια, ἐνῶ γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη ἐπιδίωκε διεθνοποίηση, ποὺ ἄλλωστε πρὸς στιγμὴν ἐπετεύχθη. Ἔτσι ὁ «Ἀβέρωφ» ὡς πλεῖον τῶν νικητριῶν συμμαχικῶν Δυνάμεων ναυλοχοῦσε στὰ νερὰ τοῦ Βοσπόρου μὲ ἀναπεπταμένη τὴν κυανόλευκο, ὅταν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀσκούσε στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν Ὑπάτη Ἀρμοστεία ἀπὸ τοῦ 1918 μέχρι τοῦ 1922. Βλ. Ἀλεξάνδρας Στεφανοπούλου, *Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρωσσίας διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὰ Στενὰ κατὰ τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον*. Διατριβὴ ἐπὶ διδασκαλία, Ἀθήνα, 1975.

10. Ὁ W. Churchill, ἀξιολογώντας τὴν εὐθυκρισίαν τοῦ Βενιζέλου, σημειώνει ...«...

διάρκεια τοῦ πολέμου εὐκαιρία ὅπως ἡ χώρα μας, ψυχικῶς ἐνωμένη, ἐπιδιώξει τὴν διεύρυνση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν μικρασιατικὴ ἀκτὴ.

Στὸν ἑκτοτε χρόνον, ἡ μέχρι τότε, σ' ἐπίπεδο ἐνδοελληνικῆς κατ' ἀρχὴν διεργασίας, διάστασι ἀπόψεων μεταξὺ πρωθυπουργοῦ καὶ στέμματος, ὡς πρὸς τὴν στάση τῆς χώρας ἔναντι τοῦ πολέμου, ἐξωτερικεύεται.

Ἡ πολιτικὴ ἀσχεῖται πλέον ἀπὸ δύο κέντρα. Νομίμως ἀπὸ τὸν ἀπολαμβάνοντα τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ κοινοβουλίου πρωθυπουργό. Ἐκνόμεως ἀπὸ τὸν διαποτισμένο μὲ μοναρχικὰ ἀντιλήψεις βασιλέα ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ ἀνεύθυνος κατὰ τὸ πολίτευμα, ἀναλαμβάνει –παρὰ ταῦτα– πολιτικὰ πρωτοβουλίες ἀσυμβίβαστες πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ.

Ὁ ἀνέκασθεν θεληματικὸς καὶ ἐπίμονος Βενιζέλος κρίνει ὅτι ὀφείλει ν' ἀνεχθεῖ τὴν προκλητικὰ ἀντιθεσμικὴ βασιλικὴ συμπεριφορά, ἀναζητῶν ἐπόμενῃ εὐκαιρίᾳ ἐξόδον στὸν πόλεμον ὑπὲρ τῶν Ἀγγλογάλλων. Τηρεῖ, λοιπόν, στάση ἀμυντικὴ. Διατηρεῖ, ὅμως, διατυμπανίζων πρὸς πᾶσα κατεύθυνση, τὶς πολιτικὰς του ἀπόψεις καὶ περιμένει.

Ἡ εὐκαιρία ἐμφανίζεται στίς ἀρχὰς τοῦ 1915. Ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία εἶναι πλέον συστρατευμένη μὲ τὶς Κεντρικὰς δυνάμεις. Ὁ Winston Churchill, Πρῶτος Λόρδος τοῦ Ναυαρχείου, συνδέει τὴν πολιτικὴν του τύχην (κατ' ἐκείνην τὴν περίοδον!) μὲ τὴν ἐπιχείρησιν τῶν Δαρδανελλίων. Ἡ σύμπραξις μας –τώρα– κρίνεται ἀναγκαία. Ὁ Βενιζέλος ἐξασφαλίζει ὑπόσχεσιν ἐπέκτασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Μικρὰ Ἀσίαν, ἀλλὰ καὶ προσδοκᾷ τὴν Βόρ. Ἡπειρο καὶ τὴν Κύπρον. Αὐτὰ δὲ γιὰ συμμετοχὴν στὴν ἐκστρατεία δι' ἑνὸς μόνου σώματος στρατοῦ καὶ ἀνεξαρτήτως ἐκβάσεως τῆς ἐπιχείρησις, ὑπὸ μόνον, ἀσφαλῶς, τὸν αὐτονόητον ὅρον τῆς τελικῆς ἐπικράτησις τῆς Entente. Ὁ Βενιζέλος, σίγουρος γιὰ τὶς ἀπόψεις του, γενναῖος καὶ ἀποφασιστικὸς, συνήθιζε νὰ τὶς διατυπώνει ἐγγράφως. Ἔτσι καὶ ἐπὶ τοῦ ζητήματος αὐτοῦ συνέταξε τὸ ἀπὸ 17^{ης} Φεβρουαρίου 1915 σχετικὸν ὑπόμνημά του, τὸ ὁποῖον καὶ αὐθημερὸν ἀνέγνωσε ἀλλὰ καὶ ἀνέπτυξε πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον. Ὅπως καὶ κατὰ τὴν 18^{ην} Αὐγούστου 1914 συνέβη, τὸ ζήτημα ἐκρίθη ἐπὶ τοῦ συγκινησιακοῦ πεδίου. Ὁ θρόνος τοῦ Βυζαντίου συνεκλόνησε –καὶ πάλιν– τὸν βασιλέα. Ἔτσι μὲ φωνὴν

In all the Balkans only the *clairvoyant* eye, only the genius of Venizelos, discerned the fundamental moral issues of the struggle, measured justly the relative powers of the mighty combatants, and appraised at their true value both the victories of the German Army, and the Sea Power under which were slowly gathering the latent but inexhaustible resources of the British Empire». Winston S. Churchill, *The World Crisis 1911-1918*, volume II, Odhams Press Limited, Long Acre, London, σ. 448.

συγκινημένη αποδέχθηκε την πρωθυπουργική πρόταση με την χαρακτηριστική διατύπωση: ...«... Καλὰ λοιπόν· εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ...»...¹¹.

Ὅμως ἡ ἐπιτευχθεῖσα σύμπνοια δὲν μακροημέρευσε. Ὁ ἀρχηγεὺς, τότε, τοῦ Ἐπιτελείου Ἰωάννης Μεταξᾶς, ἀντιτιθέμενος στὴν ἐπιχείρηση, μετέπεισε τὸν βασιλέα. Ὁ Βενιζέλος, σὲ ὕστατη προσπάθεια κοινῆς μετὰ τὸν Κωνσταντῖνο πορείας στὸ πλευρὸ τῆς Entente, ζητᾷ οἷον διαιτητικῶς συμβούλιο τῶν πρώην πρωθυπουργῶν (Γεωργίου Θεοτόκη, Δημητρίου Ράλλη, Στεφάνου Δραγούμη, Κυριακούλη Μαυρομιχάλη καὶ Ἀλεξάνδρου Ζαῖμη). Ὑπὸ τὸ δεδομένο ὅτι, λόγῳ ἀσθενείας, ὁ Ζαῖμης δὲν παρέστη, ἅπαντες οἱ συμμετασχόντες ἦσαν ἀμείλικτοι πολιτικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ πρωθυπουργοῦ καὶ ἀφοσιωμένοι στὸ στέμμα. Παρὰ ταῦτα καὶ τὸ μονόπλευρο αὐτὸ συμβούλιο δὲν μπόρεσε νὰ παραβλέψει τὸ πελώριο δίκαιο τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας. Ἔτσι ὁμοφώνως –περιλαμβανομένου καὶ τοῦ γερμανόφιλου Γ. Θεοτόκη– διετυπώθη πρὸς τὸν ἀνακτα συμβουλὴ ἀποδοχῆς τῆς ἀποψῆς Βενιζέλου, συμμετοχῆς δηλαδὴ στὴν ἐπιχείρηση τῆς Καλλίπολης μιᾶς μεραρχίας καὶ ὁλόκληρου τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου. Ἀλλ’ ἤδη ὁ Κωνσταντῖνος οὐδενὸς ἦταν διατεθειμένος νὰ δεχθεῖ τὴν ὑπόδειξιν. Πλέον ἐμφορεῖται ἀπὸ ἀντιλήψεις ἀπροκαλύπτως μοναρχικῆς. Πιστεῖ ὅτι ἐπὶ τῶν μειζόνων ζητημάτων τοῦ τύπου ἀποφασίζει ὁ ἴδιος καὶ λογοδοτεῖ μόνον εἰς τὸν Θεόν. Ἐχει πάψει νὰ εἶναι κοινοβουλευτικὸς βασιλεὺς καὶ ἀνεύθυνος ἄρχων κατὰ τὸ πολίτευμα. Ἐχει καταστεῖ ἀρχηγὸς πολιτικῆς μερίδας. Ἐχει ἔτσι ἀσφαλῶς ἀρχίσει καὶ ἡ ἀντίστροφη μέτρηση γιὰ τὴν παραμονή τοῦ ἰδίου στὸν θρόνον καὶ γιὰ τὴν τύχην τοῦ θεσμοῦ στὴν χώρα.

Ὁ Βενιζέλος, μετὰ τὴν ὑπὲρ αὐτοῦ ὁμοφωνία τοῦ συμβουλίου τῶν πρώην πρωθυπουργῶν, κρίνοντας ὑπὸ κοινοβουλευτικὴ θεώρηση τὸ ζήτημα, ἀναμένει ἔγκρισιν τῆς πολιτικῆς του. Ἀλλά, ὅπως σημειώθηκε, ὁ βασιλεὺς ἔχει πλέον μεταλλαχθεῖ ἀπροκαλύπτως σὲ πολιτικὸ ἀρχηγό. Ἐχει πλέον ἀποψὴ ἐπὶ τῆς οὐσίας τῶν ζητημάτων. Ἔτσι αἰφνιδιάζει τὸν Βενιζέλο –ποὺ δὲν ἐφρατάζετο τέτοια μεταστροφή– ὅταν στῆς 21 Φεβρουαρίου 1915 τοῦ ἀνακοινώνει: ...«...Δὲν στέκει στρατιωτικῶς ἡ ἐπιχείρησις, κύριε πρωθυπουργέ...»... Σὲ μία τελευταία τότε προσπάθειά του ὁ Βενιζέλος θὰ ἀντιτάξει ὅτι τὸ ζήτημα δὲν εἶναι στρατιωτικὸ ἀλλὰ πολιτικόν. Αὐτὸ δὲ διότι τὰ ὑπεσχημένα ἀλλὰ καὶ τὰ ἐλπιζόμενα ἐδαφικὰ ἀνταλλάγματα τὰ ὁποῖα προσδοκοῦσε ἡ Ἑλλὰς καὶ ἐν ἀποτυχίᾳ ἀκόμη τῆς ἐκστρατείας τῶν Δαρδανελλίων ἦσαν

11. Ἐπὶ τῆς στιχομυθίας βλ. ἐνδεικτικῶς Σ. Β. Μαρκεζίνη, *op. cit.*, τόμ. τρίτος, σ. 319.

μεγάλα. 'Αλλ' ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε πλέον ἀμετακλήτως λάβει τὴν ἀπόφασή του. 'Η χώρα εἶχε σαφῶς πλέον δύο πρωθυπουργούς, τὸν γνήσιο, δηλαδὴ τὸν Βενιζέλο, καὶ τὸν κατ' ἀντιποίηση ἐξουσίας Κωνσταντῖνο¹².

V. Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ

Ἐν ὧσει τοῦ ἀδιεξόδου, εὐθὺς ἀμέσως ὁ Βενιζέλος ὑπέβαλε τὴν παραίτησή του. Ἔτσι καὶ τυπικῶς πλέον ἀρχίζει ἡ περίοδος τοῦ «Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ». Προσκαίρως φάνηκε ὅτι ὁ μετριοπαθὴς Ἄλ. Ζαῖμης δυνατὸν νὰ ἡγεῖτο τοῦ διαδόχου σχήματος. Ἀλλ' ὁ Βενιζέλος, χολωμένος ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων, κατέστησε ἀδύνατη τὴν προοπτικὴ αὐτή. Ζήτησε συγκεκριμένα, ὁ παραιτηθεὶς πρωθυπουργός, ἀπὸ τὸν Ζαῖμη νὰ κυβερνήσει διὰ νομοθετικῶν διαταγμάτων, χωρὶς, δηλαδὴ, λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος. Ὁ ὅρος ἦταν βαρὺς γιὰ τὸν Ζαῖμη, πρῶην πρωθυπουργὸ καὶ ἱστορικὴ προσωπικότητα τοῦ τόπου. Ὁ Βενιζέλος οὐσιαστικὰ τοῦ ζητοῦσε νὰ γίνῃ πρωθυπουργός ὑποτελής, ἀφοῦ ἀπὸ τὴν κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία τῶν Φιλελευθέρων θὰ ἐξηρᾶτο ἡ κύρωση τῶν νομοθετικῶν διαταγμάτων τῆς κυβέρνησης Ζαῖμη. Ἡ ἄρνηση τοῦ Ζαῖμη ὀδήγησε στὴν ἀνάδειξη ἀρχηγοῦ τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ. Ὁ Κωνσταντῖνος ζητοῦσε δυναμικὸ ὑπερασπιστὴ τῶν θέσεών του καὶ ἐπέλεξε τὸν Δημήτριο Γούναρη. Ἀνεξάρτητος στὴν βουλὴ ἐκεῖνη ὁ Γούναρης, μὲ μόνον μᾶλλον φίλον τὸν Παναγῆ Τσαλδάρη, αἰφνιδίως ἀποκτοῦσε ἐπιβλητικὸ πολιτικὸ ἐκτόπισμα. Αὐτὸ ὅμως ὑπὸ συνθῆκες κοινοβουλευτικὰ ἀθέμιτες, ἀφοῦ οὐσιαστικὰ θὰ ἀποτελοῦσε ἔναντι τοῦ Βενιζέλου τὸν πολιτικὸ ἐκπρόσωπο τοῦ βασιλέως ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ σύνταγμα δὲν ἐδικαιούτο ν' ἀσκεῖ πολιτικὴ (!). Ὁ Γούναρης δὲν ὑπῆρξε ἀμελητέο μέγεθος. Τοῦναντίον μάλιστα. Ὑπῆρξε ἄριστος νομικὸς μὲ ἐξαιρετικὰς σπουδὰς στὴν Χαϊδελεβέργη. Ἐξαίρετος ἀγορητὴς καὶ ἐπιτυχημένος δικηγόρος στὴν Πάτρα, βουλευτὴς ἀπὸ τὸ 1902, ἐνεφορεῖτο μάλιστα καὶ ἀπὸ ἀνανεωτικὰς γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἀντιλήψεις ὡς μέλος τῆς ομάδας τῶν «Ἰαπωνίων». Εἶχε ἱκανότητες ὁ Γούναρης. Δὲν ἦταν ὅμως Βενιζέλος, ἔναντι τοῦ ὁποῖου εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἔδειξε τὸ πλέγμα

12. Ἡ διαπίστωση ἔχει ἀξία νὰ τονισθεῖ ὅτι ἀνήκει σὲ συντηρητικὸ ἀλλὰ καὶ βασιλόφρονα ἐπὶ μακρὸν πολιτικόν. Ἀνήκει στὸν Σπύρο Μαρκεζίνη ὁ ὁποῖος χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ...«... ἀπέβη ὁ ἀρχηγὸς μιᾶς μερίδος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀσχέτως ἂν ἦτο ἡ πλειοψηφία ἢ ἡ μειοψηφία, καὶ ἔπαυσε νὰ εἶναι Βασιλεὺς ὅλων τῶν Ἑλλήνων ...». Σ. Μαρκεζίνη, *op. cit.*, τόμ. τρίτος, σ. 115. Ὁμοίως καὶ Γρηγορίου Δαφνῆ, *Ἡ Ἑλλὰς μεταξὺ δύο πολέμων*, β' ἔκδοσις, Ἰκαρος, 1974, τόμ. Α', σ. 62.

κατωτερότητας που τον κατείχε¹³. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις 25 Μαρτίου 1915 ο Γούναρης κυβερνούσε αβθαίρετα, υπό την έννοια ότι η έθνική αντιπροσωπεία δεν του είχε παράσχει ψήφο εμπιστοσύνης. Ουδέν άλλο επίσημο έρεισμα είχε πλὴν τῆς βασιλικῆς ἐντολῆς. Ἐν τούτοις κατὰ τὴν ὥς ἂνω ἡμερομηνία οἱ βασιλικὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις, μὲ ἐντολὴ τοῦ τοποτηρητοῦ τῶν ἀνακτόρων Γούναρη, ἀποκλείουν τὴν κατοικία τοῦ Βενιζέλου γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴν μετὰβασή του στὴν Μητρόπολη ὅπου ἐτελεῖτο δοξολογία ἐπὶ τῇ ἐθνικῇ ἐορτῇ. Αὐτὸ δὲ διότι ὁ ἐκλεκτὸς τῆς λαϊκῆς πλειοψηφίας θὰ γινόταν δεκτὸς μὲ ἰδιαίτερα ἔντονος ἐκδηλώσεις, πού θὰ ὑπογράμμιζαν πρὸς ὅλους τοὺς πράγματι ἦταν ὁ ἀληθὴς ἡγέτης τῆς χώρας.

Αἰφνιδιασμένος ἀπὸ τὴν κατάσταση, ὁ ἐκλεκτὸς τῆς πλειοψηφίας δήλωσε ὅτι παραιτεῖται τῆς πολιτικῆς καὶ ἀνεχώρησε στὴν Αἴγυπτο, προσκεκλημένος τοῦ Ἑμμανουὴλ Μπενάκη, ὅπου ἔγινε ἐνθουσιωδῶς δεκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκεῖ παροικία.

Ἡ κυβέρνησις Γούναρη, στερούμενη κοινοβουλευτικῆς βάσεως, ὀδηγήθηκε σὲ ἐκλογὰς τῆς 31^{ης} Μαΐου 1915. Πρὸς ἐκτίμησιν τῆς αὐθαίρεσias πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι ἀπὸ τῆς 24^{ης} Φεβρουαρίου, ἡ κυβέρνησις Γούναρη ἀσκούσε ἐξουσία μὲ κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία σαφῶς ἐχθρική. Ἐνῶ δὲ ἡ βουλὴ διελύθη τελικὰ τὴν 18^η Ἀπριλίου, οἱ ἐκλογὰς προκηρύχθησαν μόλις τὴν 31^η Μαΐου ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι οἱ ἐκλογικοὶ κατάλογοι τῶν Νέων Χωρῶν καθυστέρησαν νὰ συμπληρωθοῦν.

Εἶναι σαφές ὅτι ἡ κωνσταντινικὴ μερίδα μετέρχεται πᾶν μέσο γιὰ νὰ κρατήσῃ τὸν ἐκλεκτὸ τῆς λαϊκῆς πλειοψηφίας μακρὰν τῆς ἐξουσίας. Ἐχει ἀρχίσει γιὰ τὴν Ἑλλάδα μία ἀπὸ τὶς περισσότερο αὐθαίρετες περιόδους τοῦ κοινοβουλευτικοῦ της βίου.

Οἱ ἐκλογὰς τῆς 31^{ης} Μαΐου διεξήχθησαν μὲ ἀπόντα τὸν Βενιζέλο, ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ μὲ τὶς ἐκλογὰς τοῦ 1910¹⁴. Μ' ὅλον τοῦτο ἔφεραν καθαρὴ νίκη

13. Ἀπέδειξε τὸ πλῆγμα του κατὰ τρόπο σαφῆ μετὰ τὶς ἐκλογὰς τῆς 1^{ης} Νοεμβρίου 1920. Ἐπικέντρωσε τὴν προεκλογικὴ του προσπάθεια στὴν ἀπαγκίστρωσή μας ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴ ἐκστρατεία. Στὴν συνέχεια ὅμως χειροκρότησε τὴν προσπάθεια τοῦ στρατοῦ μας νὰ ἐκπορθῇ τὴν Ἀγκυρα (!!!). Προσπάθησε δηλαδὴ νὰ ὑπερακοντίσῃ τὴν πολιτικὴ τοῦ Βενιζέλου καὶ ὀδήγησε τὸν τόπο στὴν μικρασιατικὴ τραγωδία.

14. Ἄλλο ἓνα ἀπὸ τὰ περίεργα στοιχεῖα πού συνθέτουν τὸ φαινόμενον «Βενιζέλος». Οἱ ἐκλογὰς αὐτὲς – τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1910 – πρὸς ἀνάδειξιν διπλῆς Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς ἀποτέλεσαν τὴν πρώτην βαθμίδα γιὰ τὴν πανθομολογουμένως ἐξαιρετικὴν του δράσιν κατὰ τὴν πενταετία 1910-15. Ἐν τούτοις ὁ ἴδιος ἀποφάσισε νὰ λείψῃ ἀπὸ τὴν ἀφετηρία τοῦ θριάμβου. Πληροφορήθηκε τὸ ἐκλογικὸ ἀποτέλεσμα στὴν Λουκέρνη τῆς Ἑλβετίας. Ἐπὶ

τῶν Φιλελευθέρων, οἱ ὅποιοι ἐπὶ συνόλου 316 ἐδρῶν ἐξησφάλισαν τὶς 186 στὶς ὁποῖες πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἔξι (6) ἀνεξάρτητοι βενιζελογενεῖς. Παρὰ τὴν ἀπουσία τοῦ Βενιζέλου, τὴν ἐξαχρείωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ καὶ τὴν μαζικὴ ὑποστήριξη τῆς φιλοβασιλικῆς παράταξης ἀπὸ τοὺς ἄλλοεθνεῖς Τούρκους καὶ Βουλγάρους, τυπικῶς "Ἕλληνες ὑπάρχουσιν τῶν Νέων Χωρῶν, τὸ ἀρτιγέννητο κόμμα τῶν Ἐθνικοφρόνων ποὺ εἶχε ιδρύσει ὁ Γούναρης ἐξησφάλισε μόλις 95 ἔδρες ἐνῶ ἡ βασιλικὴ παράταξη, στὸ σύνολό της, 124.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ κατὰ συνείδηση προαιώνιοι ἐχθροὶ τοῦ Γένους –κατ' οὐσίαν Τούρκοι καὶ Βούλγαροι– στήριζαν τὴν φιλοβασιλικὴ πολιτικὴ. Ἀκριβῶς διότι ὁ βενιζελικὸς ἀλυτρωτισμὸς, θάλων τὶς προαιώνιες ἐλπίδες τῆς Φυλῆς, κατ' ἀνάγκη συγκρουόταν πρὸς τὶς πάγιες ἐπιδιώξεις Ὁθωμανῶν καὶ Βουλγάρων ἐναντίον τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τῶν τελευταίων τὶς ἐξ ὀρισμοῦ ἀνθελληνικὰς ἐπιδιώξεις θεράπευε ἡ πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου, τὴν ὁποία καὶ ἀσκοῦσε τότε διὰ τοῦ κοινοβουλευτικοῦ τοῦ ἐκπροσώπου Γούναρη. Ἔτσι οἱ ἄλλοεθνεῖς μειονότητες τῆς Μακεδονίας, Τούρκοι, Ἑβραῖοι καὶ σλαβόφωνοι Μακεδόνες (δηλαδὴ Βούλγαροι), ἔδωσαν ἐκτεταμένη τὴν νίκη στὴν βασιλικὴ παράταξη, ἀφοῦ ἐπὶ συνόλου 74 ἐδρῶν οἱ 68 προσκυρώθηκαν στοὺς ἀντιβενιζελικοὺς ὑποψηφίους καὶ ἐξουδετέρωσαν τὸ ἰσχυρὸ ὑπὲρ τῶν Φιλελευθέρων ρεῦμα τῶν γηγενῶν Ἑλλήνων, κατὰ τὸ γένος.

Ἡ ἀυθαιρεσία τῆς ἀσκουμένης τότε ἐξουσίας ἐπέτρεψε ἡ σύγκληση τῆς βουλῆς ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὶς ἐκλογὰς τῆς 31^{ης} Μαΐου νὰ γίνῃ μόλις τὴν 3^η Αὐγούστου τοῦ ἰδίου ἔτους (1915). Τότε δὲ μόνον παραιτήθηκε τῆς πρωθυπουργίας καὶ ὁ Γούναρης (!!!). Ὁ ἐκφυλισμὸς τοῦ συστήματος τῆς χώρας ὡς κοινοβουλευτικοῦ δίδεται ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴν ἀντιφώνηση τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τὸ νέο προεδρεῖο τῆς βουλῆς τὴν 22^η Αὐγούστου. Δίδων τὸ στίγμα τῆς πολιτικῆς του παρουσίας, ὁ βασιλεὺς ἐπὶ λέξει εἰδοποίησε τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ κοινοβουλίου ὅτι εὐθύνῃ ἔχει ...«...ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Ἱστορίας...»... γιὰ τὶς τύχες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, «...οὔτινος ἡ Θεία Πρόνοια [τὸν εἶχε] τάξει ἀρχηγόν...». Ἐμφανίζεται, δηλαδὴ, ὁ κατὰ τὸ σύνταγμα ἀνέθυνος καὶ ἄνευ πολιτικῆς ἐξουσίας ἄρχων ὡς ἀρχηγὸς πολιτικὸς μὲ θεμελίωση τῆς ἐξουσίας του στὴν Θεία Πρόνοια καὶ ὑποχρέωση λογοδοσίας πρὸς τὸν Θεὸ καὶ τὴν Ἱστορία. Προειδοποιεῖ ἐπομένως τὴν νόμιμη πολιτικὴ ἐξουσία καὶ δὴ τὸν Βενιζέλο ὅτι περιθώριο ἐπὶ τῆς γῆς γιὰ ἄλλη, πλὴν τῆς δικῆς του, ἄποψη δὲν ὑφίσταται.

σης καὶ τὴν πρωτοφανῆ του ἐκλογικὴ ἐπίδοση στὴν Ἀττικοβοιωτία, ὅπου τρίτος ἀντ' αὐτοῦ κατέθεσαν τὴν ὑποψηφιότητα Βενιζέλου. Ὁ τελευταῖος, ἂν καὶ ἀπὼν, ἐξελέγη πρῶτος (!!!).

Ἡ κατάσταση ἀπ' ἀρχῆς προοιωνίζετο ἀνώμαλη τὴν ἐξέλιξη καὶ βεβαίως ὁ Βενιζέλος τὸ ἀντελήφθη πρῶτος. Ἀλλὰ δὲν ἦταν διατεθειμένος νὰ ἐγκαταλείψει καὶ τὴν γραμμὴν ποὺ εἶχε χαράξει, στὴν ἀξία τῆς ὁποίας εἶχε πεποιθήσῃ ἀπόλυτη. Ἐκρίνε –καὶ ὀρθῶς– τὴν μετωπικὴ σύγκρουση κατ' ἐκείνη τὴν στιγμὴν ἀσύμφορη καὶ ἀνέμενε τὴν εὐκαιρίαν ἐπιβολῆς τῆς πολιτικῆς του. Μάλιστα δέ, πρὸς ἀποφυγὴν ἐνδεχομένων τριβῶν του μὲ τὸ Ἐπιτελεῖο ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀποφυγὴν παγίδευσής του ἀπὸ τὶς κωνσταντινικὰς δυνάμεις, γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸ 1910, ἀπέφυγε τὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν, ὅπου ὑπουργὸς ὤρίσθη ὁ –ἀπόστρατος πλέον– Παναγιώτης Δαγκλιῆς.

Ἡ ἀναμενόμενη εὐκαιρία ἐνεφανίσθη μὲ τὴν συντόμως, κατ' Αὐγούστο 1915, διαφανιζομένη προετοιμασίαν εἰσβολῆς τῶν Βουλγάρων στὴν Σερβίαν. Ἡ Ἑλλάς, ἐκ τῆς μετὰ τῆς Σερβίας συνθήκης της, εἶχε ὑποχρέωση συμπαράστασής της. Πρὸς ἐκπλήρωσιν, λοιπόν, τῆς συμβατικῆς της αὐτῆς ὑποχρέωσης, ὁ Βενιζέλος, μὲ τὴν ἀπὸ 8 Σεπτεμβρίου 1915 πρόσκλησίν του πρὸς τὴν Entente, ζήτησε τὴν ἔλευσιν στρατευμάτων της γιὰ τὸν σκοπὸ ἐνίσχυσης τῆς Σερβίας. Ἡ πρόσκλησις ἔγινε ἀσμένως δεκτὴ καὶ τὰ ἀγγλογαλλικὰ στρατεύματα ἄρχισαν ν' ἀποβιβάζονται στὴν Θεσσαλονίκην. Ἡ Ἑλλάς εἶχε πραγματοποιήσει τὸ πρῶτον βῆμα ἐνταξίσεως της στὴν Entente. Τὸ Μέτωπον Θεσσαλονίκης ἢ Μακεδονικὸ (καὶ) Βαλκανικὸ εἶχε ἀνοίξει. Τελικῶς δ' ἐπρόκειτο ν' ἀποδειχθεῖ καὶ ἄκρως ὑποβοηθητικὸ τῆς τελικῆς νίκης κατὰ τῶν Κεντρικῶν δυνάμεων.

Ἡ πρόδηλη πλέον βουλγαρικὴ ἐπιβουλὴ κατὰ τῆς Σερβίας ἐπέβαλλε ἐκ τῶν πραγμάτων τὴν ἀνάγκην ἐπιστράτευσης καὶ τῆς Ἑλλάδος. Ἐπ' αὐτοῦ οὐδεμία ἦταν δυνατὴ νὰ ὑπάρξῃ ἀντίρρηση. Ἀλλ' ὁ Βενιζέλος ἀντιμετώπιζε τὴν ἐπιστράτευση ὡς προακαπαιτούμενον γιὰ τὴν συνδρομὴν τῆς Σερβίας κατὰ τὴν διαληφθεῖσα σχετικὴ συνθήκην. Τόσο περισσότερον ποῦ ἡ συνδρομὴ αὐτὴ θὰ παρείχετο πλέον ἀπὸ κοινοῦ καὶ μὲ τὰ στρατεύματα τὰ ὅποια ἤδη ἀπεβιβάζοντο στὴν Θεσσαλονίκην. Ἀντιθέτως ὁ Κωνσταντῖνος ἐπικροτοῦσε μὲν τὴν ἐπιστράτευση χωρὶς ὅμως οἰανδήποτε ὑπὲρ τῆς Σερβίας κινητοποίηση. Ἡ ἐπιστράτευση κηρύχθηκε στίς 10 Σεπτεμβρίου 1915. Σὲ συνάντησιν τότε μεταξὺ πρωθυπουργοῦ καὶ στέμματος διεπιστώθη γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά ἡ ὁξεῖα μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν πόλων ἐξουσίας διάστασις. Ἡ κατηγορηματικὴ καὶ ἐτσιθελικὴ ἄρνησις τοῦ Κωνσταντίνου ὅπως ὑποστηριχθεῖ ἡ Σερβία, ὁδήγησε τὸν Βενιζέλον στὴν ὑποβολὴ νέας παραίτησης. Ὁ βασιλεὺς, ἀνέτοιμος κατ' ἐκείνη τὴν στιγμὴν νὰ δεχθεῖ τὴν παραίτησιν τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς πλειοψηφίας, ἐπεκαλέσθη τὸ βᾶσιμον ἐπιχείρημα ὅτι μὲ τὸν Βενιζέλον πρωθυπουργὸ καὶ μὲ ὀλοκληρωμένην τὴν ἐπιστράτευση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ οἱ Βούλγαροι ἴσως ἐδίσταζαν νὰ πραγματοποιήσουν τὴν εἰσβολὴν τους στὴν Σερβίαν. Ὁ

Βενιζέλος, πάντα έτοιμος ν' αποδεχθεῖ οἰοδήποτε βάσιμο ἐπιχείρημα, ἀπέσυρε, τότε, τὴν παραίτησή του. "Ὁμως ἡ πορεία πρὸς ρήξιν εἶχε δρομολογηθεῖ. Τὸν μοχλὸ ἀνατροπῆς τοῦ Βενιζέλου θ' ἀποτελοῦσε τώρα ὁ Γ. Θεοτόκης, ἀφοσιωμένος στὸ στέμμα ψυχῇ τε καὶ σώματι. Συγκεκριμένα, κατὰ τὴν συνεδρίαση τῆς βουλῆς τῆς 21^{ης} Σεπτεμβρίου, ὁ Θεοτόκης ἐστράφη κατὰ τῆς πολιτικῆς Βενιζέλου ἀναφορικὰ πρὸς τὴν ἐλληνοσερβικὴ συνθήκη καὶ τὴν ἀπόβασή τὴν Ἀγγλογάλλων στὴν Θεσσαλονίκη. Ὁ Βενιζέλος ἀνέπτυξε τὴν ὅλη ἐξωτερικὴ του πολιτικὴ. Κατὰ τὴν συζήτηση ὁ Θεοτόκης ἀνεφέρθη στὸν κίνδυνον ἀπὸ τὴς γερμανικῆς «λόγχευς». Ὁ δὲ Βενιζέλος τοῦ ἀπάντησε ὅτι ὥς "Ἕλληνες καὶ ἔναντι τῶν λογγῶν αὐτῶν...«... θὰ ἐπράττομεν τὸ κατῆκον μας ...»... Τέθηκε ζήτημα ἐμπιστοσύνης πρὸς τὴν κυβέρνησή. Μετὰ ὁλονύκτιο συνεδρίαση ἡ κυβέρνησις ἐξησφάλισε ψῆφο ἐμπιστοσύνης, μὲ διαρροὲς ὅμως βουλευτῶν οἱ ὅποιοι, προφανῶς, εἶχαν ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὸ βασιλικὸ περιβάλλον.

Ὁ Κωνσταντῖνος, καταδῆλως ἐνοχλημένος ἀπὸ τὴν ἀπροκάλυπτη θέσιν τοῦ Βενιζέλου ἔναντι τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ, κάλεσε τὸν πρωθυπουργὸ καὶ τοῦ ἐδήλωσε ὅτι ἀποδοκιμάζει τὴς θέσεις του. Ἡ ἀπάντησις στὸν Κωνσταντῖνον ὑπῆρξε οἷα τὸ κοινοβουλευτικὸ σύστημα ἐπιβάλλει, ὅτι δηλαδὴ ὁ ἀνώτατος ἄρχων δὲν δικαιούται ἐπὶ πολιτικοῦ ζητήματος νὰ διαφωνεῖ πρὸς τὸν ἀρχηγὸ τῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας. "Ἐτσι ὁμως ὁδηγήθηκε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ σὲ παραίτησιν ἢ ὁποία ἔγινε καὶ ἀποδεκτή. Τόσο περισσότερο πού, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, εἶχε μεθοδευθεῖ ἀπὸ τὸ ἀνακτορικὸ διευθυντήριον.

"Ἐχει κρίσιμον ἐνδιαφέρον ἡ δημόσια δῆλωσις στὴν ὁποία προέβη ὁ Βενιζέλος καταλείπων τὴν ἀρχή, διὰ τῆς ὁποίας, κατὰ τρόπο προφητικόν, προδιαγράφεται ἡ πορεία τὴν ὁποία ἐμελλε νὰ λάβουν τὰ πράγματα. Κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν του διατύπωσιν, ἐτόνισε...«... θὰ ἀνελάμβανα τώρα ἀμέσως τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τοῦ Συντάγματος, ἐὰν αἱ ἐξωτερικαὶ περιστάσεις δὲν ἦσαν τόσον κρίσιμοι ...»... Ὁ Κωνσταντῖνος οὐδεμίαν ἐδωκε σημασίαν στὴν ἥπια ἀλλὰ καὶ σαφῶς προειδοποιητικὴ αὐτὴ δῆλωσις, ἀλλ' ἀμέσως τηλεγράφησε πρὸς τὸν Kaiser: «ξεφορτωθήκαμε» τὸν Βενιζέλον.

Ἐν ὅψει τοῦ ἄμεσου κινδύνου ἀνάφλεξης στὰ Βαλκάνια ἀπὸ τὴν ἐτοιμολόγηται Βουλγαρία καὶ τὴν γενικὴ ἐπιστράτευσιν ὑπὸ τὴν ὁποία τελοῦσε ἡ χώρα, ἐκλογὲς ἀσφαλῶς δὲν ἦταν δυνατόν νὰ διεξαχθοῦν. Τόσο περισσότερο πού ὁ Βενιζέλος μὲ τὴν ὥς ἄνω δῆλωσίν του τὸν ἀγῶνα του γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς συνταγματικῆς νομιμότητος μετέθετε σ' εὐθεώτερον χρόνον. Πρὸς ἐξοικονόμησιν τῶν πραγμάτων ἐκλήθη καὶ πάλι ὁ μετριοπαθὴς Ζαΐμης, ὁ ὅποιος, μὲ ἀνοχὴ τῶν Φιλελευθέρων, σχημάτισε κυβέρνησιν μειοψηφίας,

στήν ὁποία, κατ' ἐπιθυμία τοῦ Κωνσταντίνου, μετεῖχαν οἱ κορυφαῖοι τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ καθώς καί δύο ἐξωκοινοβουλευτικά μέλη πρὸς στελέχωση τῶν πολεμικῶν ὑπουργείων: Ἦτοι οἱ Γ. Θεοτόκης, Δημ. Ράλλης, Σ. Δραγούμης καὶ Δ. Γούναρης, ἐνῶ στὰ ὑπουργεῖα Στρατιωτικῶν καὶ Ναυτικῶν τοποθετήθηκαν, κατὰ βασιλικὴ ἐπιταγή, ἀντιστοίχως οἱ ὑποστράτηγος Ἰωάννης Γιαννακίτσας καὶ ἀντιναύαρχος Παῦλος Κουντουριώτης.

Ἡ νέα κυβέρνησις ἐμφανίσθηκε στὴν βουλὴ στὶς 28 Σεπτεμβρίου, δήλωσε λακωνικὰ ὅτι θὰ συνεχίσει πολιτικὴ ἐνοπλῆς οὐδετερότητας, ἐνῶ κατὰ παγκόσμια καὶ ἐκθεσμη κοινοβουλευτικὴ πρωτοτυπία δὲν ζήτησε ψῆφο ἐμπιστοσύνης. Αὐτὸ δὲ σὲ συνεννόησι μὲ τὸν Βενιζέλο ὁ ὁποῖος εἶχε συμφωνήσει ἀπλῶς ν' ἀνεχθεῖ τὸ νέο σχῆμα. Εἶναι, πράγματι, περίεργο ὅτι ὁ Βενιζέλος, γνώστης τῶν κοινοβουλευτικῶν κανόνων, δὲν ζήτησε ἡ ἀνοχὴ τῆς πλειοψηφίας νὰ παρασχεθεῖ κατὰ τὴν νόμιμη διαδικασίαν τῆς ψηφοφορίας στὴν βουλὴ¹⁵.

Ἐξ ἄλλου, ἐπὶ τῆς οὐσίας, ἡ θέση τοῦ Βενιζέλου ἦταν ἄκρως δυσχερής. Κόμμα διέθετε καὶ βουλευτὲς εἶχε πολλοὺς, ὑπερδιπλάσιους τοῦ συνόλου τῶν ἀντιπάλων του καὶ τὴν πλειοψηφίαν τοῦ λαοῦ διέθετε. Πολιτικῆς γραμμῆς, ὅμως, ἀμέσως ἐπιδιώξιμης ἐστереῖτο. Αὐτὸ δὲ ἀσφαλῶς, διότι τὸν περὶ ἀποκατάστασης τοῦ πολιτεύματος ἀγώνα εἶχε ὁ ἴδιος ἀναβάλει γιὰ εὐθετέρου χρόνου. Ἀναφορικὰ δὲ πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ ὀρίζοντα τῆς χώρας τὰ χέρια του ἦταν δεμένα.

Ἀπὸ τὴν δύσκολη αὐτὴ θέση τὸν ἐξήγαγε ἡ ἐξέλιξις τῶν πραγμάτων. Ἐνα ἐκ τῶν πρώτων μελημάτων τοῦ νέου σχήματος ὑπῆρξε ἡ διατύπωση διαμαρτυρίας πρὸς τὴν Entente γιὰ τὴν ἀπόβασιν στρατευμάτων τῆς στῆς Θεσσαλονίκης, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε ἀνακληθεῖ ἡ πρόσκλησις Βενιζέλου. Εἶναι ὅμως τονιστέον ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἀντίδραση κατ' εὐφημισμὸν. Οὐδέν, πράγματι, μέτρο οὐδέποτε ἐλήφθη, ὥστε νὰ παρεμποδισθεῖ ἡ ἀποβίβασις.

15. Ἐχει καταλογισθεῖ στὸν Βενιζέλο ὅτι ἐὰν ἔδειχνε διαλλακτικότητά μετὰ τὴν παραίτησή του τῆς 21^{ης} Φεβρουαρίου 1915 καὶ ἐὰν εἰδικότερα παρῆιγε τότε ἀνοχὴ ἀνεπιφύλακτη πρὸς τὸν Ζαΐμη, ὁ Γούναρης δὲν θὰ εἶχε ἀναδειχθεῖ σὲ πρωθυπουργό, ἔτσι δὲ καὶ σὲ ἀρχηγὸ τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ. (Γ. Θ. Μαυρογορδάτος στὴν ἐκδοσὴ τῶν «Νέων» τοῦ ἔργου *Ὁ Ἐλ. Βενιζέλος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, 2005, σ. 165.)

Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ ὅμως παραβλέπει ὅτι ὑπὸ τὴν δεδομένη ἐξέλιξις τῶν πραγμάτων δόθηκε ἡ εὐκαιρία στὸν Βενιζέλο νὰ ἀρχίσει νὰ πραγματοποιεῖ τὴν πολιτικὴν του μὲ τὴν πρόσκλησις τῶν Ἀγγλογάλλων στὴν Θεσσαλονίκην. Οὐδέποτε αὐτὸ θὰ εἶχε συμβεῖ ἐὰν ὁ συντηρητικὸς Ζαΐμης ἀσκοῦσε τὴν πρωθυπουργίαν τοῦ τόπου.

Ἄλλ' ἡ κυβέρνησις ἐξ ἀρχῆς παρέπαιε. Δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ σηκώσει τὸ βάρος τῆς πραγματικότητος. Ἡ βουλγαρικὴ ἐπίθεσις ἐκδηλώθηκε κατὰ τῆς Σερβίας τὴν 29^η Σεπτεμβρίου 1915. Ὑπῆρξε ἐξ ἀρχῆς αὐτονόητο ὅτι ἡ βουλγαρικὴ πολεμικὴ ἐπιτυχία καὶ ἡ μεγέθυνσις τῆς Βουλγαρίας συνιστοῦσε ἄμεσο κίνδυνον γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀφοῦ ἡ χώρα αὕτη ἀπροκαλύπτως διεκδικοῦσε τμήματα τοῦ ἐθνικοῦ μας χώρου. Ἦταν κατ' ἀκολουθίαν σαφές ὅτι ἡ βοήθεια πρὸς τὴν Σερβίαν δὲν συνιστοῦσε μόνον θέμα τήρησις ὑποχρέωσις πρὸς τὴν γείτονα χώρα. Θεράπευε παράλληλα καὶ πρωτογενῶς τὸ ἐθνικὸ μας συμφέρον τῆς ἀποτροπῆς τῆς ἐνίσχυσις τῆς Βουλγαρίας. Ἐν τούτοις ἡ κυβέρνησις, χειραγωγούμενη –κατὰ τὴν πλειοψηφίαν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου– ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα, ἀδυνατοῦσε νὰ ἐπιτελέσει τὸ χρέος τῆς πρὸς τὸ Ἔθνος. Ἡ ὑφιστάμενη πίεσις ἐντάθηκε ἀκόμη περισσότερο, ὅταν τὴν 3^η Ὀκτωβρίου ἡ βρεταννικὴ κυβέρνησις, μὲ ἀντάλλαγμα ὅπως σπεύσουμε ὑπὲρ τῶν Σέρβων, μᾶς προσέφερε ἀμέσως τὴν Κύπρον, ἀνεξαρτήτως μάλιστα τῆς ἐκβασῆς τῶν ἐπιχειρήσεων. Ἀμέσως δ' ἐν συνεχείᾳ αὗξησε τὰ προσφερόμενα ἀνταλλάγματα προσθέτοντας καὶ τὴν Δυτ. Θράκην, κατεχομένη τότε παρὰ τῆς Βουλγαρίας, ἐφ' ὅσον –βέβαια– ἡ τελευταία ἐμελλε νὰ νικηθεῖ.

Ἡ βασιλικὴ γραμμὴ ὁδηγοῦσε σ' ἐνίσχυση καὶ ἄλλου προαιωνίου ἐχθροῦ μας, τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Αὐτὸ δέ, διότι ἡ διὰ τῆς ἀπραξίας μας ἐνίσχυση τῶν Κεντρικῶν δυνάμεων ὑπηρετοῦσε τὸ δόγμα τῆς ἀκεραιότητος τῆς Αὐτοκρατορίας αὐτῆς. Ἀλλὰ οἱ ἐθνικὲς μας ἐπιδιώξεις ἦσαν ἄρρηκτα δεμέναι μὲ τὴν διεύρυνση τῆς ἐπικράτειάς μας στὶς μικρασιατικὰς ἀκτὲς καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν Ὀσμανλήδων ἀπὸ τὴν Πόλιν. Ὅλη ἡ ἀγωνιστικὴ προσπάθεια τῆς Φυλῆς κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τῶν ἐτῶν 1912-13 ἀνεκόπτετο, ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, πρὸς μέγιστη βλάβην μας. Τὸ ἐσφαλμένο τῆς ἀσκουμένης ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καθίστατο ὁσημέραι ἀπολύτως προφανές. Δὲν ἴσκειτο ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος. Ἰκανοποιεῖτο ἀπλῶς πεισματικὴ ἐμμονὴ τοῦ Κωνσταντίνου διαρκῶς καὶ περισσότερο ἀδικαίωτη ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν τῶν πραγμάτων. Ἀρκεῖ νὰ σκεφθεῖ κανεὶς σήμερον ἀπὸ πόσα δεινὰ θὰ εἶχε ἀπαλλαγεῖ ὁ Ἑλληνισμός, ἐὰν ἡ κυριαρχία μας εἶχε ἐκταθεῖ καὶ στὴν Κύπρον ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1915.

Ἡ κακῶς βαίνουσα κυβέρνησις Ζαῖμη ἀνετράπη δι' ἀσήμαντον ἀφορμὴν τὰ ξημερώματα τῆς 22^{ας} Ὀκτωβρίου 1915. Ὁ ἐξωκοινοβουλευτικὸς ὑπουργὸς Γιαννακίτσας εἰσήγαγε πρὸς ψήφισιν νομοσχέδιον παρέχον μεγάλα ἐπιδόματα στοὺς ἐν ἐπιστρατεύσει ἀξιωματικοὺς πού ἔτσι προσεγγίζοντο ὑπὲρ τοῦ Κωνσταντίνου. Λαβὼν τὸν λόγον ὁ βουλευτὴς Λαρίσης Γ. Βλάχος ἔψεξε τὸ νομοσχέδιον κατὰ περιεχόμενον, ἐνῶ ἐπίσης ὑπογράμμισε ὅτι ὁ εἰσάγων αὐτὸ

ύπουργός είχε μειωμένη δημοκρατική νομιμοποίηση, ως έξωκοινοβουλευτικός. Τò έπεισόδιο διευρύνθη και τελικώς ή κυβέρνηση άνετράπη, εϋθὺς ως ό Ζαΐμης έθεσε έρώτημα έμπιστοσύνης τής βουλής προς τήν κυβέρνησή του.

Τò έπεισόδιο καθ' έαυτò δέν ήταν σοβαρό. "Αλλά ήταν τὰ αίτια τής πτώσης. 'Ο Ζαΐμης πρέπει νὰ αισθανόταν δυσάρεστα, διότι τò κατὰ πλειοψηφία έλεγχόμενο από τὰ άνάκτορα ύπουργικό συμβούλιο του δέν ήθελε ν' αποδεχθεί τίς ως άνω προτάσεις παραχώρησης στήν χώρα μας τής Κύπρου και τής Δ. Θράκης¹⁶. 'Ο Κωνσταντίνος και οί ύπ' αϋτοϋ έλεγχόμενοι Δ. Γούναρης, Γ. Θεοτόκης, Δ. Ράλλης και Σ. Δραγούμης –άποτελοϋντες τήν πλειοψηφία τοϋ ύπουργικού συμβουλίου– ήθελαν έκκαθάριση τής κατάστασης. 'Επιθυμοϋσαν δηλαδή –και κατὰ τοϋτο εϋλόγως– νὰ μὴν έξαρτῶνται έκ μόνης τής «έξωκοινοβουλευτικής» μάλιστα άνοχής κόμματος με έπιδιώξεις διαμετρικώς διαφορετικές. 'Εν τούτοις έκλογές ύπό συνθήκες γενικῆς έπιστράτευσης αλλά και βουλγαροσερβικῆς πολεμικῆς σύρραξης, πού έπέβαλλε και σ' έμᾶς πλήρη έπαγρύπνηση, δέν ήταν εύκολο νὰ γίνουν, άκόμη και τεχνικώς. Οί έκλογείς ήσαν στò μέτωπο, έν μέρει και σέ θέσεις μυστικές. Καί έτσι –άσφαλώς– έκλογικά κέντρα ήταν άδύνατο νὰ συγκροτηθοϋν. 'Εν όψει αϋτοϋ, ό Ζαΐμης άρνήθηκε νὰ έπωμισθεί τήν εϋθύνη διεξαγωγῆς έκλογών παρά τήν σχετική έπιθυμία τοϋ Κωνσταντίνου. Τò έργο άνετέθη στὸν Στέφανο Σκουλούδη, ό-γδόντα, τότε, έτών, πλούσιο πρώην έπιχειρηματία και διπλωμάτη, ιδιαιτέρως όμως περιορισμένου κοινοβουλευτικού έκτοπίσματος.

'Ο Βενιζέλος κατήγγειλε τήν δεύτερη διάλυση τής βουλής για τὸν αϋτὸ λόγο, τήν διαφωνία δηλαδή τοϋ άνεύθυνου άρχοντος για τήν τηρητέα έξωτερική πολιτική. Δήλωσε δέ ότι τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων, διαμαρτυρόμενο για τήν παραβίαση τοϋ πολιτεύματος, δέν μετέχει τῶν έκλογών. 'Η σχετική δήλωσή του τής 8^{ης} Νοεμβρίου 1915 είναι χαρακτηριστική: ...«... Τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων απέχον τῶν έκλογών τούτων οϋτε απέχει τῆς πολιτικῆς οϋτε φυγομαχεῖ ...»... 'Ενῶ περαιτέρω έπαναλαμβάνει τήν προγενέστερη δήλωσή του ότι, εϋθὺς ως οί συνθήκες τὸ επιτρέψουν, θὰ αναλάβει άγώνα ύπέρ τῶν συνταγματικῶν έλευθεριῶν. Με άπόλυτη εϋθύτητα, σαφήνεια και κατηγορηματικότητα προδιέγραφε για άλλη μία φορά τήν πορεία πού ήταν άποφασισμένος ν' ακολουθήσει. "Οπως ήδη σημειώθηκε άνω, και αϋτή ή έξαγγελία –έπανάληψη τῆς προηγουμένης άλλωστε– είχε έγγενῆ τήν άδυναμία ότι άφηνε τὸ μεγαλύτερο κόμμα τῆς χώρας χωρίς πολιτικό στόχο. "Αρα και χωρίς άντικείμενο δράσης για τὸ άμεσο μέλλον.

16. "Ετσι και Σ. Μαρκεζίνης, *op. cit.*, τόμ. Δ', σ. 66.

Οἱ ἐκλογές διεξήχθησαν τὴν 6^η Δεκεμβρίου· καὶ εἰς πείσμα τῆς κυβερνητικῆς καλπονοθευτικῆς δράσης τὸ ἀποτέλεσμα δικαίωσε ἀπολύτως τὴν ἐπιλογή Βενιζέλου. Ἀπὸ τίς κάλπες ἀνεδείχθη ἡ μόνη ἐπιτυχημένη ἐκλογικὴ ἀποχὴ τῆς σύγχρονης ἱστορίας μας. Αὐτὸ δέ, διότι πειθαρχοῦντες οἱ ἐκλογεῖς στὴν περὶ ἀποχῆς πρόσκληση, ἐνστερνίσθησαν μαζικῶς τὸ παράργεσμα. Κατὰ τὴν μᾶλλον κρατοῦσα γνώμη, τῆς ἐκλογῆς μετέσχον μόνον 230.000 ψηφοφόροι ἔναντι τῶν 687.000 ποὺ εἶχαν μετᾶσχει στίς ἐκλογές τῆς 31^{ης} Μαΐου¹⁷. Ἐξελέγησαν 316 βουλευτὲς ἐκ τῶν ὁποίων ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν 256 ἀνῆκε στὸ κόμμα Ἐθνικοφρόνων τοῦ Δ. Γούναρη. Ὁ ἀναμφισβήτητος, ἐν τούτοις, νικητὴς τῆς ἀναμέτρησης ἦταν ὁ Μέγας Ἀπὼν, δηλαδὴ ὁ Βενιζέλος. Τὴν περὶ ἀποχῆς γραμμὴ τοῦ ἀκολούθησαν πολὺ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ψήφισαν.

VI. ΩΡΕΣ ΑΓΩΝΙΑΣ

Στὴν κατὰ τὰ ἄνω μονόπλευρη ἐθνοσυνέλευση, ὁ ἡγέτης τῆς πλειοψηφίας Δ. Γούναρης οὔτε ζήτησε οὔτε πολὺ περισσότερο ἔλαβε ἐντολὴ σχηματισμοῦ κυβερνήσεως. Δὲν προκρίθηκε οὔτε καὶ οἰοσδήποτε ἄλλος τῶν, κατὰ τὰ ἐκτεθέντα, πρώην πρωθυπουργῶν καὶ ἐπιφανῶν τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ. Ἀνθ' ὅλων αὐτῶν ἐπελέγη καὶ πάλι ὁ Στέφανος Σκουλούδης. Σὲ αὐτόν, προδήλως διότι ἐστερεῖτο πολιτικῆς ἱστορίας, ἄρα καὶ ἀντίστοιχου αἰσθήματος σεβασμοῦ, ἔκρινε χρήσιμο ὁ Κωνσταντῖνος νὰ ἐμπιστευθεῖ τὴν ἄσκηση τῆς ἐξωτερικῆς τοῦ πολιτικῆς. Τὸ ὑπουργεῖο Σκουλούδη, στὸ ὁποῖο ὁ πρωθυπουργὸς κράτησε καὶ τὸ χαρτοφυλάκιο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἄσκησε τὴν ἐξουσία ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1915 μέχρι τοῦ Ἰουνίου 1916 καὶ ἐξασφάλισε δόξα (ἡροστράτειο), ἀφοῦ μόνον συμφορὲς ἐπισώρευσε στὸν τόπο.

Ὅ,τι χαρακτηριστίζει τὴν κατάσταση στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, ἀρχομένου τοῦ 1916, εἶναι ἡ διαρκὲς ἀποσάθρωση τοῦ κράτους. Ἔχει γραφεῖ –καὶ εὐστόχως– ὅτι ἡ ...«... Ἑλλάς τότε δὲν ἤλεγχεν ἑαυτήν...»... Καὶ ἰδοὺ ἡ πλήρης τοῦ καταντήματος ἀπόδειξις: Ἐπιδιώκων ὁ Σκουλούδης νὰ δειχθεῖ τοῦ βασι-

17. Γιὰ τὸ σοβαρὸ ζήτημα τῆς ἔκτασης τῆς ἀποχῆς ὁ Μαρκεζίνης –op. cit., τόμ. Δ', σ. 75– δίδει τοὺς στὸ κείμενο ἀριθμούς. Ἐπίσης καὶ ὁ Γεώργ. Βεντήρης, *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910-1920*, ἔκδ. «Πυρσός», 1931, τόμ. Β', σ. 85. Ὁ Μαυρογορδάτος (op. cit., σ. 168) δίδει ἄλλους ἀριθμούς: Ὅτι δηλαδὴ ἡ συμμετοχὴ πλησίασε τίς 335.000. Ἀναντίλεκτο πάντως εἶναι ὅτι –οὕτως ἢ ἄλλως– οἱ ἀποσχόντες ἦταν περισσότεροι τῶν ψηφισάντων. Ἐπίσημα ἐκλογικὰ ἀποτελέσματα ὑπάρχουν μόνον ἀπὸ τῶν ἐκλογῶν τῆς 7^{ης} Νοεμβρίου 1926.

λέως βασιλικώτερος ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἐξουσίας του ἀπειλήσε ἀφοπλισμὸ τῶν Ἀγγλογάλλων στὴν Θεσσαλονίκη – ὅπως καὶ τῶν Σέρβων. Οἱ τελευταῖοι εἶχαν νικηθεῖ ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους καὶ ὑποχωροῦσαν κατευθυνόμενοι πρὸς τὴν ἐπικράτειά μας. Σ' ἀπάντησιν τῶν ἀπειλῶν, ἐκ τῶν πραγμάτων ἀνέρειστων, οἱ δυνάμεις τῆς Entente κατέλαβαν τὴν Κέρκυρα τὴν ὁποία καὶ κατέστησαν καταφύγιον τοῦ ἡττημένου Σέρβου βασιλέως, τῆς κυβέρνησης καὶ τοῦ στρατοῦ του, ἐξ ἑκατὸ χιλιάδων ἀνδρῶν μάλιστα. Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνασυγκρότησιν τῶν σερβικῶν δυνάμεων πρὸς ἐπιστροφήν τους στὸ μακεδονικὸ μέτωπον, ὁ Σκουλούδης, ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν τῆς οὐδετερότητάς μας, ἀρνήθηκε νὰ τοὺς παράσχει σιδηροδρομικὴ διευκόλυνσιν. Ἀντιφατικὰ ὅμως πρὸς τὴν θέσιν του αὐτῇ, συνεφώνησε μὲ τὴν Entente τὰ σερβικὰ στρατεύματα νὰ μεταφερθοῦν ἀτμοπλοικῶς διὰ τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ τοῦ Εὐβοϊκοῦ πρὸς ἐλάττωσιν τοῦ κινδύνου ἀπὸ τὴν δράσιν τῶν γερμανικῶν ὑποβρυχίων. Ἡ πρότασις, βεβαίως, ἔγινε δεκτὴ, ἀλλὰ ἔτι πλέον, οἱ Ἀγγλογάλλοι κατέλαβαν καὶ τὸ Ἀργοστόλι, ὥστε διὰ τοῦ ἐκεῖ λιμένος νὰ ἔχουν εὐχερέστερην τὴν παρακολούθησιν τῶν ἐχθρικῶν ὑποβρυχίων (!!!).

Ἡ ἀνερμάτιστη πολιτικὴ δράσις τοῦ Σκουλούδη ἐπεκτείνεται καὶ στὸν οἰκονομικὸν τομέα. Βολιδοσκοπεῖ τὴν Γερμανίαν καὶ συνάπτει μυστικὸν μετ' αὐτῆς δάνειον ὕψους 80.000.000 μάρκων¹⁸. Παράλληλα ὁ Κωνσταντῖνος –οὐδέναι αἰσθανόμενος φραγμὸ ἀπὸ τὸν πλήρως ἐξαρθρόμενον παρ' αὐτοῦ πρωθυπουργὸν– ἐκφράζει ἀπροκαλύπτως τὴν φιλογερμανικὴν πεποιθήσιν του. Ἐν ὅψει τῆς λογοκρισίας στὴν ἐμπόλεμην Εὐρώπῃ, ὁ Ἕλλην ἀνεύθυνος ἄρχων παρέσχε συνέντευξιν πρὸς τὸν ἀμερικανὸν δημοσιογράφον Paxton Hibben ὥστε δι' αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἠνωμένου Τύπου νὰ μεταδώσῃ στίς ΗΠΑ καὶ σ' ὁλόκληρον τὸν κόσμον τὰ ἐξῆς ἐνδιαφέροντα: "Ὅτι δηλαδὴ ἡ Ἀγγλία καὶ Γαλλία δὲν νομιμοποιοῦνται νὰ καταλογίζουσιν στὴν Γερμανίαν παραβίασιν τῆς οὐδετερότητος τοῦ Βελγίου καὶ τοῦ Λουξεμβούργου, διότι οἱ ἴδιοι παραβιάζουν τὴν

18. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι τὸ δάνειον αὐτὸ χορηγήθηκε ὑπὸ μορφὴν ἀνοίγματος πίστεως ὑπὲρ τῆς χώρας μας. Δυνάμει τῆς πίστεως αὐτῆς, ὡς καλύμματός, ἡ ἔχουσα τότε τὸ ἐκδοτικὸν προνόμιον Ἐθνικὴ Τράπεζα, ἐξέδωκε ἡμεδαπὰ τραπεζογραμμάτια. Ἡ πτώσις ὅμως τῆς Γερμανίας ἀφῆκε τὴν πίστωσιν ἀνεκτέλεστη. Τὸ δάνεισμα οὐδέποτε κατεβλήθη. (Σ. Μαρκεζίνης, *op. cit.*, σ. 115 ἐπ.) Περὶ τῶν συνεννοήσεων γιὰ τὸ δάνειον αὐτὸ καὶ τὴν πολιτικὴν του συνέπειαν ἴδετε καὶ Γεωργ. Βεντήρη, *op. cit.*, τόμ. Β', σ. 97. Προσθετέον ἀκόμη ὅτι ὁ Βεντήρης ὁμιλεῖ περὶ δανείσματος ὕψους 40.000.000. Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως τὸ ἐδῶ κρίσιμον δὲν εἶναι, κυρίως, τὸ ποσὸν ἀλλ' αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ μυστικὴ συνολολόγησις τοῦ δανείου μὲ τὴν Γερμανίαν, πράξις γιὰ τὴν ὁποίαν ὁ Σκουλούδης ἀντιμετώπισε καὶ ποινικὴν κατηγορίαν. Ἴδε Βεντήρη, αὐτόθι.

οὐδετερότητα τῆς Ἑλλάδος, καὶ ὅτι κατὰ τὴν ἑναρξὴ τοῦ πολέμου τὸ 80% τῶν Ἑλλήνων συμπαθοῦσε τὴν Entente ἐνῶ σήμερα τὸ ποσοστὸ αὐτὸ ἔχει μειωθεῖ κάτω τοῦ 20%. Ἀκόμη καὶ ὅτι κατὰ τὴν ἐκτίμησίν του ἡ Γερμανία ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσκολο, ἂν ὅχι αδύνατο, νὰ ἡττηθεῖ στρατιωτικῶς¹⁹.

Ἡ ἀποκορύφωση ἤδη τῆς ἐξάρθρωσης τοῦ κράτους σημειοῦται στὸ Ροῦ-πελ. Περὶ τὴν 10^η π. μ. τῆς 13^{ης} Μαΐου 1916 φάλαγγα γερμανοβουλγαρικῶν στρατευμάτων δῆλωσε πρὸς τὸν ἐπικεφαλῆς τῆς φρουρᾶς τοῦ ὄχυροῦ αὐτοῦ ὅτι προτίθεται, πρὸς ἐξασφάλιση ἀμυντικῆς θέσης, νὰ εἰσχωρήσει στὸ ἐθνικὸ μας ἔδαφος. Οἱ ἐκεῖ δυνάμεις προέβαλαν ἀντίσταση. Ἐν τούτοις ἡ κυβέρνηση διέταξε τὴν παράδοση τοῦ ὄχυροῦ στοὺς Γερμανοβουλγάρους (!!!). Ὅπως ὁ Σκουλούδης ἐξήγησε στὴν Βουλή, ἡ συνέχιση τῆς ἀντίστασης θὰ ἔθετε σὲ ἀμφιβολία τὴν οὐδετερότητα τῆς χώρας (!!!).

Ἡ εὐκολία τῆς παράδοσης τοῦ ὄχυροῦ (χωρὶς, δηλαδή, σοβαρὴ ἀντίσταση) ἀνέδειξε τὴν καὶ σήμερα ἰσχυρῶς ὑποστηριζόμενη ἄποψη ὅτι εἶχε ὑπάρξει ἐπὶ τοῦ ζητήματος προσυνεννόηση καὶ ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἀδύναμη ἀντίσταση κατὰ τὸ φαινόμενο μόνον προβλήθηκε. Ἔτσι ἡ Entente, ἀντιμετωπίζουσα τὴν χώρα ὡς εχθρική, κήρυξε τὴν Θεσσαλονικὴ σὲ κατάσταση πολιορκίας, δι' ἐπιβολῆς στρατιωτικοῦ νόμου, κατέλαβε τὴν Θάσο καὶ ἐπέβαλε περικυλισμένο ναυτικὸ ἀποκλεισμὸ στὴν λεγόμενη τότε Παλαιὰ Ἑλλάδα. Ἡ χώρα, δηλαδή, ἰσχυριζόμενη ἐκτὸς οὐδέτερης, εἶχε καταστεῖ θέατρο ἀναμέτρησης τῶν ἐμπολέμων. Ἐκαστος ἐπιχειροῦσε ὅ,τι ἐπιθυμοῦσε κατ' ἐξουτελισμὸν κάθε ἑννοίας ἐθνικῆς μας κυριαρχίας.

Ἐξ ἄλλου ἡ ἀποχὴ τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων ἀπὸ τὴς ἐκλογῆς τῆς 6^{ης} Δεκεμβρίου 1915 εἶχε θέσει στελέχη καὶ ὁπαδοὺς σὲ κατάσταση ἀμηχανίας. Ἀλλ' ἡ προϋῶσα διάλυση τοῦ κράτους πότιζε τοὺς ἐνεργοὺς πολίτες μὲ ἀγανάκτηση. Ἐν τούτοις, ὁ Βενιζέλος δίσταζε ν' ἀναλάβει εὐρύτερη, τότε, πρωτοβουλία μὲ τὸν Βούλγαρο ...«... πρὸ τῶν θυρῶν μας ...»..., κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴ του διατύπωση. Ἀκόμη, παρὰ τὴς ἀρχικῆς ἐξαγγελίας γιὰ ἱδρύση πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ πολυκεντρικοῦ καὶ εὐρείας, ἔτσι, λαϊκῆς συμμετοχῆς, τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων παρέμενε ἀπολύτως ἀρχηγικό. Ἀνέπνεε καὶ ἐκινεῖτο στὸν ρυθμὸ τοῦ Βενιζέλου. Ἔτσι προσπάθεια, τότε, πρὸς ἀπασχόληση τοῦ φιλελεύθερου κόσμου διὰ τῆς ἱδρύσεως λεσχῶν πολιτικῆς σκέψης,

19. Ἐπιβάλλεται ἰδιαίτερος ἐδῶ νὰ ἐξαρθεῖ ὅτι ἀναγνωρίζει τὴν σὲ συντριπτικὸ ποσοστὸ συμπάθεια τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν Entente κατὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου. Ἔτσι σημαίνει δ' ἐν συνεχείᾳ ὅτι αὐτὴ ἐξανεμίσθηκε, προφανῶς ὡς ἐκ τῶν ἀντισυνταγματικῶν χειρισμῶν του.

κατὰ τὰ βρεταννικὰ πρότυπα, εἶχε μηδαμινὴ ἀπήχηση. Σὲ κάθε ἀρχηγικὴ ὀργάνωση ὁ δισταγμὸς τοῦ ἀρχηγοῦ σημαίνει παράλυση τῆς ὀργάνωσης. Ἐξάιρεση ἀποτελέσσει ἡ «Λέσχη Φιλελευθέρων» ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, ἥδη, Χρίστου Λαδᾶ, στὴν Ἀθήνα ἡ ὁποία συμπληρώνει ἐφέτος 89 ἔτη ἀδιάκοπτης λειτουργίας. Προσέτι ἡ ὑπαρξὴ βουλευτῶν τοῦ κόμματος ἐν ἐνεργείᾳ ἀποτελοῦσε ἐγγύηση προστασίας τοῦ φιλελεύθερου κόσμου ἀπὸ τὶς αὐθαιρέσεις τῶν πολιτικῶν τοῦ ἀντιπάλων. Ὑπὸ τὸ δεδομένο ὅτι πλέον καὶ αὐτὴ ἡ βουλευτικὴ προστασία δὲν ὑπῆρχε, ὡς μόνον καταφύγιο βοήθειας τοῦ κόσμου αὐτοῦ ἀνεδείχθησαν οἱ ἐδῶ διπλωματικὲς ἀντιπροσωπεῖες τῶν συμμάχων. Μάλιστα δὲ οἱ μυστικὲς τοὺς ὑπηρεσίες καὶ κυρίως ἡ γαλλικὴ ἀστυνομία ποὺ εἶχε ἰδιαιτέρως διευρύνει τὴν δράση της. Ἀλλ' ἀσφαλῶς ἔτσι ἐπῆρχετο καὶ περαιτέρω εὐτελισμὸς τῆς ἐθνικῆς μας κυριαρχίας.

Οἱ ἐκδηλώσεις τῶν κωνσταντινικῶν δυνάμεων ἐναντίον τοῦ Βενιζέλου ἀποτελοῦσαν στοιχεῖο τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ὅμοίως καὶ οἱ ὕβρεις ἀλλὰ καὶ οἱ προπηλακισμοὶ ἐναντίον τῶν φιλελευθέρων πολιτῶν καὶ τῶν ὁμοφρόνων τοὺς ἐφημερίδων. Ἀλλ' οἱ ὀγκοκρατικὲς ἐκδηλώσεις, μὴ ὑφισταμένης δημόσιας δυνάμεις διατεθειμένης νὰ τὶς χαλιναγωγῇ, ἐξετράπησαν καὶ ἐναντίον τῶν πρεσβειῶν τῶν χωρῶν τῆς Entente. Ὑπερεκτιμήσαντες, δηλαδή, οἱ κωνσταντινικοὶ τὴν ἀξία τοὺς ἐπέφεραν τὴν ἐναντίον τοὺς ἀντίδραση τῆς Entente. Συγκεκριμένα ἀπὸ κοινοῦ οἱ Μ. Βρεταννία, Ρωσσία καὶ Γαλλία τὴν 8^η Ἰουνίου διετύπωσαν διακοίνωση-τελεσίγραφον διὰ τοῦ ὁποίου ζητοῦσαν: α) Ἀποστράτευση τοῦ ἐπιστρατευμένου στρατοῦ, ὑπὸ τὴν αἰτιολογίαν ὅτι ὡς ὄργανον τοῦ Κωνσταντίνου καὶ κατ' ἐπέκτασιν τῶν Κεντρικῶν δυνάμεων ἀποτελοῦσε ἀπειλὴ κατὰ τῶν ἀγγλογαλλικῶν στρατευμάτων στὴν Θεσσαλονίκην. β) Παραίτηση τῆς κυβέρνησης Σκουλούδη, ὡς ἀπροκαλύπτως φιλογερμανικῆς. γ) Διενέργειαν ἐκλογῶν. Τὸ στέμμα, τὴν ἀνάγκην φιλοτιμίαν ποιούμενον, ἀσυζητητὶ ἀπεδέχθη τὶς προβληθεῖσες ἀξιώσεις τὶς ὁποῖες, ἄλλωστε, ἡ ἄφρων τακτικὴ τοῦ εἶχε προκαλέσει. Καὶ ἐπιβάλλεται ἥδη νὰ τονισθεῖ ὅτι – ὅπως καὶ ἐν συνεχείᾳ πλήρως θὰ δειχθεῖ – ἀστοχίες καίριες τῆς πολιτικῆς τοῦ Κωνσταντίνου ἐπέφεραν, ἐν πολλοῖς, τὴν δικαίωση τῆς πολιτικῆς Βενιζέλου.

Εἶναι ἀσφαλῶς πρόδηλον ὅτι διὰ τοῦ ἄνω τελεσιγράφου κάθε ἔννοια ἐθνικῆς μας κυριαρχίας εἶχε πλέον καταλυθεῖ. Ἀλλὰ ὅπως τονίσθηκε, ἐκεῖ ποὺ εἶχαν φθάσει τὰ πράγματα, ἡ Ἑλλάς ...«...δὲν ἤλεγχεν ἑαυτήν...»... Προσθετέον ἀκόμη ὅτι ὑπὸ τὶς διαμορφωθείσας συνθήκας ἡ ἀξίωση ἄμεσης διενεργείας ἐκλογῶν ἐξ ἀντικειμένου ἐστρέφετο κατὰ τῶν Φιλελευθέρων. Αὐτὸ δὲ ὑπὸ τὴν ἐξήγησιν ὅτι οἱ ἀποστρατευόμενοι ἐγνώριζαν ὅτι ψῆφος ὑπὲρ τοῦ Βενιζέλου ἦταν ψῆφος ὑπὲρ τῆς ἐμπλοκῆς τῆς Ἑλλάδος στὸν πόλεμον. Ἄρα

ἐκ νέου ἐπιστρατευσὴ τους μάλιστα δὲ καὶ πρὸς συμμετοχῇ, τώρα, σὲ αἵμα-
τηρὲς ἐπιχειρήσεις. Ἀκόμη ἀλυσιτελὲς ἀπεδείχθη καὶ ἡ ἐπιδιωχθεῖσα διὰ τῆς
ἀποστράτευσης ἀποδυνάμωση τῶν φιλογερμανικῶν δυνάμεων καὶ δὴ τοῦ ἡ-
γέτου τῆς μερίδας αὐτῆς Κωνσταντίνου. Αὐτὸ δὲ διότι οἱ ἀποστρατευόμενοι
εὐθὺς ἀμέσως, ὑπὸ τὴν φροντίδα τοῦ Ἐπιτελείου καὶ εἰδικῶς τοῦ Ἰωάννη
Μεταξᾶ, συγκροτοῦσαν κατὰ τόπους «Συλλόγους Ἐπιστράτων», δηλαδὴ ἰδιω-
τικὸ στρατὸ πού ὀρκίζετο πίστη στὸν Κωνσταντῖνο. Ἡ τρίτῃ ἀξίωση, ἐξ ἄλλου,
γιὰ παραίτηση τοῦ Σκουλούδη ἐστερεῖτο οὐσίας. Ἡ κυβέρνησις αὐτή, ὡς ἐκ τῆς
πλήρους ἀποτυχίας της, μετὰ μάλιστα τὴν παράδοση τοῦ Ροῦπελ στοὺς Βουλ-
γάρους, εἶχε ἐκμετρήσει τὸ ζῆν. Θὰ ἔπεφτε ἀφ' ἑαυτῆς οὕτως ἢ ἄλλως.

Τὴν κρίσιμότητα τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων ἤλθε νὰ τονίσει καὶ ἄλλο
γεγονὸς καιρίας σημασίας. Ὁ Σέρβος βασιλεὺς ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ καὶ
τῆς –ἐν ἀποδημίᾳ– κυβέρνησής του, ἄρχισε νὰ προβάλλει πρὸς τὴν Entente
τὴν ἀξίωση ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη, ὅπου, ὅπως σημειώθηκε, εἶχε ἐγκαταστα-
θεῖ, κηρυχθεῖ προσωρινὴ πρωτεύουσα τῆς Σερβίας. Ὑπὸ τὴν ἐμπειρικὴ δια-
πίστωση ὅτι οὐδὲν μονιμότερο τοῦ προσωρινοῦ, ἰδιαιτέρη ταραχὴ εἶχε κατα-
λάβει τοὺς Ἕλληνες τῆς συμπρωτεύουσας. Ἀγωνιώδεις ἐκκλήσεις πολλῶν ἐξ
αὐτῶν, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ Ἀλέξανδρου Ζάννα, τοῦ Π. Ἀργυρόπου-
λου, τοῦ Π. Δίγκα καὶ τοῦ Ν. Μάνου, ἐφθάναν στὸν Βενιζέλο²⁰.

Ἐκλήθη καὶ πάλι ὁ Ζαΐμης, ὡς ὁ πρωθυπουργὸς τῶν κρίσιμων περιστά-
σεων. Ἀπεδέχθη ἀμέσως τὶς ἀξιώσεις τῆς Entente, ἐστερεῖτο ὅμως κατ'
οὐσίαν κρατικοῦ μηχανισμοῦ γιὰ νὰ βάλει τὰ πράγματα σὲ κάποια τάξη.
Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, μὲ ποικίλλουσα κατὰ περίπτωσιν ἔντασι, ἡ ἐξου-
σία εἶχε περιέλθει στὶς δυνάμεις τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ μὲ αἵχμὴ τοῦ δόρατός
τους τοὺς Συνδέσμους Ἐπιστράτων.

Ὁ Βενιζέλος, πέραν τῶν ἐκκλήσεων ἐκ Θεσσαλονίκης, καθολικῶς πλέον
ἐπιέζετο ὑπὸ τῶν φιλελευθέρων στελεχῶν νὰ ἐπιχειρήσει δυναμικὴ λύση.
Εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ σκέπτεται τὸν χωρισμὸ τοῦ κράτους καὶ τὴν ἐπιβολὴ
τῆς πολιτικῆς του ἀπὸ Θεσσαλονίκης. Ἐν τούτοις, ἀπὸ τὴν στάθμισιν τῶν
ζητημάτων, διεπίστωνε ὅτι δὲν θὰ εἶχε –τότε– τὴν ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ συμπα-
ράσταση τῆς Entente. Ἡ Μ. Βρετανία, τὴν ὁποία εἶχε βολιδοσκοπήσει,
ἀρνήθηκε νὰ δεσμευθεῖ ὅτι θὰ τοῦ παράσχει διεθνή ἀναγνώριση, ἐὰν προχω-
ροῦσε σὲ κίνημα χωριστικόν. Γενικώτερα ὁ Βενιζέλος στοὺς ζωηρότερους τῶν
φίλων του ἐτόνιζε ὅτι οἰοδήποτε χωριστικὸ κίνημα, ἄρα καὶ ἐκεῖνο πού ὁ ἴδιος

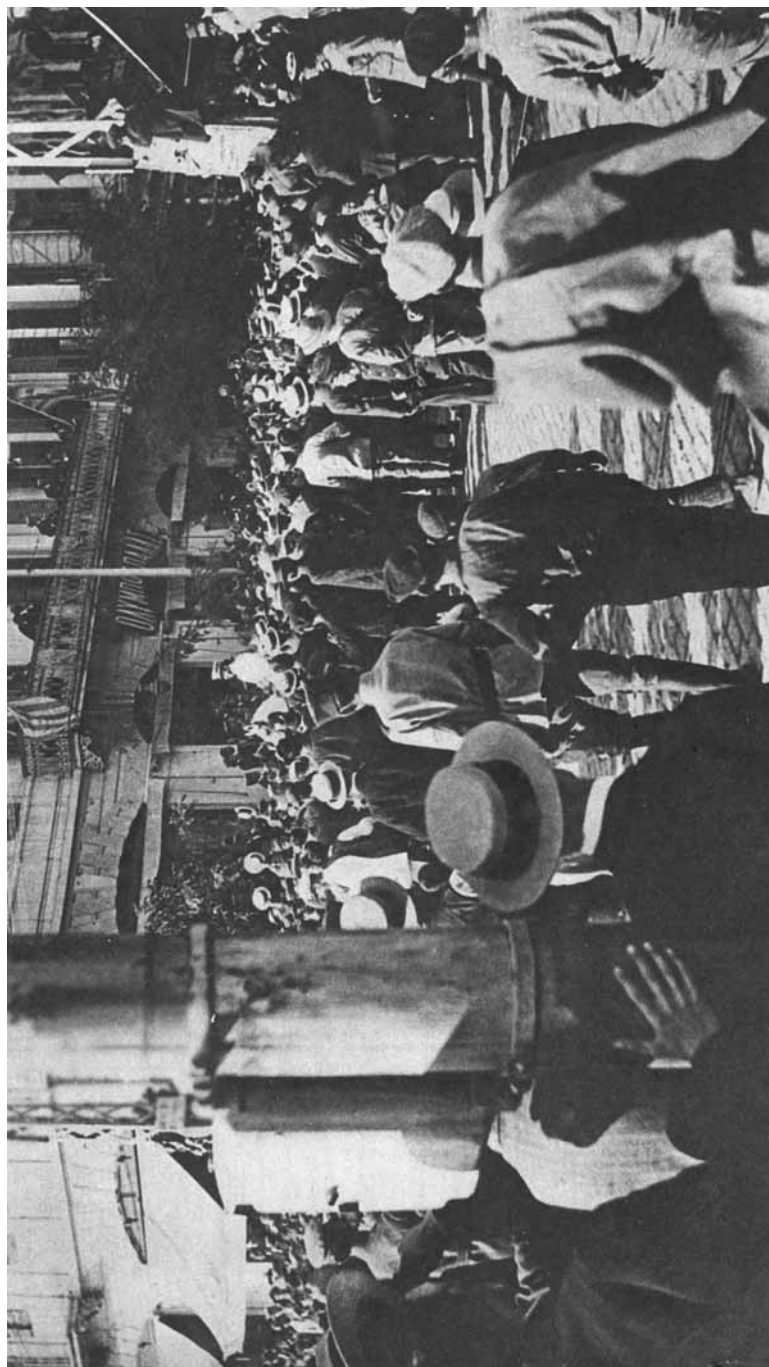
20. Ἴδετε τὸ χαρακτηριστικὸ κείμενον ἐκκλήσεως τῶν ἀνωτέρω σὲ Γ. Βεντήρη, *op. cit.*,
τόμ. Β', σ. 159.

ἐσκέπτετο ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ὅποιο πολλοὶ φίλοι του ἦσαν ἀνυπόμονοι, ἔπρεπε νὰ ἔχει λύσει τρία προαπαιτούμενα, ὥστε νὰ ἔχει ἐλπίδες ἐπιτυχίας, ἤτοι: α) Πρωταρχικῶς τὸ «διπλωματικόν», ὥστε νὰ ἔχει τὴν ἐπίσημη διεθνῇ ἀναγνώριση τῶν ἐμπολέμων σ' ἐπικουρία τῶν ὁποίων θὰ προσέτρεχε. Ἐντεῦθεν δὲ – ὅλων τὸ σημαντικώτερο– ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ νέου κράτους νὰ παρακαθῇ στὴν τράπεζα τῶν διασκέψεων, μετὰ τὴν ἐλπιζόμενη νίκη, μεταξὺ τῶν νικητῶν πρὸς ἐπιδίωξη τῶν συμφερόντων τοῦ λαοῦ του. β) Τὸ «οἰκονομικόν», ὥστε νὰ δύναται νὰ λειτουργήσῃ τὸ νέον κράτος· καὶ γ) τὸ «στρατιωτικόν», ὥστε ἀμέσως νὰ ἐνισχυθεῖ μὲ τὰ ἀναγκαῖα μέσα καὶ ἔτσι νὰ συγκροτήσῃ ἀξιόλογες δυνάμεις. Ἦταν ἐν τούτοις, τότε, τὰ ζητήματα αὐτὰ ἅλута. Διότι ἡ Μ. Βρεταννία, παρ' ὅσα συνέβησαν, δὲν ἤθελε νὰ διακυβεύσῃ τὴν δυναστεία. Ὁ Νικόλαος Β' τῆς Ρωσσίας, στενώπατα –καὶ συγγενικῶς– συνδεδεμένος πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο (τὸν ὅποιο στίς μετὰξὺ τους ἐπικοινωνίες ἀποκαλοῦσε *Tino*) δὲν ἤθελε νὰ στραφεῖ κατ' αὐτοῦ²¹. Καὶ τέλος ἡ Γαλλία, ὑπὸ τὸν Ἀριστείδη Briand, ἀκολουθοῦσε ἄκρως συντηρητικὴ πολιτικὴ, ἀσύμβατη πρὸς τὴν κατὰ κυριολεξίαν ἐπαναστατικὴ πρόταση Βενιζέλου.

Ἀλλὰ τὰ πράγματα ἐξελίссοντο ταχύτατα. Τὴν 16^η Αὐγούστου ἡ Ρουμανία –καίτοι ὑπὸ βασιλεία ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Hohenzollem– ἐζήρχετο στὸν πόλεμο ὑπὲρ τῆς Entente. Τὴν ἐπομένη, 17^η Αὐγούστου, ἡ ἡδὴ ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου 1915 συνεστημένη στὴν Θεσσαλονίκῃ φιλελεύθερη ὀργάνωση τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης, κήρυξε χωριστικὸ κίνημα. Αὐτὸ δὲ πρὸς ἀποτροπὴ χρησιμοποίησης τῆς Θεσσαλονίκης ὡς προσωρινῆς πρωτεύουσας τῶν Σέρβων. Τὸ κίνημα αὐτό, προχείρως ὀργανωμένο, παρ' ὀλίγο νὰ συντριβεῖ ἀπὸ τὰ ἐκεῖ πιστὰ στὸν βασιλέα στρατεύματα. Διασώθηκαν δὲ οἱ κινηματίες μόνον μὲ τὴν ἐπέμβαση τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων κατὰ διαταγὴ τοῦ Sarrail. Ἀκόμη, τὴν 30^η Αὐγούστου ἔφθασαν στὴν Καβάλα βουλγαρικὰ στρατεύματα, τὰ ὅποια ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ μηνὸς εἶχαν εἰσβάλῃ στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία. Τὴν προηγουμένη δέ, 29^η Αὐγούστου, τὸ Δ' Σῶμα Στρατοῦ, ὑπὸ τὴν διοίκηση τοῦ συνταγματάρχου Χατζοπούλου, κατόπιν συμφωνίας μὲ τὸν στρατάρχῃ Paul von Hindenburg, μετεφέρετο στὸ Goerlitz τῆς Πρωσσίας ὡς «φιλοξενούμενο» μέχρι τὴν λήξῃ τοῦ πολέμου.

Ἀπὸ τῆς ἐπομένης τῆς ἐξόδου τῆς Ρουμανίας στὸν πόλεμο ὑπὲρ τῶν Ἀγγλογάλλων, ὁ πρωθυπουργὸς Ζαΐμης εἰσηγήθηκε στὸν βασιλέα τὴν ὁμοία

21. Ὅπως ὁμως ἐκτίθεται στὴν σημ. 9 ὁ ἴδιος ὁ Νικόλαος Β' ἐπιθυμοῦσε θριαμβευτικὴ εἴσοδο στὴν Πόλιν πρὸς συνέχιση τῆς αἵγλης τοῦ Βυζαντίου, ἔχων περὶ αὐτοῦ συμφωνήσει μυστικὰ μὲ τοὺς Ἀγγλογάλλους ἀπὸ Μαρτίου-Ἀπριλίου 1915.

Ελληνική μονάδα, μετά τὴν ἐκρηξή τοῦ κινήματος τοῦ 1916, παρελάνει στὴ Θεσσαλονίκη, στὴ λεοφόρο τῆς Νίκης.

έξοδο καὶ τῆς Ἑλλάδας. Παράλληλα ἐνημέρωσε καὶ τὸν Βενιζέλο. Ὁ τελευταῖος δῆλωσε ὅτι πρὸς ἀποκατάσταση τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος θὰ προέκρινε τὴν πολεμικὴν προσπάθεια τῆς χώρας νὰ ἐπωμίζετο οἰκουμενικὴ κυβέρνησις στὴν ὁποία προσεφέρετο νὰ μετᾷ καὶ ὁ ἴδιος ὡς ἀπλοῦν μέλος. Τελικῶς ὁμοῦς ὁ Κωνσταντῖνος ἀπέρριψε καὶ τὴν πρόταση αὐτὴ τοῦ Ζαΐμη.

Τὴν 19^η Αὐγούστου ὁ στόλος τῆς Entente, ὑπὸ τὸν ναύαρχο Λουδοβῖκο-Φίλιππο Dartige du Fournet, κατέπλευσε στὸν Σαρωνικὸ καὶ ἀπεβίβασε στὸν Πειραιᾶ στρατεύματα τὰ ὁποῖα κατέλαβαν Ταχυδρομεῖο, Τηλεγραφεῖο καὶ Ἀσύρματο. Παράλληλα ἡ ἀγγλογαλλικὴ ἀστυνομία προέβη στὴν σύλληψη καὶ ἀπέλαση 50 Γερμανῶν πρακτόρων ὑπὸ τὸν ἐπικεφαλῆς τους, βαρὼνο Schenk.

Ἀκόμη, ἡ Entente ζήτησε διάλυση τῶν ὁργανώσεων τῶν ἐπιστράτων. Ὁ Ζαΐμης δέχθηκε, βεβαίως, τὸ αἶτημα, δὲν ἦταν ὁμοῦς σὲ θέσιν νὰ τὸ ἱκανοποιήσει. Ἡ διάλυση ἐξηγγέλθη, ἀλλ' ὑπῆρξε ἀπλῆ σκηνοθεσία. Ἡ παρακρατικὴ δράσις τους κατ' οὐδὲν ἀνεκρίθη. Ὑπὸ τὴν διαμορφωθεῖσας συνθήκας ὁ Ζαΐμης συνειδητοποίησε ὅτι ὁ ρόλος του εἶχε πλέον καταστεῖ ἀπολύτως διακοσμητικός. Ἐν ὅψει δὲ αὐτοῦ καὶ παραιτήθηκε. Στὴν θέσιν του ἐκλήθη ὁ Νικόλαος Καλογερόπουλος τοῦ ὁποίου τὴν κυβέρνησις, ὁμοῦς, ἡ Entente ἀρνήθηκε ν' ἀναγνωρίσει!

VII. Η ΚΟΡΥΦΩΣΗ ΤΗΣ ΑΓΩΝΙΑΣ

Ἐκτέθηκε ἄνω ὅτι ὁ Βενιζέλος, γιὰ νὰ προβεῖ σὲ χωριστικὸ κίνημα, ἀξιοῦσε ὡς στοιχειώδεις προϋποθέσεις ἐπιτυχίας του προεχόντως τὴν διπλωματικὴ ἀναγνώριση τοῦ νέου κράτους, πρὸς συμμετοχὴν τοῦ στίς ἐπινίκιες διανομές, ἀλλὰ καὶ τὴν στρατιωτικὴν ἐνίσχυση ὅπως καὶ τὴν οἰκονομικὴν στήριξιν τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος. Οὐδεμία τῶν προϋποθέσεων αὐτῶν εἶχε πληρωθεῖ ἀρχομένου τοῦ Σεπτεμβρίου 1916. Ἐν τούτοις καὶ ἡ παραμονὴ τοῦ στὴν Ἀθήνα ἐστερεῖτο πλέον νοήματος. Εἶχε καταντήσῃ αἰχμάλωτος τῶν ἀνωμάλων συνθηκῶν τῆς πρωτεύουσας χωρὶς δυνατότητα οἰασδῆποτε οὐσιαστικῆς πολιτικῆς δράσεως. Ἔτσι «τὰ χαράγματα» τῆς 13^{ης} Σεπτεμβρίου²², ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Γάλλων, ἀνεχώρησε διὰ τοῦ ἀτμοπλοίου «Ἑσπερία» γιὰ τὰ Χανιά ἐκεῖθεν δὲ στὴν Θεσσαλονίκην, ὅπου μὲ τοὺς στενοὺς τοῦ συνεργάτες, ναύαρχο Π. Κουντουριώτη καὶ στρατηγὸ Π. Δαγκλῆ, σχηματίσει τὴν περίφημην Τριανδρίαν καὶ συγκρότησε «Προσωρινὴν Κυβέρνησιν», ἡ ὁποία ἐντάχθηκε στίς δυνάμεις τῆς Entente. Ἐχει σημασίαν νὰ τονισθεῖ ὅτι ἤδη στὸ πρῶτον φύλλον τῆς

22. Κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν διατύπωση τοῦ Γ. Βεντήρη, *op. cit.*, σ. 208.

Ο Έλευθέριος Βενιζέλος ἔν πλῶ μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ κινήματος τῆς Θεσσαλονίκης.

ή α' Εφημερίς της Προσωρινής Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος», διελάμβανε προκήρυξη της Τριανδρίας όπου ετονίζετο ότι ...«... θα είμεθα ευτυχείς αν ο Βασιλεύς αποφασίση και κατά την υστάτην ακόμη ταύτην στιγμήν να τεθῇ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων, ὅπως ἐν ἀδιασπάστῳ ἐθνικῇ ἐνώσει ἐπιδιωχθῇ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐθνικῆς ταύτης πολιτικῆς ...»... Βεβαίως ἡ πρόσκληση ἔμεινε ἀναπάντητη.

Ἡ κατάσταση στὴν Θεσσαλονίκη γιὰ οἷονδήποτε ἄλλο πλὴν τοῦ Βενιζέλου θὰ ἦταν ἀποκαρδιωτικὴ. Ἡ Ἰταλία, μέχρι τότε δύσθυμη μὲν ἔναντι ἡμῶν ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ἀμέτοχη τῶν ἐλληνικῶν ζητημάτων, ἄρχισε νὰ συνειδητοποιεῖ ὅτι οἱ βλέψεις της στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ διεκυβεύοντο ἀπὸ τοὺς ὁραματισμοὺς τοῦ Βενιζέλου. Ἡ Γαλλία ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐλπίζει σὲ κάποιο διακανονισμὸ μὲ τὸν Κωνσταντῖνο, ἐνῶ ταυτόχρονα δὲν ἔδειχνε καὶ ἀνεπιφύλακτη –ἀκόμη– ἐμπιστοσύνη στὸν Βενιζέλο, τὸν ὁποῖο ἐπιθυμοῦσε –κατὰ κάποιο τρόπο– νὰ κρατᾷ ὑπὸ τὸν ἑλεγχό της. Ἡ Ρωσσία, ὑπὸ τὸν Νικόλαο Β', διεδήλωνε τὴν συμπάθεια τοῦ τσάρου πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο. Ἔτσι ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις, παρακινήθεισα στὸ ἐγχείρημα –τελικῶς– καὶ ὑπὸ τῆς Entente, βρέθηκε πρὸ ἄρνησης τῆς τελευταίας νὰ τὴν ἀναγνωρίσει *de jure*.²³ Ἦταν ἀποκλειστικῶς ἀποδεκτὴ ὡς μόρφωμα *de facto*. Δηλαδή ὡς ἡγεσία πολιτικῶν ἀσυντάκτων ἐνόπλων ὁμάδων, ἐπομένως ὡς σύμμαχος β' κατηγορίας, περίπου ὡς δύναμη μισθοφορικὴ. Ἡ συγκρότησις ὑπολογίσιμου στρατοῦ προσέκοπτε ἐπίσης σὲ ζητήματα. Ἡ ἀναμενόμενη οἰκονομικὴ συμμαχικὴ ἐνίσχυσις δὲν ἦταν στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων. Ἐνθουσιώδεις ἐθελοντὲς ἀπ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅλο τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς διασπορᾶς (ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ΗΠΑ) ἐνεφανίζοντο ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ἀλλὰ ὅχι ἐπαρκεῖς σὲ ἀριθμὸ, ὥστε νὰ συγκροτήσουν τὶς ἀναγκαῖες μονάδες. Οἱ ὑπὸ τὴν ἐξουσία τῆς προσωρινῆς κυβέρνησεως πληθυσμοί, ὑποκινούμενοι καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιστράτους, ἀπέφευγαν νὰ στρατευθοῦν, παρὰ τὴν ἐν τῷ μεταξὺ κηρυχθεῖσα ἐπιστράτευσις²³. Λήγοντος τοῦ 1916 ἡ Τριανδρία παρ' ὀλίγο νὰ ὀδηγηθεῖ σὲ διάλυση τοῦ στρατοῦ της ἐλλείψει οἰκονομικῶν μέσων καὶ ἐφοδίων πολέμου. Καὶ αὐτὸ ἀσφαλῶς θὰ ἀποτελοῦσε ἐθνικὴ τραγωδία, πού θὰ συνεπέφερε καὶ τὸν πολιτικὸ (ἂν μὴ καὶ φυσικὸ) ἀφανισμὸ τοῦ Βενιζέλου.

23. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξουσία τῆς προσωρινῆς κυβέρνησεως πρὸς ἐπιβολὴ στοὺς ἐλεγχόμενους ὑπ' αὐτῆς πληθυσμοὺς τῶν ὑπ' αὐτῆς ἀποφασιζομένων μέτρων ἦταν ἀμφίβολης νομιμότητας μέχρι τοῦλάχιστον τὴν *de jure* ἀναγνώρισή της ὡς νέου κράτους.

VIII. Η ΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΜΟΙΡΑΣ

Ἀλλὰ τὴν ζοφερὴ κατάσταση ἀνέτρεψε ὁ ἀπὸ μηχανῆς θεὸς ἐμφανισθεὶς – προσεχόντως– διὰ τῆς μορφῆς τοῦ Παύλου Benazet.

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1916 ἡ κατάσταση διεμορφώτο ὡς ἑξῆς:

α) Ὁ Κωνσταντῖνος αἰσθανόταν τὸν θρόνο του ἰδιαιτέρως ἐπισφαλῆ, ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Βενιζέλου στὴν Θεσσαλονίκη καὶ τὴν ἔξοδο τῶν βενιζελικῶν δυνάμεων στὸν πόλεμο ὑπὲρ τῆς Entente. Ἔτσι κατέβαλλε κάθε προσπάθεια συνεννόησης μὲ τοὺς Ἀγγλογάλλους πρὸς ἀποτροπὴ τῆς διεθνοῦς –καὶ de jure– ἀναγνώρισης τοῦ νέου κράτους. Παράλληλα, ἐλπίζοντας σὲ ἐπικείμενη ἐπίθεση τῶν μεσευρωπαϊκῶν (βεβαίως καὶ βουλγαρικῶν!!!-) δυνάμεων στὸ μακεδονικὸ μέτωπο, προσπαθοῦσε νὰ κερδίσει χρόνον²⁴.

β) Ὁ Βενιζέλος κατέβαλλε κάθε προσπάθεια νὰ διευρύνει ἐδαφικῶς τὴν βάση τοῦ κράτους του κυρίως μάλιστα στὴν θεσσαλικὴ γῆ. Αὐτὸ δὲ διότι ἡ Θεσσαλία ἀποτελοῦσε τὸν ἑλληνικὸ σιτοβολῶνα, ἐπίσης ὅμως καὶ διότι προσδοκοῦσε, διὰ τοῦ ἐκεῖ πληθυσμοῦ, τὴν συγκρότηση νέων μαχίμων μονάδων. Παράλληλα διαρκῶς ἐπεδίωκε τὴν ἐπίσημη ἀναγνώριση καὶ οἰκονομικὴ του ἐνίσχυση πρὸς ἐξοπλισμὸ τῶν στρατευμάτων του ἀλλὰ καὶ συντήρηση τοῦ κράτους τῆς Θεσσαλονίκης.

γ) Ἡ Μ. Βρεταννία ἐπεδίωκε ἀπόσυρση μονάδων τῆς ἀπὸ τὸ μακεδονικὸ μέτωπο, ἡ κύρια εὐθύνη τοῦ ὁποίου εἶχε περιέλθει στοὺς Γάλλους.

δ) Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ ἐξ ἄλλου διὰ τοῦ διοικητοῦ, στρατηγοῦ Sarraill, ἐφοβοῦντο ἐπίθεση στὰ νῶτα τους, διὰ τῆς Θεσσαλίας, ἀπὸ τῆς δυνάμεις τοῦ Κωνσταντίνου μὲ τὸν ὁποῖο ἦσαν ἀδιακόπως σ' ἐπαφὴς πρὸς ἀποσόβηση τοῦ κινδύνου.

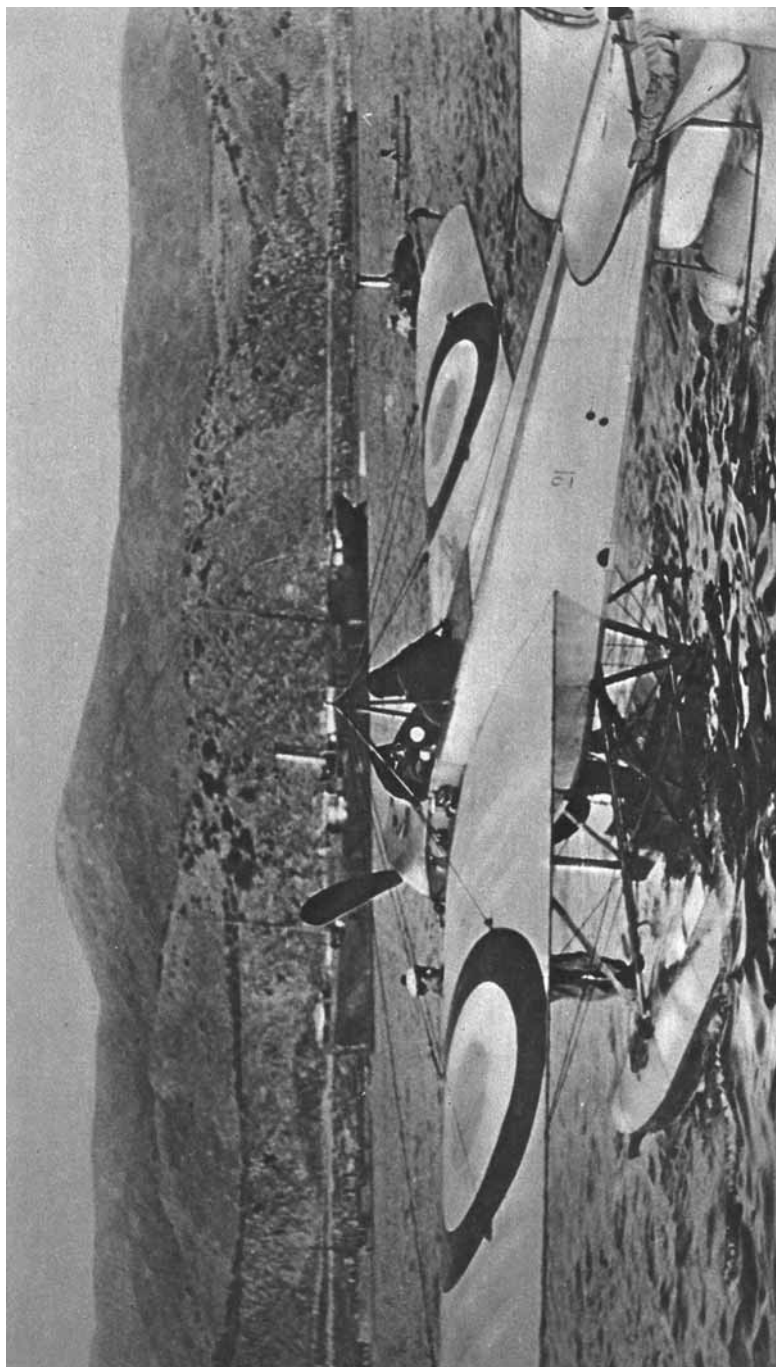
Ὑπὸ τὴν ἄνω κατάσταση τῶν πραγμάτων, ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ πρωθυπουργοῦ Briand, ὁ Γάλλος βουλευτὴς Benazet συναντήθηκε μὲ τὸν Κωνσταντῖνο πρὸς συνεννόηση γιὰ ἐξομάλυνση τῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ κράτους τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Γαλλίας, ἄρα καὶ τῶν συμμάχων τῆς.

Τὸ τί πράγματι διημερίθη μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν, κατ' Ὀκτώβριο τοῦ 1916, δὲν ὑπῆρξε τελικῶς τὸ οὐσιῶδες γιὰ τὴν ἀποφασιστικὴ στρόφῃ τῆς πορείας τῶν ἐξελίξεων ὑπὲρ τοῦ Βενιζέλου. Τὸ ἐξ ἀντικειμένου κεφαλαῖωδες εἶναι ὅτι ἀληθῶς συναντήθηκαν καί, κυρίως, ὅτι τελικῶς ἡ συνάντησις

24. Ὡς πρὸς τὸ ἐνδεχόμενον αὐτὸ τῆς καθόδου τῶν μεσευρωπαϊκῶν στρατευμάτων μάλιστα δὲ ὑπὸ τὴν ἐμβληματικὴ ἡγεσία τοῦ von Mackensen, ἴδετε συνημμοσιευμένη ἐργασία τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Ἰδρύματος κ. Δημ. Μιχαλόπουλου.

αὐτὴ ὁδήγησε σὲ ἀνοικτὴ καὶ αἱματηρὴ ρήξη τὶς δυνάμεις τοῦ κράτους τῶν Ἀθηνῶν μὲ ἐκεῖνες τῶν συμμάχων (περιλαμβανομένης καὶ τῆς Ἰταλίας). Ἀκόμη καὶ ὅτι ἀπότοκος τῆς ρήξης αὐτῆς ὑπῆρξε ἡ ἐπίσημη ἀναγνώριση τοῦ κράτους τῆς Θεσσαλονίκης, ὡς ἴδιου ὑποκειμένου δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων διεθνoῦς δικαίου παρὰ τῆς Γαλλίας, Μ. Βρεταννίας καὶ Ρωσσίας. Ἀποδόθηκε, δηλαδή, στὴν Προσωρινὴ Κυβέρνηση ὑπόσταση κράτους καὶ de jure. Ἡ Ἰταλία ἀρνήθηκε νὰ συμπράξει, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶχε συνέπειες, διότι καὶ ἡ Ἰταλία ἀποδέχθηκε τὴν ἀναγνώριση ὡς τετελεσμένη. Εἶχε, ἄρα, ἔτσι ἐξασφαλίσει ὁ Βενιζέλος, τὴν ὡς ἀρχηγοῦ κράτους πρόσκλησή του πρὸς συμμετοχὴ στὴν μεταπολεμικὴ διάσκεψη ποὺ θὰ ὄριζε τὴν μοῖρα τοῦ τότε κόσμου. Καὶ τὴν ἐπιτυχία αὐτή, ὡς δῶρο τοῦ τὴν εἶχε προσφέρει ἡ ἀδεξιότητα τοῦ Κωνστίνου(!!!)²⁵. Εἰδικότερα: Κατὰ τὴν ἄποψη Benazet, ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος τοῦ πρότεινε ἀνάκληση τῶν βασιλικῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὴν Θεσσαλία, ὥστε νὰ μὴν ἀνησυχεῖ ὁ Sarraïl, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι δὲν θὰ ἐπεκταθεῖ ἐκεῖ ὁ Βενιζέλος. Ἐπίσης –κατὰ τὸν Benazet– ὁ βασιλεὺς τοῦ ὑπεσχέθη τὴν παράδοση ἐλληνικοῦ πολεμικοῦ ὕλικου καὶ τοῦ στόλου, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι τὸ ὕλικό αὐτό, ἀλλὰ βεβαίως καὶ τὰ πλοῖα, δὲν θὰ παρεχωροῦντο περαιτέρω στὸν Βενιζέλο. Πάντα κατὰ τὸν Benazet, ὁ Κωνσταντῖνος, γιὰ νὰ μὴν ἐκτεθεῖ στὶς μεσευρωπαϊκὲς δυνάμεις, ζήτησε ἡ συμφωνία νὰ τηρηθεῖ μυστικὴ οἱ δὲ ὑπεσχημένες παροχὲς νὰ ἐμφανισθοῦν ὡς λύτρα παρεχόμενα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος συνεπεῖα πιεστικῶν ἀπαιτήσεων τῆς Entente. Ὁ Κωνσταντῖνος ἀρνήθηκε τὴν ὕπαρξιν συμφωνίας. Ἐν τούτοις, ἀπὸ τῆς ὀρωμένης σκοπιᾶς τοῦ ζητήματος, ἡ ἄρνηση, δικαιολογημένη ἢ ὄχι, δὲν ἀποτελεῖ τὸ κρίσιμο μέγεθος. Ἀντιθέτως, κρίσιμο εἶναι ὅτι ἐκ τῆς διαφωνίας περὶ τοῦ πρακτέου οἱ δυνάμεις τοῦ Κωνσταντίνου ἤλθαν σὲ πολεμικὴ ἐμπλοκὴ πρὸς τὶς συμμαχικὲς περιλαμβανομένων καὶ τῶν ἰταλικῶν. Ἔτι δὲ –καὶ τὸ κυριώτερο– ὁ βασιλεὺς ἔκτοτε ἀνεδείχθη γιὰ τὴν Entente ἀναξιόπιστος συνομιλητής. Καὶ ἡ ἀντίληψιν αὐτὴ τῶν συμμάχων ἰδιαίτερος ἐβάρυνε στὶς περαιτέρω ἐξελίξεις. Εἰδικώτερα ὁ ναύαρχος Fournet τὸν Νοέμβριον ἐνεφανίσθη ζητῶντας, σ' ἐκτέλεση τῶν συμφωνημένων, τὴν παράδοση τοῦ ὑπεσχημένου ὀπλισμοῦ. Ὁ Κωνσταντῖνος, ὅμως, ὄχι ἀπλῶς ἀρνήθηκε ἀλλ' ἀκόμη περισσότερο προσέβαλε μὲ δυνάμεις τακτικοῦ στρατοῦ καὶ ἐπιστράτων τὰ ἐν τῷ μεταξὺ ἀποβιβασθέντα στὴν πρωτεύουσα

25. Πολὺ συχνὰ στὴν πολιτικὴ ἀλλὰ καὶ στὴν ζωὴ γενικώτερα τὴν ἔκβαση τοῦ ἐριστοῦ ζητήματος δὲν καθορίζει μόνον ἡ ἐπιχειρηματολογία τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἀλλὰ καί, κατ' ἐξοχὴν μάλιστα, τὰ σφάλματα χειρισμοῦ τῆς ἄλλης (!!!).

Τὸ ὁδοσπλάνο τοῦ Darriage du Fournet προσθαλασσωμένο κοντὰ σὲ ἀκτὴ τῆς Ἀττινῆς (1916): Ὁ Γάλλος κἀνάρχος ἐπιστρέφει ἀπὸ ἐπιθεώρησης.

γαλλικά, αγγλικά και ιταλικά αγήματα. Ἡ ἀναμέτρηση ὑπῆρξε αἵματηρή. Οἱ σύμμαχοι ἐθρήνησαν δεκάδες ἀπωλειῶν. Ἔτσι τὴν 25^η Νοεμβρίου οἱ δυνάμεις τῆς Entente, ἀντιμετωπίζοντας τὴν κωνσταντινικὴ Ἑλλάδα ὡς ἀπροκαλύπτως πλεόν ἐχθρική χώρα, ἐπέβαλαν κατ' αὐτῆς ἐκτεταμένο ναυτικό ἀποκλεισμό. Ἔτσι -ὕπο πᾶσα ἐκδοχὴ τοῦ περιεχομένου τῶν διαμειφθέντων μὲ τὸν Benazet- ὁ Κωνσταντῖνος ἐπέφερε σὲ βάρος του τὸ χειρότερο δυνατὸ ἀποτέλεσμα. Ἦτοι ἀνέδειξε ἑαυτὸν ἀπροκαλύπτως ἐχθρὸ τῶν Συμμάχων²⁶. Ἀντιστοίχως, ἄρα, ἀνέδειξε τὸν Βενιζέλο ὡς μόνον δοκιμασμένο φίλο τους. Κατ' ἀκολουθίαν αὐτοῦ, τὸ κράτος τῆς Θεσσαλονίκης ἀπέκτησε τὴν κατὰ τὰ ἄνω διεθνῇ ἀναγνώρισή του. Εὐθὺς ἀμέσως ὁ Βενιζέλος ἐκήρυξε τὴν 24^η Νοεμβρίου ἔκπτωτο τὸν Κωνσταντῖνο (ὅχι ὅμως καὶ τὴν δυναστεία)²⁷. Ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων αἰτίων, ἐξωγενῶν, ὀριστικῶς δρομολογή-

26. Ὁ Κωνσταντῖνος, ἐὰν δὲν ἐξηπάτησε τὸν Benazet γιὰ νὰ κερδίσει χρόνο, ἐν ἀναμονῇ τοῦ von Mackensen, πρᾶγμα ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο, ἀγνόησε στὴν ἐπαφὴ μαζὶ τοῦ ἐμπειρικοῦ κανόνα στοιχειώδη ὅτι, δηλαδή, σημασία δὲν ἔχει, κυρίως, τί λέγει κανεὶς γιὰ νὰ πείσει (ἄλλον). Ἀλλά, κατ' ἐξοχὴν, τί ἀπὸ τὸν (ἄλλον) εἰσπράττεται καὶ γίνεται κατανοητό. Οἱ διαλεγόμενοι δὲν εἰσέρχονται ἀπροκατάληπτοι στὸν διάλογο. Ἀντιθέτως ἔχουν ἀπόψεις, συνεπῶς καὶ τὴν ἐγγενῆ τάση ν' ἀκοῦν ὅ,τι ἐπιθυμοῦν. Ἀπαιτεῖται, λοιπόν, προσεκτικὴ ἀκρόαση τοῦ (ἄλλου) ὥστε νὰ καταστεῖ φανερὴ ἡ ἔκταση τῆς προκατάληψης τοῦ ἐπὶ τοῦ ὑπὸ διαπραγμάτευση θέματος. Ἀπαιτεῖται στὴν συνέχεια ἐνστάλαξή ἀμφιβολίας γιὰ τὴν βασιμότητα τῶν δεδομένων ἀπόψεων τοῦ καὶ μόνον μετὰ τὸ στάδιο αὐτὸ προσπᾶθαι μεταστροφῆς τοῦ μὲ πρόσφορα, κατὰ περίπτωσιν, ἐπιχειρήματα. Τὴν διαλεκτικὴ αὐτὴ ἱκανότητα προσέγγισης τοῦ συνομιλητοῦ του, ὁ Βενιζέλος εἶχε ἀνεπτυγμένη στὸ ἔπακρο. Ἀκουγε προσεκτικὰ, ὑποχωροῦσε στὰ ἐπουσιώδη. Μετὰ δὲ τὴν ἐκτόνωση -ἐνίοτε καὶ τὴν κόπωση τῶν συνομιλητῶν του- μὲ τὴν ἐδραία ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἀποκοτοῦσε, κατὰ κανόνα, τὸ ἐπιθυμητό. Ὁ αὐταρχικὸς Κωνσταντῖνος δὲν εἶχε τέτοια ὑπομονὴ καὶ ἀντίστοιχη πνευματικὴ εὐλυγισία. Ἔτσι καὶ στὴν περίπτωσιν Benazet -κατὰ τὴν καλλίτερη γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο ἐκδοχὴ- ἡ μεταξὺ τους ἐπαφὴ ἐξελίχθηκε σὲ διάλογο μεταξὺ («ωφῶν καὶ ἀλάων») μὲ τὰ ἐκτεθέντα ὀλέθρια ἀποτελέσματα γιὰ τὴν κωνσταντινικὴ μερίδα.

27. Ἀσφαλῶς ὁ Βενιζέλος στὴν τελειωτικὴ ρήξιν του μὲ τὸν Κωνσταντῖνο ψυχολογικῶς ὠθήθηκε καὶ ἀπὸ τὴν ἐγκληματικὴ καταφορὰ τοῦ κωνσταντινικοῦ ὄχλου ἐναντίον τῶν βενιζελικῶν ποὺ ἡ ἱστορία τοῦ τόπου ἔχει καταγράψει ὡς «Νοεμβριανά». Μετὰ τὴν στὸ κείμενο προσβολὴ τῶν συμμαχικῶν ἀγρημάτων ἀπὸ τίς ἐλληνικὲς δυνάμεις, οἱ ὅπαδοι τοῦ βασιλέως ἐξετράπησαν σὲ πρωτοφανεῖς -καὶ γιὰ τὴν ταραχώδη ἐκείνη περίοδο- διώξεις ἐναντίον τῶν Φιλελευθέρων. Προπηλατισμοί, ἀνατίες φυλακίσεις, ἀλλὰ καὶ βασανισμοὶ ἐκτεταμένοι ὅπως καὶ δεκάδες ἐκτελέσεις πολιτῶν φιλελευθέρων στοιχειοθετοῦν τὴν ἔντασιν τῆς καταφορᾶς. Θῦμα ἐμβληματικὸ τῶν ἐπεισοδίων ὑπῆρξε καὶ ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης

θηκε ἡ δικαίωση τῆς πολιτικῆς τοῦ Βενιζέλου. Δηλαδή ἀπὸ τὴν διαμόρφωση συνθηκῶν κειμένων ἐντελῶς ἐκτὸς τῆς σφαίρας ἐπιρροῆς του. Συνθηκῶν, ἐπομένως, τὴν ἐξέλιξη τῶν ὁποίων ἦτο ἀνθρωπίνως ἀδύνατο νὰ εἶχε προβλέψει, ὅταν τὸ χάραγμα τῆς 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1916 ἐπιχειροῦσε, κατὰ κυριολεξία μὲ ἄλλα στὸ κενό, νὰ ἐπιβάλλει τὶς ἐπιλογές του.

Πλέον τῆς οὕτως ἢ ἄλλως –ἐξ ἀποτελέσματος– καταστροφικῆς γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο ἔκβασης τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὸν Benazet, τὴν 20^η Μαρτίου 1916 παρητεῖτο ἡ κυβέρνηση Briand, ὁ ὁποῖος συστηματικὰ ἐπεδίωκε συνεννόηση μὲ τὸν Κωνσταντῖνο. Τὸν διεδέχθη ὁ Ἀλέξανδρος Ribot, ἄνθρωπος τῆς ἀριστερᾶς, ποὺ ἀντιθέτως πρὸς τὸν προκάτοχό του ἐπεδίωκε ριζικὴ ἐκκαθάριση τῶν ζητημάτων στὴν Ἑλλάδα, πρὸς ἐνίσχυση τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου. Ἀλλ’ ἀκόμη τὸν αὐτὸ μῆνα παρητεῖτο καὶ ὁ θερμὸς (σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο) ὑποστηρικτὴς τοῦ Κωνσταντίνου τσάρος τῆς Ρωσσίας Νικόλαος Β΄. Ἔτσι ὁ Κωνσταντῖνος, ἔκπτωτος ἤδη μὲ πράξη τοῦ κράτους τῆς Θεσσαλονίκης (ἀπὸ 24 Νοεμβρίου 1916), ἔχασε τὸ ἕνα κατόπιν τοῦ ἄλλου ὅλα τὰ διεθνή του ἐρείσματα²⁸. Ὅταν κατ’ ἀκολουθία ὁ Κάρολος-Αὐγούστος Jonnart,

Ἐμμανουὴλ Μπενάκης. Ἀκόμη, τότε, λεηλατήθησαν οἱ ἐγκαταστάσεις τῆς καὶ σήμερα ἐκδιδομένης ἐφημερίδας «ΕΣΤΙΑ», παρ’ ὅτι οὐδέποτε ἀμφισβητήθηκε ἡ, ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τῆς, ἐκάστοτε, ἀνιδιοτελὲς ὅμως ἀνέκαθεν, ἐπιδίωξη τοῦ δημοσίου συμφέροντος. Τὰ «Νοεμβριανὰ» ἀποκορυφώθησαν τὴν 12^η Δεκεμβρίου 1916 μὲ τὸ μοναδικὸ σκοταδισμό ἀνάθεμα κατὰ τοῦ «τρισκατάρτου» Βενιζέλου περὶ οὗ ἡ ἀμέσως ἐπόμενη ὑποσημείωση.

28. Δεισιδαιμονία καὶ Τύχη: Ἐχει ἀξία νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ διαφορὰ μεταξὺ τύχης καὶ δεισιδαιμονίας, ὡς πρὸς τὸν Βενιζέλο ἀλλὰ καὶ γενικώτερα. Ὁ Βενιζέλος πίστευε στὴν τύχη καὶ αὕτῃ κατὰ κανόνα τοῦ χαμογελοῦσε. Δὲν ἦταν ὅμως δεισιδαίμων. Δὲν φοβόταν τὸ, κατὰ τὸ κοινῶς λεγόμενον, ἐναντίον του κακὸ μάτι, ἄλλως τὴν βασκανία. Δὲν φοβήθηκε –ἀσφαλῶς– καὶ τὸ «ἀνάθεμα» ποὺ ἔστρεψε ἐναντίον του, τὴν 12^η Δεκεμβρίου 1916, ὁ φιλοβασιλικὸς Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Θεόκλητος (τοῦ ὁποίου τὸ ἀξίωμα ἀντιστοιχοῦσε μὲ τὸ σημερινό: Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος [ποὺ καθιερώθηκε μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1922]) πλαισιούμενος ἀπὸ μέλη τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ πλῆθος ἱερέων καὶ πολιτῶν. Κατὰ τὴν μεσαιωνικὴ ἐκείνη τελετὴ ἐξορκισμοῦ ἐρρίπτοντο στὸ Πεδίον τοῦ Ἀρεῶς λίθοι ἀναθέματος κατὰ τοῦ Βενιζέλου ὡς «Τρισκατάρτου», «προδότῃ τῆς πατρίδος» καὶ λοιπὰ ἀνάλογα. Ἡ ὑπερβατικὴ αὕτῃ τελετὴ ἐπανελήφθη καὶ σὲ πολλὰς ἐπαρχιακὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδας. Ἐν τούτοις, ἀκριβῶς μετὰ τὸν –φοβερό αὐτὸ γιὰ τοὺς δεισιδαίμονες ἐξορκισμό– ἄρχισε, ὅπως ἐκτίθεται στὸ κείμενο, ἡ στροφή τῆς μοίρας ὑπὲρ τοῦ Βενιζέλου. Ὁ τελευταῖος ἄλλωστε τὴν πλήρη περιφρόνησή του πρὸς τὴν δεισιδαιμονία ἀπέδειξε καὶ ὅταν τὴν 13^η Σεπτεμβρίου 1916 ἀποφάσισε τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα κηρύσσων τὸ χωριστικὸ του κίνημα. Ὅπως ἐπίσης καὶ ὅταν τὴν 24^η Ἰουλίου 1923, ἡμέρα Τρίτη, υπέγραφε τὴν συνθήκη τῆς Λωζάννης καὶ ἔτσι σηματοδότησε

ὑπατος ἄρμοστής τῶν συμμάχων γιὰ τὴν Ἑλλάδα –τὴν 29^η Μαΐου 1917, μὲ τελεσίγραφό του– ζητοῦσε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο νὰ παραιτηθεῖ τοῦ θρόνου καὶ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν χώρα οὐδεμία ἄλλη διέξοδο εἶχε. Ὑπέκυψε λοιπὸν καὶ ἀπεδήμησε στὴν Ἑλβετία, ἂν καὶ χωρὶς τὴν τυπικὴ ὑποβολὴ τῆς παραιτήσεώς του.

Τὴν ἀποχώρηση ἀπὸ σκηνῆς τοῦ Κωνσταντίνου ἀκολούθησε, βεβαίως, ἡ ἐπάνοδος τοῦ Βενιζέλου στὴν Ἀθήνα καὶ ἡ ἀδιάστικτη ἐφ’ ἐξῆς ἀνάπτυξη τῆς πολιτικῆς τὴν ὁποία ἀποκλειστικῶς ἡ ἔκθεσμη βασιλικὴ ἐναντίωση εἶχε παρκαλώσει²⁹.

Εἶναι, ἀκόμη, κρίσιμη ἡ σκιαγράφηση τῆς ὅλης ἐξέλιξης τοῦ πολέμου γιὰ νὰ ἐκτιμηθεῖ καὶ ἐντεῦθεν ἡ –πάντως– ἐξ ἀποτελέσματος ὁρθὴ ἐπιλογὴ Βενιζέλου³⁰.

τὴν ἐπιστροφὴ του ὡς κυριάρχου στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ σκηνή (Γρηγ. Δαφνῆ, *op. cit.*, σ. 59). Ἄλλο, λοιπόν, ἡ διέπουσα τὰ ἀνθρώπινα τύχη, ἀλλὰ καὶ ἄλλο –ἐντελῶς διάφορο– ἡ δεισιδαιμονία. Παρὰ ταῦτα ὑπῆρξαν καὶ δεισιδαίμονες, πολλοὶ μάλιστα, στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Χαρακτηριστικὴ περίπτωσις εἶναι ἐκείνη τοῦ Γεωργ. Παπανδρέου. Ἐπιστρέφων στὴν χώρα, μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Γερμανῶν, ὡς πρόεδρος τῆς «Κυβέρνησης Ἐθνικῆς Ἐνότητος», ἀπέφυγε νὰ ἀποβιβασθεῖ στὸν Πειραιᾶ τὴν 17^η Ὀκτωβρίου 1944, παρ’ ὅτι αὐτὸ ἦταν τεχνικῶς δυνατό καὶ πολιτικὰ ἐπιβεβλημένο, διότι συνέπιπτε νὰ εἶναι ἡμέρα Τρίτη. Ἔτσι ἡ ἀποβίβασις ἀνεβλήθη γιὰ τὴν ἐπομένη, 18^η Ὀκτωβρίου. (Σπ. Γασπαρινάτος, *Ἀπελευθέρωση. Δεκεμβριανά*, Α’, ἐκδ. Σιδέρη, 1998, σ. 85.)

29. Ἐχει ἀξία νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Βενιζέλος ἐπιστρέφων τὴν 14^η Ἰουνίου 1917 ἀπευθύνθηκε πρὸς τὸν ἀθηναῖκό καὶ κατ’ ἐπέκτασι τὸν ἑλληνικὸ λαὸ ἀπὸ τοῦ ἐξώστου τοῦ ἱστορικοῦ ξενοδοχείου («Μεγάλῃ Βρετανία»). Ἀφοῦ εὐχαρίστησε τοὺς ὁπαδούς του καὶ διέγραψε τὶς βασικὲς του ἐπιδιώξεις, ἀναφέρθηκε καὶ στὴν ἀνάγκη ἐπιβολῆς κυρώσεων. Πρὸς τοῦτο διέστειλε μετὰ τὸν λαὸν ἐν γένει καὶ τῶν «πρωτοαιτίων» τῶν ἐγκλημάτων κατὰ τοῦ βενιζελικοῦ κόσμου. Τόνισε συγκεκριμένα ... «μόνον διὰ τῆς τιμωρίας τῶν πρωτοαιτίων, ἀλλὰ καὶ τῆς συγγνώμης πρὸς τοὺς λοιπούς, θὰ κατορθωθεῖ... νὰ ἀποκατασταθεῖ... ἡ ψυχικὴ ἐνότης τῆς Ἑλλάδος...»... Πενήντα ἐπτά χρόνια ἀργότερα, τὸ 1974, ὁ ἐγγονὸς τῆς ἀδελφῆς του Αἰκατερίνης (Κατίγκως) Κων. Στεφαννάκης, ὡς πρῶτος κοινοβουλευτικὸς ὑπουργὸς Δικαιοσύνης μετὰ τὴν πτώση τῆς δικτατορίας τῶν Συνταγματαρχῶν, διὰ τοῦ ὑπ’ αὐτοῦ εἰσηγηθέντος πρὸς τὴν βουλὴ Δ’ ψηφίσματος τοῦ 1975 κήρυξε τὸ κίνημα τῆς 21^{ης} Ἀπριλίου 1967 ὡς πραξικοπημα καὶ τὶς «ἐντεῦθεν κυβερνήσεις», ὡς τοιαῦτες βίας. Ἔτσι ξεκαθάριζε τὶς προϋποθέσεις διώξεως τῶν πραξικοπηματιῶν μὲ περιορισμὸ –καθ’ ὑποκείμενο– ὁμοίως στοὺς «πρωταιτίους» σύμφωνα καὶ μὲ τὸ ψήφισμα τῆς 3^{ης} Ὀκτωβρίου 1974, ὥστε καὶ πάλι διὰ τοῦ περιορισμοῦ τοῦ κύκλου τῶν ὑπὸ διώξει προσώπων ν’ ἀποκατασταθεῖ γρήγορα ἡ ἐθνικὴ ἐνότης.

30. Ἰδετε σχετικῶς τὴν ὁρθὴ τῶν ζητημάτων ἀνάλυσή σὲ Ἀλ. Ἰ. Δεσποτόπουλο, *Ἡ*

Ο Έλενθέριος Βενιζέλος έπιθεωρεῖ, στὴ Μακεδονία, ἑλληνικὴ στρατιωτικὴ μονάδα.

Ἡ ἐπικράτηση τῶν Κομμουνιστῶν στὴν Ρωσσία ὁδήγησε στὴν γερμανοσοβιετικὴ συνθήκη τοῦ Brest-Litovsk τῆς 3^{ης} Μαρτίου 1918. Ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωσὴ συνθηκολόγησε. Ἔτσι ἀπελευθέρωσε πολυάριθμα γερμανικὰ στρατεύματα τοῦ ἐκεῖ (ἀνατολικοῦ) μετώπου πρὸς ἐνίσχυση τοῦ δυτικοῦ καὶ ἐπιδίωξη ἐπιβολῆς τῶν Κεντρικῶν αὐτοκρατοριῶν, πρὶν ἀκόμη παραταχθοῦν ἐναντίον τους καὶ οἱ δυνάμεις τῶν ΗΠΑ. Σ' ἐκείνη τὴν τελευταία προσπάθεια τῶν μεσευρωπαϊκῶν δυνάμεων, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου, ἐνισχυμένου μάλιστα μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐνότητος τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, ὑπῆρξε σημαντικὴ. Καὶ αὐτὸ προφανῶς, διότι ἄλλως καὶ οἱ ἐκεῖ ἐγκλωβισμένες μονάδες θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο πρὸς ἐκβίαση τοῦ ἀποτελέσματος ὑπὲρ τῶν Κεντρικῶν δυνάμεων στὸ δυτικὸ μέτωπο, ὅπου μέχρι τέλους ὁ ἀγὼν ὑπῆρξε ἀμφίροπος καὶ αἱματηρότατος.

Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πλεόν αὐτοῦ, ἀπὸ τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου ἄρχισε ἡ ἀντίστροφη μέτρηση ὑπὲρ τῆς Entente, ἀντιστοίχως δὲ καὶ ἡ συντριβὴ τῶν ἀντιπάλων της. Πράγματι, στὶς 15 Σεπτεμβρίου 1918 ἐκδηλώθηκε ἡ μεγάλη συμμαχικὴ ἐπίθεση κατὰ τῆς Βουλγαρίας. Ἡ συμβολὴ τῶν ἐλληνικῶν σωμάτων στὴν ἐπιχείρηση αὐτὴ προκάλεσε τὸν θαυμασμὸ τῶν Συμμάχων μας. Ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπίθεσης ὑπερέβη κάθε προσδοκία. Σὲ διάστημα μόλις δύο ἐβδομάδων καὶ δὴ τὴν 29^η Σεπτεμβρίου ἡ Βουλγαρία συνθηκολόγησε. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν βρετανικῶν δυνάμεων, Στρατάρχης Γεώργιος-Φραγκῆσκος, 1st Baron of Milne, στὸ συγχαρητήριο τηλεγράφημά του πρὸς Π. Δαγκλῆ, ὑπογράμμισε, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ...«... ἄνευ τῆς βοήθειας τῶν ἐλληνικῶν στρατευμάτων θὰ ἦτο ἀδύνατο νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ... νίκη...»... Ἀνάλογοι ὑπῆρξαν καὶ οἱ ἔπαινοι τοῦ ἀρχιστρατήγου Franchet d'Esperey. Ἔτι πλεόν τὴν πτώση τῆς Βουλγαρίας ἀκολούθησε, μόλις τὴν 30^η Ὀκτωβρίου, ἡ συνθηκολόγησις τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ σχεδὸν ἀμέσως ἡ συνθηκολόγησις τῆς Αὐστρουγγαρίας, τὴν 3^η Νοεμβρίου, ἀλλὰ καὶ ἡ πτώσις τῆς ἰδίας τῆς Γερμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ποὺ συνθηκολόγησε τὴν 11^η Νοεμβρίου, κλείνοντας τὴν αὐλαία τοῦ πολέμου.

Πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸ ὅτι καὶ χωρὶς τὰ ἔξοχα ἀποτελέσματα τῶν ἐπιχειρήσεων στὸ μακεδονικὸ μέτωπο, οἱ σύμμαχοι, μὲ τὴν συντριπτικὴ ὑπεροχὴ ποὺ τοὺς προσέδιδε ἡ ἀμερικανικὴ ἀρωγὴ, θὰ ἐκέρδιζαν τὸν ἀγῶνα μὲ ἰσχυρὴ ἐπίθεση στὸ δυτικὸ μέτωπο τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1919. Εἶναι ὅμως αὐτονόητο ὅτι οἱ ἀπώλειες θὰ ἦταν γιὰ ὅλους τοὺς ἐμπόλεμους βαρύτερες. Ἐπο-

συμβολὴ τῆς Ἑλλάδος στὴν ἔκβαση τῶν δύο Παγκοσμίων Πολέμων, α' Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν», Β' ἔκδοσις 1996, σ. 47 ἐπ.

μένως οί ἐπιχειρήσεις τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου, ποὺ ἀνοίχθηκε ἀλλὰ καὶ ἐνισχύθηκε διὰ τῶν χειρισμῶν τοῦ Βενιζέλου, ὅχι ἀπλῶς σήμαναν τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους τοῦ πολέμου ἀλλ' ἀκόμη –σὲ κάθε περίπτωσι– ἐπέφεραν καὶ τὴν συντόμευσή αὐτοῦ τοῦλάχιστον κατὰ ἑξὶ μῆνες³¹.

Ἐν κατακλείδι τῶν ἐκτεθέντων ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ Βενιζέλου –ὡς πράγματι **Πλαστοργοῦ τῆς Ἱστορίας**– ἐγκρίνεται στὸ ὅτι, ὅταν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1916 ἀποφάσιζε νὰ χωρίσει τὸ κράτος στὰ δύο γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῶν ἐπιλογῶν του, κατ' οὐδένα ἀνθρώπινο ὑπολογισμό ἦταν δυνατὸν νὰ προβλεφθεῖ ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἐγχειρήματος. Αὐτὸς ὅμως ἐτόλμησε. Ἀγωνίσθηκε καὶ ἐνίκησε. Καὶ νικητὴς μετὰ τῶν νικητῶν παρακάθησε στὴν τράπεζα τῶν διασκέψεων τῆς εἰρήνης. Καὶ προεκάλεσε μὲ τὴν παρρησία καὶ τὴν εὐφυΐα του τὸν παγκόσμιον θαυμασμό ποὺ χαρακτηριστικὰ ἀξιολογήθηκε καὶ τυποποιήθηκε στὴν ἑκτοτε περίφημη φράση τοῦ David Lloyd George ὅτι ὑπῆρξε *the greatest statesman Greece had thrown up since the days of Pericles*³².

31. Τὸ τέλος τοῦ πολέμου ἐπαλήθευσε μιὰ ἀκόμη προφητικὴ πρόβλεψη. "Ὅτι δηλαδὴ οἱ πολιτικοὶ σπόροι καὶ ἡ ἀνάμνησις τῆς ναπολεόντειας ἐποποιίας θὰ ὀδηγοῦσαν σὲ ἐκσυγχρονιστικὸ μετασχηματισμὸ τέτοιον ὥστε ἐντὸς αἰῶνος νὰ ἔχουν σαρωθεῖ οἱ εὐρωπαϊκὲς ἱστορικὲς μοναρχίαι. Ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸν θρόνον τῶν Bourbon ποὺ κατελύθη ἤδη στὰ μέσα τοῦ 19^{ου} αἰῶνα (1848), ὁ Α' Παγκόσμιος πόλεμος ἐπέφερε κατὰ σειρὰ τὴν πτώσῃ τῶν Romanoff, τῶν Habsbourg καὶ τῶν Hohenzollern: Ἴδετε Thierry Lenz, *Napoleon. Mon ambition était grande*, Gallimard 1998, σ. 103.

32. David Lloyd George, *The truth about the Peace treaties*, τόμ. II (Λονδῖνο: Victor Collancz, 1938), σ. 1204.

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ

Διευθυντῇ τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας
τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου

Η ΚΑΤΑ ΤΟΝ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ
ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ ΖΕΥΓΟΥΣ
ΜΕ ΤΟΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ

Ὁ αὐτοκράτορας τῆς Γερμανίας μιλάει στὸν λαὸ τοῦ Βερολίνου
στὶς 31 Ἰουλίου 1914, ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία ἡ κυβέρνησή του
τελεσιγραφικῶς εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὴ ρωσικὴ «ἄρση τῶν μέτρων
ἐπιστροφένσεως». Τότε ἦταν πὸν ὁ Γουλιέλμος Β΄ εἶπε τὴν περι-
φημη φράση: Ich kenne keine Parteien mehr, ich kenne nur
Deutsche... (=Πιὰ δὲν ξέρω κόμματα· ξέρω μόνο Γερμανούς.)

Δὲν μοῦ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀντισταθῶ στὸν πειρασμὸ νὰ ἀρχίσω μὲ τὸν τρόπο πού, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, συνήθιζε ὁ μακαρίτης Σπύρος Μαρκεζίνης. Ἐνα βράδυ λοιπόν, πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, καθόμουν ἡσυχος στὸ σπίτι μου, ὅταν, τελείως ξαφνικά, χτύπησε τὸ κουδούνι καὶ ἐμφανίστηκε ὁ κύριος τοῦ ἀποκάτω ὀρόφου: Δὲν μοῦ ἀνάγγειλε, ὅπως στὸν κατὰ τὸ 1973 δοτό μας πρωθυπουργό¹, τὴν ἀνατροπὴ τῆς κυβέρνησης· ἀντίθετα, κρατοῦσε στὰ χέρια τοῦ ἑνα παλιὸ φάκελλο, τὸν ὁποῖο μοῦ ἔτεινε σχεδὸν ἐμφαντικά. «Τί εἶναι αὐτός;» ρώτησα, φυσικά, ἐγώ. «Ἡ ἀλληλογραφία² τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῆς Σοφίας μὲ τὸν Κάιζερ», μοῦ ἀπάντησε ἐξ ἴσου φυσικά αὐτός· καί, ἀφοῦ μοῦ τὸν παρέδωσε, ἀνεχώρησε εἰς τὰ ἴδια.

Ὁ ἐν λόγω κύριος ἦταν ὁ Δημήτριος Στεφάνου, ἀπόγονος τοῦ Διονυσίου Στεφάνου, ἀρχηγοῦ τοῦ πολιτικοῦ Οἴκου τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου Α΄³. Τὰ χαρτιά τὰ ὁποῖα μοῦ παρέδωσε –μὲ σκοπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀξιοποίησή τους– πράγματι ἀποτελοῦν ἀντίγραφα τῶν τηλεγραφημάτων πού κατὰ τὴν κρίσιμη διετία 1915-1917 εἶχαν ἀνταλλαγεῖ μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Βερολίνου. Γιατί τὰ ἔδωσε σὲ ἐμένα; Ὁ λόγος οὐδέποτε διευκρινίστηκε – ἀλλὰ ἐγὼ ὑποθέτω ἐξαίτιας τοῦ βιβλίου μου *Ὁ Ἑθνικὸς Διχασμός. Ἡ ἄλλη διάσταση*, πού εἶχε κυκλοφορήσει τὸ 1997 καὶ εἶχε προξενήσει, ἰδίως μετὰ τὴν παρουσίᾳς του στὸ Μουσεῖο τῆς Βόλεως τῶν Ἀθηνῶν, χιονοστιβάδα ἀντιδράσεων θετικῶν μὰ καί, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἀρνητικῶν. Μὲ λίγα λόγια, εἶχα θεωρηθεῖ –γιὰ

1. Πρβλ. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Σύγχρονη Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (1936-1975)*, τόμ. τρίτος (1952-1975), Ἀθήνα: Πάπυρος, 1994, σ. 215.

2. Ὁ ὅρος «ἀλληλογραφία» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μᾶλλον καταχρηστικῶς, γιατί, ἐφ' ὅσον πρόκειται ἀποκλειστικῶς γιὰ τηλεγραφήματα, ἀκριβέστερο θὰ ἦταν νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ «ἀνταπόκριση» (correspondance).

3. Βλ. σχετικῶς Ἰουλίας Ν. Καρόλου, *Ὅλγα, ἡ βασίλισσα τῶν Ἑλλήνων. 22 Ἀυγούστου 1851 – 19 Ἰουνίου 1926* (Ἀθήνα: Ἑστία, χ. ἔ.), σ. 275.

νά χρησιμοποιήσω ὅρο τοῦ συρμοῦ– εἰδικὸς στὸ θέμα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μοῦ παραδοθοῦν ἀντίγραφα τῶν ἐπίμαχων τηλεγραφημάτων. Ἀρχικῶς τὰ ἔβαλα στὴν ἄκρη· ἀλλὰ, ὅπως συνήθως γίνεται στὴ ζωὴ μας, γρήγορα καὶ σχεδὸν ἀπὸ μόνος του ἔφτασε ὁ καιρὸς νὰ ἀσχοληθῶ μὲ αὐτά. Νομίζω πὼς δὲν εἶναι χωρὶς ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι τώρα εἶναι ἡ πρώτη φορὰ κατὰ τὴν ὁποία τὸ θέμα αὐτὸ παρουσιάζεται στὸ σύνολό του· καὶ τοῦτο, διότι, μετὰ τὴν κατῆχυσή τοῦ ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ποῦ ἔχω τὴν πραγματικὰ μεγάλη τιμὴ σήμερα νὰ διευθύνω, τὸ ζήτημα αὐτὸ τῆς βασιλικῆς ἀλληλογραφίας εἶναι κομβικὸ ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατανόησιν ὅσων ἔγιναν στὸν τόπο μας ὅχι μόνον κατὰ τὶς ἀρχὰς τοῦ 20^{οῦ} αἰῶνα μὰ ἐν πολλοῖς καὶ ὅσων συμβαίνουν καὶ σήμερα. (Μέχρι τώρα, πάντως, ἔχω παρουσιάσει τμῆμα τῶν ἐγγράφων αὐτῶν σὲ μελέτη μου ποῦ δημοσιεύθηκε στὸ ἐξωτερικόν.)

Α΄

Ὅπως καθέννας μπορεῖ νὰ καταλάβει, τὸ πρῶτο ζήτημα ποῦ –αὐτομάτως– τίθεται ὅσον ἀφορᾷ ἔγγραφα ἐπίμαχα εἶναι ἐκεῖνο τῆς γνησιότητος. Τὰ χαρτιά, μὲ ἄλλα λόγια, ποῦ μοῦ παρέδωσε ὁ Δημήτριος Στεφάνου, εἶναι ἀuthεντικά; Καὶ τί σημαίνει ἀuthεντικά; Εἶναι, πρῶτα-πρῶτα, πραγματικὰ τῆς ἐποχῆς τῆς ὁποίας θεωροῦνται; Καὶ ἐὰν ναί, εἶναι γνήσια ἢ μήπως χαλκευμένα;

Ἀπαντήσεις κατηγορηματικὲς στὰ ἀνωτέρω ἐρωτήματα ἀκόμη δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ δώσω⁴. Τὰ ἔγγραφα εἶναι ἀπὸ χαρτὶ πραγματικὰ παλιό· καί, ἐπίσης πραγματικὰ, φαίνονται ἀντίγραφα τηλεγραφημάτων⁵. Εἶναι γραμμένα

4. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ ἔχουν ἤδη δημοσιευθεῖ – ἀκόμα καὶ στὸν τύπο. (Βλ. ἐνδεικτικῶς Général Regnault, *La conquête d'Athènes* [Juin-Juillet 1917], Παρίσι: L. Fournier, 1919, σσ. 203-207 [ὅπου καὶ παρέχεται ἡ πληροφορία ὅτι τὸ περιεχόμενό τους δημοσιοποιήθηκε, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1917, ἀπὸ ἑλληνικὸ κυβερνητικὸ φορέα]· πρβλ. Édouard Driault καὶ Michel Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τόμ. V : *La Grèce et la Grande Guerre. De la Révolution turque au Traité de Lausanne [1908-1923]*, Παρίσι: Les Presses Universitaires de France, 1926, σ. 274· καὶ φυσικὰ τὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Βεντήρη, *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910-1920. Ἱστορικὴ μελέτη*, τόμ. δεύτερος [Ἀθήνα: Πυρσός, 1931] *passim*.) Ὁφείλω πάντως νὰ διευκρινίσω ὅτι τὴ Λευκὴ Βίβλο ποῦ ἐκδόθηκε τὸ 1920 ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν καὶ ὅπου σύμφωνα μὲ μαρτυρίες ἀξιόλογες τὰ ἔγγραφα αὐτὰ δημοσιεύθηκαν (βλ., π.χ., Γ. Βεντήρη, *ἔθ' ἀνωτ.*, τόμ. δεύτερος, σ. 300 [σημ. 1]) δὲν ἔχω μπορέσει νὰ τὴ δῶ ἔως τώρα.

5. Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ κ. Δαυλὶδ Ἀντωνίου, ἱστορικοῦ τῆς ἐκπαίδευσης καὶ μέλους τῆς Λέσχης Φιλελευθέρων, εἶναι ἀντίγραφα λιθογραφημένα.

όλα τους στὰ γαλλικά – κάτι που μπορεί νὰ δημιουργήσει ἐρωτηματικά, διότι, ἐκ πρώτης ὄψεως, εἶναι σχεδὸν παράλογο νὰ ἐπικοινωνεῖ ἡ γερμανικῆς καταγωγῆς βασιλίτσα τῶν Ἑλλήνων μὲ τὸν ἀδελφὸ της, αὐτοκράτορα τοῦ Β' Ράιχ, στὴ γλῶσσα τοῦ τότε κατ' ἐξοχὴν ἐχθροῦ τοῦ Γερμανικοῦ Λαοῦ⁶. Ἡ μόνη ἀπάντηση πού μπορῶ ἐν προκειμένῳ νὰ δώσω εἶναι αὐτὴ πού δίνουν, σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις, οἱ πανέξυπνοι Ἴταλοί: *Se non è vero, è ben trovato* – δηλαδή καὶ ἀλήθεια νὰ μὴ εἶναι, ὅπωςδὴποτε ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητος. Σᾶς καλῶ λοιπὸν σὲ αὐτὸ νὰ σταθοῦμε, ἐπειδὴ ὁ μὲ τεχνικά μέσα ἔλεγχος τῆς αὐθεντικότητος τέτοιου εἵδους οἰοεῖ τεκμηρίων δὲν ἀποτελεῖ, μέχρι τώρα, κανόνα στὸν τόπο μας· καί, ἀφοῦ δὲν ἀποτελεῖ κανόνα, εἶναι κάτι πού δὲν μπορῶ νὰ κάνω ἐγὼ μόνος μου ἦ, ἔστω, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἰδρύματος. Μὲ λίγα λόγια, ἐγὼ τὰ θεωρῶ αὐθεντικά – μέχρι ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου, ὅπως ἔλεξαν καὶ οἱ παλιοὶ νομικοί. Καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ διευκρίνιση αὐτῇ, σᾶς καλῶ σὲ ἓνα ταξίδι μέσα στοὺς μαϊάνδρους τῆς σύγχρονης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, πού σᾶς ὑπόσχομαι ὅτι θὰ εἶναι ὄχι μόνον συναρπαστικὸ ἀλλὰ καὶ διδακτικόν. Σκοπὸς τοῦ ἱστορικοῦ πράγματι εἶναι νὰ λείει «τὰ σῦκα σῦκα καὶ τὴ σκάφη σκάφη». Γιατί; Γιὰ νὰ γίνεῖ ἐπιτέλους δικαιοσύνη καὶ νὰ ἡσυχάσουν οἱ ψυχὲς τῶν νεκρῶν. Ἔτσι μποροῦμε νὰ ἀρχίσουμε...

Β'

Ποιὰ εἶναι ἡ ἄποψη πού σήμερα πολιτικῶς – ἄρα καὶ ἐπιστημονικῶς – ἔχει ἐπιβληθεῖ; Ἡ ἀκόλουθη: Κατὰ τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμο, μόνον ὁ Βενιζέλος εἶχε ὀρθῶς διαβλέψει τί ἔμελλε νὰ γίνεῖ στὴν Εὐρώπη – ἐξ οὗ καὶ καθοριστικῶς συνέβαλε στὴν ἐπικράτηση τοῦ κινήματος τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Κωνσταντῖνος, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, εἶχε περιχαρκαθεῖ στὴν τήρηση μιᾶς οὐδετερότητας, τὴν ὁποία ὁ Μαρκεζίνης θεώρησε, ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ πέρα, ἀκατανόητη – ἂν ὄχι βλακώδη. Πάντως, ἄδικα εἶχε κατηγορηθεῖ γιὰ γερμανόφιλος: Οἱ κατηγορίες αὐτὲς ὀφείλονταν σὲ παράγοντες κυρίως τῆς γαλλικῆς πλευρᾶς, ὅπως ὁ στρατηγὸς Maurice Sarrail, ὁ ὁποῖος, χωρὶς ντροπὴ, παρουσιάζεται περὶπου ὡς ψυχοπαθής. Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός, τέλος, ἦταν φίλος τῶν Ἀγγλογάλλων, ἀλλὰ παραξήγηθηκε ἀπὸ αὐτοὺς κ.τ.λ., κ.τ.λ.

Ὅφειλω κατηγορηματικῶς νὰ ἐπισημάνω ὅτι σχεδὸν τίποτα ἀπὸ αὐτὰ

6. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ πάντως πὼς τηλεγραφήματα τὰ ὁποῖα προορίζονταν προσωπικῶς γιὰ τὸν αὐτοκράτορα μεταφράζονταν στὰ γερμανικά ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πρεσβεΐα στὸ Βερολῖνο.

δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Ἦδη κατὰ τὸ 1996, σὲ ἀνάλογη ἐκδήλωση ποὺ εἶχε γίνηι ἀπὸ τὴ Λέσχη Φιλελευθέρων, ἡ Κυρία Χαρίκλεια Δημακοπούλου καὶ ἐγώ, μὲ ἀνακοινώσεις μας ποὺ σχεδὸν ἀμέσως τυπώθηκαν, εἴχαμε προσπαθήσει νὰ βάλουμε τὸ δάκτυλο εἰς τὸν τύπον τῶν ἥλων. Καὶ ποιοὶ εἶναι οἱ ἐν λόγω ἥλοι; Οἱ ἐξῆς:

Ὁ Α' Παγκόσμιος πόλεμος ἄρχισε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1914, ἕνα δηλαδὴ χρόνο μετὰ τὴ λήξη τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ χώρα μας εἶχε ἀποκομίσει κέρδη ἐδαφικὰ ποῦ, στὴν πραγματικότητα, ξεπερνούσανε κάθε προσδοκία. Συνεπῶς, βασικὴ –ἂν ὅχι ἀποκλειστικὴ– μέριμνα τόσο τῆς πολιτειακῆς ὅσο καὶ τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας, δηλαδὴ τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ πρωθυπουργοῦ, μὰ καὶ ὁλόκληρου σχεδὸν τοῦ Λαοῦ ἀποτελοῦσε ἡ διασφάλιση τῶν τότε ἐδαφικῶν μας προσκτήσεων. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνοσερβικὴ συνθήκη συμμαχίας καὶ τὶς δῆθεν ὑποχρεώσεις ποὺ ἀπὸ αὐτὴν ἀπέρρεαν ἀποτελοῦν προσχήματα, διότι πρώτη ἡ σερβικὴ πλευρὰ εἶχε ἀρνηθεῖ νὰ δώσει στὴ συμμαχία τῆς μὲ τὴν ἑλληνικὴ τὴν ἐρμηνεία ποὺ κατὰ τὰ ἔτη 1914 καὶ 1915 ἡ ἴδια θέλησε νὰ δώσει. Ὅταν, πράγματι, ἐκεῖνο τὸ πολὺ ζεστὸ καλοκαίρι τοῦ 1914 ἡ Ἑλλάδα εἶχε φτάσει, λόγω τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, στὰ πρόθυρα νέας πολεμικῆς σύγκρουσης μὲ τὴν Τουρκία, ἡ Σερβία εἶχε ἀρνηθεῖ νὰ βοηθήσει τὴ χώρα μας. Γιατί λοιπὸν ὁ βασιλιάς Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος θὰ ἔρριχναν, λίγες ἐβδομάδες ἀργότερα, τὴν Ἑλλάδα στὴ δίνη τῆς παγκόσμιας σύρραξης, γιὰ νὰ βοηθήσουν τοὺς Σέρβους⁷; Ἐπιπλέον, τὰ σχετικὰ μὲ τὴ φιλικὴ πρὸς τοὺς Γερμανοὺς στάση τοῦ Κωνσταντίνου –καὶ φυσικὰ τῆς Σοφίας– ἀποτελοῦν παραλογισμό. Στὴν οὐσία, ὅσοι κατηγοροῦν τὸν τότε βασιλιά ὡς γερμανόφιλο τὸν κατηγοροῦν γιὰ ἕνα καὶ μόνο λόγο: ἐπειδὴ ἡ Γερμανία ἔχασε τὸν πόλεμο. Ἄν ἡ Γερμανία εἶχε κερδίσει, αὐτοὶ ποὺ σήμερα τὸν κατηγοροῦν θὰ ἦταν οἱ φανατικότεροι θαυμαστές τῆς πολιτικῆς του. Καὶ ἀξίζει νὰ θυμηθεῖ κανεὶς, στὸ σημεῖο αὐτό, τὸν Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, ὁ ὅποιος εἶχε πεῖ σχετικῶς μὲ τὰ λιβανίσματα ποὺ ἀδιακόπως δεχόταν μετὰ τὸ τέλος τόσο τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 ὅσο καὶ τῶν –γνωστῶν– προσωπικῶν του περιπετειῶν: *Τώρα ὅπου ἐνίκησαμεν, ὅπου ἐτελειώσαμεν μὲ καλὸ τὸν πόλεμό μας, τὴν Ἐπανάστασή μας, μακαρίζομεθα, ἐπαινώμεθα. Ἄν δὲν εὐτυχοῦσαμε, ἠθέλαμεν τρώγει κατάραις, ἀναθέματα. Ὅμοιάζομεν σὰν νὰ εἶναι εἰς ἕνα λιμένα πενήντα-εξήντα καράβια φορτωμένα, ἕνα ἀπὸ αὐτὰ ξεκόβει, κάνει πανιά, πηγαίνει εἰς τὴν δουλειά του μὲ μιὰ μεγάλη φορτοῦνα, μὲ μεγάλο ἄνεμο, πηγαίνει, πουλεῖ, κερδίζει, γυρίζει ὅπισω*

7. Πρβλ. S. B. Chester, *Life of Venizelos* (Νέα Ὑόρκη: George H. Doran, 1921), σ. 204.

σῶον. Τότε ἀκοῦς ὅλα τὰ ἐπίλοιπα καράβια νὰ λέγουν: «Ίδου ἄνθρωπος, ἰδού παλληκάρια, ἰδού φρόνιμος καὶ ὄχι σὰν ἐμεῖς ὅπου καθόμεθα ἔτσι δειλοί, χαϊμένιοι», καὶ κατηγοροῦνται οἱ καπεταναῖοι ὡς ἀνάξιοι. Ἄν δὲν εὐδοκιμοῦσε τὸ καράβι ἤθελε εἶπουν: «Μὰ τί τρελλὸς νὰ σηκωθῇ μὲ τέτοια φορτοῦνα, μὲ τέτοιον ἄνεμο, νὰ χαθῇ ὁ παλιάνθρωπος, ἐπῆρε τὸν κόσμον στὸν λαιμό του»⁸. Ἡ, ὅπως χαρακτηριστικῶς ἔχει λεχθεῖ γιὰ τὸ κίνημα τοῦ 1935, πὼς δηλαδὴ ἦταν λάθος, γιὰτὶ, ἀπλούστατα, ἀπέτυχε⁹. πρᾶγματι, ἂν εἶχε ἐπιτύχει, θὰ ἀποτελοῦσε ἀκόμη ἓνα ἐπιτεύγμα ἐκείνου τῇ μνήμῃ τοῦ ὁποίου ἰδιαιτέρως τιμᾶμε σήμερα. Τί σημαίνουν ὅλα αὐτά; Ὅτι ἄλλοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ κλειδὶ τοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1914-1918 Ἑλληνικοῦ Δράματος. Καὶ γιὰ νὰ ξαναπιάσουμε τὸ νῆμα ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου τὸ ἀφήσαμε: Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1914 κανεῖς στὴν Ἑλλάδα δὲν ἤθελε πόλεμο οὔτε γιὰ χάρη τῆς Σερβίας οὔτε, πολὺ περισσότερο, γιὰ χάρη τῶν Ἀγγλογάλλων.

Τὸ ποιὸς καὶ γιὰτί ἔδωσε τὸ ἐναρκτήριο λάκτισμα τοῦ Ἑθνικοῦ Διχασμοῦ δὲν θὰ τὸ πῶ ἐγὼ τώρα ἐδῶ σὲ σᾶς. Ἡ ἔρευνα ἔχει προχωρήσει – καὶ σὲ βιβλίον ποὺ πρόσφατα κυκλοφόρησε ἐκτίθενται στοιχεῖα περίπου συγκλονιστικὰ στὴν ἀπλότητά τους. Θὰ ἐπαναλάβω ὅμως κάτι ποὺ καὶ ἡ Κυρία Δημακοπούλου καὶ ἐγὼ εἶχαμε τονίσει ἤδη κατὰ τὴν ἐκδήλωση τοῦ 1996: Κομβικὸ σημεῖο στὴν ὅλη ὑπόθεση ἦταν ἡ κατὰ τὸ 1915 ἐγκατάσταση γαλλικῶν καὶ βρεταννικῶν στρατιωτικῶν μονάδων στὴ Θεσσαλονίκη.

Γ'

Ἡ ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν στρατιωτικῶν μονάδων στὴν τωρινή μας συμπτωτεύουσα σαφέστατα ἔθετε σὲ κίνδυνον τὴν ἐκεῖ νεοπαγῇ ἐλληνικὴ κυριαρχία. Ἀορίστως διαισθάνεται, λοιπόν, κανεῖς ὅτι ἡ ἀποψη ποὺ παλιὰ κυκλοφοροῦσε, κυρίως σὲ λαϊκὰ στρώματα τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῆς Ἀθήνας, πὼς ὑπῆρξε, ἀρχικῶς τοῦλάχιστον καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἀναμφισβήτητες ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις ποὺ «συνδάλισαν τὴ φωτιά», μορφὴ συμπαιγνίας μεταξὺ Βενιζέλου καὶ Κωνσταντίνου, ἴσως δὲν εἶναι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Καὶ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐδῶ ὁρολογία νομικὴ, ὅπωςδὴποτε ἀποτελεῖ ὄχι ἀπό-

8. *Ἄπαντα Κολοκοτρώνη*. Εἰσαγωγὴ-ἐπιμέλεια Ἑλλης Ἀλεξίου. Παρουσίαση: Γ. Τερτσέτη-Ἀ. Πολυζωίδη, Φωτάκου, τόμ. 2 ([Ἀθήνα:] Ἱστορικὲς ἐκδόσεις 1821, χ. ἔ.), σ. 37.

9. Πρβλ. Στεφ. Ἰ. Στεφάνου, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος, πλαστουργὸς Ἱστορίας* (Ἀθήνα, 1977), σσ. 324-325.

δειξη μὰ ὅπωςδὴποτε ἔνδειξη τῆς ὀρθότητος αὐτῆς τῆς ἀποψῆς ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία ἀξιωματικοὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ καὶ εὐέλπιδες ἀκόμη φεύγανε τὸ 1916 ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴ Θεσσαλονίκη, ὥστε νὰ πολεμήσουν στὸ πλευρὸ τῶν Δυνάμεων τῆς Συνεννόησης. Τὸ πιὸ εὐκολο πρᾶγμα στὸν κόσμον θὰ ἦταν νὰ συλληφθοῦν καὶ νὰ περάσουν ἀπὸ στρατοδικεῖο, ἐφ' ὅσον ἡ οὐδετερότητα ἀποτελοῦσε ἀκόμα τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδας. Αὐτὸ ὅμως –στὸν βαθμὸ πού σήμερα γνωρίζουμε– δὲν ἔγινε (τοῦλάχιστον συστηματικῶς)· ἄρα οἱ λαϊκὲς ὑποψίες γιὰ συμπαιγνία δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀβάσιμες. Ὁ βασιλιάς πράγματι δὲν μποροῦσε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Ἀθήνα (μετὰ μάλιστα τὸ προηγούμενο τῆς δολοφονίας, στὴ Θεσσαλονίκη, τοῦ πατέρα καὶ προκατόχου του, Γεωργίου Α' ¹⁰). Ὁ Βενιζέλος ὅμως μποροῦσε αὐτὸ νὰ τὸ κάνει. Στὴ συνέχεια, βέβαια, τὰ πράγματα ἐκτραχύνθηκαν – καὶ τεκμήριο τῆς ἐκτραχύνσεως αὐτῆς ἀποτελεῖ ἡ ἀλληλογραφία τοῦ τότε βασιλικοῦ μας ζεύγους μὲ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Γουλιέλμο Β'.

Ἐδῶ θὰ περιοριστῶ ἀδρομερῶς νὰ περιγράψω τὸ περιεχόμενό της: Τὰ τηλεγραφήματα λοιπὸν αὐτὰ φεύγανε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μὲ ἀσύρματο καὶ εἴτε μέσω Περλεπέ, βορειοανατολικὰ ἀπὸ τὸ Μοναστήρι, πού ἦδη τὸν Νοέμβριο τοῦ 1915 εἶχε καταληφθεῖ ἀπὸ στρατεύματα τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων, εἴτε μέσω Ρώμης καὶ Βέρνης φτάνανε στὴν ἐλληνικὴ πρεσβεία στὸ Βερολῖνο ¹¹. Πρεσβευτὴς τῆς χώρας μας στὴ Γερμανία κατὰ τὰ κομβικῆς σημασίας ἔτη 1915-1917 ἦταν ὁ Νικόλαος Θεοτόκης, ὁ ὁποῖος ἔμελλε νὰ εἶναι καὶ στοὺς ἑξῆς πού θανατώθηκαν τὸ 1922. Ὁ Θεοτόκης, πάντως, ἦταν προσωπικότητα πού εἶχε τὴν ἐμπιστοσύνη τόσο τοῦ ἐλληνικοῦ βασιλικοῦ ζεύγους ὅσο καὶ τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς· κατὰ συνέπεια, ἦταν σὲ θέσιν ἀσφαλῶς νὰ μεταβιβάζει καὶ πρὸς τὴ μιὰ καὶ πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση ὅχι μόνο τίς πληροφορίες πού τοῦ δίνονταν ἀλλὰ καὶ τίς ὁδηγίες πού ἔπρεπε νὰ δώσει ¹².

Ποιὰ εἶναι, περιληπτικῶς ἔστω, τὰ συμπεράσματα πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἀναδίφηση τῶν ἐγγράφων αὐτῶν; Προτοῦ ὅμως κανεὶς νὰ ἀπαντήσῃ σὲ αὐτό, πρέπει νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν προσέγγιση ἐρωτήματος πού, παραδόξως, ἀκόμη καὶ σήμερα ἐξακολουθεῖ νὰ ταλανίζει τὴν ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία: Ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος γερμανόφιλος; Καὶ ἂν ναί, σὲ ποιὸν βαθμό;

10. Ὁ Γεώργιος Α' ἀντιπαθοῦσε τὴ Θεσσαλονίκη· παρέμεινε ὅμως ἐκεῖ, γιὰ νὰ διασφαλίσῃ τὴν προσάρτησή της ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

11. Λεπτομέρειες βλ. στὸ βιβλίο τοῦ Γ. Βεντήρη, *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910-1920...*, ἐνθ' ἀνωτ., τόμ. δεύτερος, σ. 11 ἐπ.

12. Βλ. S. B. Chester, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 210.

Στὴν πραγματικότητα, αὐτὸ τὸ ἐρώτημα καμιὰ σημασία δὲν ἔχει. Ὅπως θὰ ἔλεγε καὶ ὁ –μακαρίτης παῖς– Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς, εἶναι τοῦλάχιστον φαιδρὸ νὰ βασανίζουν τώρα τὸν Ἑλληνικὸ Λαὸ τέτοια ζητήματα. Ἐφ’ ὅσον ὅμως τὸ θέμα φαίνεται πὼς πραγματικὰ ἔχει, ἀκόμη καὶ σήμερα, βαρύτητα, πρέπει νὰ ἀπαντήσω – καὶ τὸ κάνω: Ὁ τότε βασιλιάς τῶν Ἑλλήνων ἀρχικῶς δὲν ἦταν γερμανόφιλος. Κατέληξε ὅμως σαφῶς νὰ κλίνει, συναισθηματικῶς τοῦλάχιστον, πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Βερολίνου μετὰ ἀπὸ τὶς συνεχεῖς προσβολές ἀντικείμενο τῶν ὁποίων ἔγινε κυρίως ἀπὸ τοὺς Γάλλους – ἀλλὰ καὶ τοὺς Βρετανούς¹³. Καὶ βέβαια, δικαιολογημένα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναρωτηθεῖ ἐδῶ: Καλὰ, δὲν ὑπῆρχαν τότε, στοὺς κόλπους τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, γερμανόφιλοι; Βεβαίως ὑπῆρχαν. Καὶ ἐδῶ ὀφείλει κανεὶς, ἀκόμη μία φορά, νὰ ἀποτίσει φόρο τιμῆς στὸ λαϊκὸ αἰσθητήριο τὸ ὁποῖο, ἔστω καὶ μὲ δόση ὑπερβολῆς, εἶχε ἐντοπίσει στὴν τότε βασιλίσσα Σοφία τὸν κύριο παράγοντα τῆς πρὸς τὸ Βερολῖνο στροφῆς τῆς ἑλληνικῆς βασιλικῆς αὐλῆς¹⁴. Πράγματι, ὅπως φαίνεται στὸ κείμενο τῶν τηλεγραφημάτων, ἡ Σοφία, παρὰ τὶς διαφωνίες ποὺ παλιότερα εἶχε μὲ τὸν ἀδελφὸ της¹⁵, ἦταν σχεδὸν ἐξ ἀρχῆς ψυχικὰ ταγμένη στὸ πλευρὸ τῶν Κεντρικῶν αὐτοκρατοριῶν ἐπιπλέον, περὶ τὰ τέλη τοῦ 1916 καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 1917, σαφῶς προσδοκοῦσε τὴν κάθοδο γερμανικῶν δυνάμεων στὴ Νότια Ἑλλάδα. Τὸ γιατί τελικῶς δὲν ἔγινε αὐτὴ ἡ κάθοδος θὰ ἐξηγηθεῖ σὲ λίγο. Πάντως, ἐδῶ πρέπει νὰ ζαναγίνει ἐπισήμανση ποὺ πρώτη εἶχε κάνει, ἐδῶ καὶ δεκαετίες, ἡ Ἑλενα Βενιζέλου, δεύτερη σύζυγος τοῦ μεγάλου μας πολιτικοῦ. Ἡ βασιλίσσα Σοφία, παρὰ τὴ συναισθηματικὴ καὶ, συνακολούθως, πολιτικὴ ἀπόκλισή της πρὸς τὴ Γερμανία, δὲν ἦταν ἡ κατ’ ἐξοχὴν γερμανόφιλη προσωπικότητα τῆς δεύτερης ἑλληνικῆς Δυναστείας. Ποιὸς ἦταν ὁ τελειῶς γερμανόφιλος; Ἡ ἀπάντηση θὰ φανεῖ περίεργη σὲ ὅσους δὲν εἶναι ἐξοικειωμένοι μὲ τὶς μεταπτώσεις τῆς σύγχρονης Ἱστορίας τοῦ τόπου μας. Λοιπὸν, ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ κρίσιμα ἔτη 1915-1917 παρέμεινε ὀλοκληρωτικῶς ταγμένος στὸ πλευρὸ τοῦ καίзер ἦταν ὁ πρίγκιπας Γεώργιος, πρωτότοκος γυιὸς τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντῖνου, δηλαδὴ ὁ τότε διάδοχος καὶ μετέπειτα βασιλιάς Γεώργιος Β΄. Τὸ πρᾶγμα φαίνεται παράδοξο, γιατί εἶναι γνωστὴ ἡ κατὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιον πόλεμον στάση του. Νὰ γιατί, ὅμως, ὅταν, τὸ 1917, οἱ Δυνάμεις τῆς Συνεννόησης

13. Πρβλ. *Memoirs of H. R. H. Prince Christopher of Greece* (Λονδῖνο: Hurst and Blackett, 1938 [ἔνατη ἀνατύπωση]), σ. 137· David Lloyd George, *War Memoirs*, τόμ. II (Λονδῖνο: Odhams Press, χ. ἔ.), σ. 1912.

14. *Memoirs of H. R. H. Prince Christopher of Greece*, ἐνθ’ ἀνωτ., σ. 128.

15. *Αὐτόθι*, σ. 127.

Ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια τῆς Ἑλλάδος στὸ Τατόι (30 Μαΐου 1916).

υποχρέωσαν τὸν Κωνσταντῖνο νὰ ἀφῇσει τὸν θρόνο του, δὲν ἐπέτρεψαν νὰ ἀνεβῇ σὲ αὐτὸν ὁ διάδοχος: Αὐτὸς ἦταν φιλικὸς πρὸς τοὺς Γερμανοὺς ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸν πατέρα του¹⁶. "Ἐτσι, στὸν θρόνο ἀνέβηκε, ὡς τοποτηρητὴς ὅμως¹⁷, ὁ βασιλόπαις 'Αλέξανδρος: καὶ αὐτὸ ὅπωςδῆποτε μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ καὶ ὡς βῆμα γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση νέας Δυναστείας – στὴν ὁποία ἐγκαθίδρυση πάντως ὁ Βενιζέλος δὲν ἔσπερξε. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτό, ἐφ' ὅσον σωστὰ ἔχει ἐντοπιστεῖ στὸν ξαφνικὸ θάνατο τοῦ 'Αλέξανδρου μιὰ ἀπὸ τίς βασικὲς αἰτίες τῆς Καταστροφῆς τοῦ 1922, ἐπιβάλλεται ἀκόμη μία διευκρίνιση: Δὲν θὰ εἶχε δημιουργηθεῖ κατὰ τὸ 1920 νομικὸ πρόβλημα μὲ τεράστιες συνέπειες γιὰ τὸν τόπο ἂν, μετὰ τὸν 'Αλέξανδρο, εἶχε ἀνεβῇ στὸν θρόνο ὁ πρίγκιπας Παῦλος (ποὺ ἐπίσης βασιλεύσε στὸν τόπο μας ἀπὸ τὸ 1947 καὶ μετὰ). Γιατί δὲν ἔγινε αὐτό; Διότι καὶ ὁ Παῦλος ἦταν γερμανόφιλος. Καὶ ἐπειδὴ σκοπὸς τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, καὶ νὰ καλύπτει μὲ δικαιοσύνη τὴ μνήμη τῶν νεκρῶν, πρέπει νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἐδῶ μορφὴ ἀποκατάστασης. Εἶναι γνωστὸ, γενικῶς, πόσο εἶχε κατηγορηθεῖ, λόγω τῆς γερμανικῆς τῆς καταγωγῆς, ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καὶ μετὰ, ἡ βασίλισσα Φρειδερίκη. Αὐτὸ εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ τραγικόν· εἶναι σχεδὸν ἀστεῖο: Στὸ ἀρχικὰ πολὺ δημοφιλὲς ζεῦγος Παύλου καὶ Φρειδερίκης, ἡ γερμανόφιλη προσωπικότητα δὲν ἦταν ἡ δευτέρα ἀλλὰ ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος, τοῦλάχιστον κατὰ τίς πρῶτες φάσεις τοῦ Β' Παγκόσμιου πολέμου, δὲν εἶχε πλήρη τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν Βρετανῶν – μὲ ἀποτέλεσμα, τὸ 1941, ὁ τότε διάδοχος τοῦ ἐλληνικοῦ θρόνου νὰ βρεθεῖ στή... Νότιο 'Αφρική, πολὺ μακριὰ δηλαδὴ ἀπὸ τὸ θέατρο τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. (Κάτι ἀνάλογο εἶχε τότε γίνεи καὶ μὲ τὸν δούκα τοῦ Οὐίνδσвор, τὸν τέως βασιλὴ τῆς 'Αγγλίας 'Εδουάρδο Η', ποὺ κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμον ἔμεινε κυβερνήτης στίς... Νήσους Μπαχάμες.)

Δ'

"Ὡρα λοιπὸν εἶναι νὰ ἀποκατασταθοῦν τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος στοὺς ἀληθινούς τους ρόλους. 'Η βασίλισσα Σοφία πραγματικὰ ἦταν –συναίσθηματι- κῶς κατὰ πρῶτο λόγο– στὸ πλευρὸ τοῦ ἀδελφοῦ της, αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Γουλιέλμου Β'. 'Ακόμα σκληρότερη γερμανόφιλη στάση εἶχαν υἱοθε-

16. Γ. Βεντήρη, *ἐνθ' ἄνωτ.*, τόμ. δεύτερος, σ. 203· Helena Veniselos, *À l'ombre de Veniselos* (Παρίσι: Génin, 1955), σ. 31.

17. *Memoirs of H. R. H. Prince Christopher of Greece*, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 141· Général Regnault, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 77.

τήσει τὰ δύο της παιδιὰ, οἱ μετέπειτα βασιλεῖς τῶν Ἑλλήνων Γεώργιος Β' καὶ Παῦλος. Ὁ Ἀλέξανδρος, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἦταν μᾶλλον ἀδιάφορος, ἐφ' ὅσον ἡ πολιτικὴ τοῦ ἦταν χῶρος λίγο-πολύ ξένος¹⁸. Ὁ Κωνσταντῖνος, τέλος, δὲν ἦταν, κατ' ἀρχήν, ἐχθρὸς οὔτε βέβαια τῶν Γερμανῶν ἀλλὰ οὔτε καὶ τῆς Συνεννόησης¹⁹. Καὶ αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ χρειάζεται προσοχὴ ἰδιαίτερη. Γιατί; Διότι, ἀντίθετα μὲ τὸν πατέρα του, τὸν Γεώργιο Α', εἶχε ἀπὸ μικρὸς τηρήσει στάση οἰοῦν «ὀλική» ὅσον ἀφορᾷ τὸ βασιλικὸ ἀξίωμα: Πίστευε, μὲ ἄλλα λόγια, ὅτι ὁ μονάρχης δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ ἐπιζήσει, ἐὰν τὸ Κράτος, τὸ πηδάλιο τοῦ ὁποῦ εἶχε ἀναλάβει, καταστρεφόταν. Ὅταν ἔλεγε ὅτι πρότυπό του ἦταν ὁ Κόδρος, ὁ τελευταῖος βασιλιάς τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας, ποὺ εἶχε θυσιάσει γιὰ νὰ σώσει τὴν ἐπικράτειά του, δὲν ἀστειευόταν – οὔτε εἶχε ἄδικο. Ἀς ἐπισημανθεῖ, ἐδῶ ἀκριβῶς, ὅτι οἱ ἀναλογικῶς κορυφαῖες προσωπικότητες τῆς Σύγχρονης Ἑλληνικῆς καὶ Τουρκικῆς Ἱστορίας, ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης καὶ ὁ Κεμάλ Ἀτατούρκ, εἶχαν καὶ οἱ δύο τους διαμορφώσει τὴ νομικὴ βάση τῆς ἐπανάστασής τους πάνω στὴ συμπεριφορὰ μοναρχῶν – τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου ὁ πρῶτος καὶ τοῦ Μωάμεθ Σ' ὁ δεύτερος. Ὁ δικός μας, ὁ Κολοκοτρώνης, εἶχε ἐξηγήσει μὲ ἐκπληκτικὴ στὴ διαύγειά της «νομικὴ» σκέψη ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ τελευταῖος χριστιανὸς αὐτοκράτορας εἶχε σκοτωθεῖ στὰ τείχη τῆς Κωνσταντινούπολης χωρὶς νὰ ὑπογράψει συνθήκη, ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ θεωρηθεῖ νόμιμη²⁰. καὶ ὁ δεύτερος, μὲ ἐξ ἴσου ἀξιοθαύμαστη «νομικὴ» σύλληψη, εἶχε διευκρινίσει ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ τελευταῖος σουλτάνος εἶχε ἀποδεχθεῖ τὴν κατοχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ ξένα στρατεύματα, δὲν μπορούσε πιά οὔτε αὐτοκράτορας νὰ θεωρεῖται οὔτε, πολὺ περισσότερο, Χαλίφης τοῦ Ἰσλάμ²¹. Πρέπει κανεὶς νὰ τὰ ἔχει αὐτὰ συνεχῶς κατὰ νοῦν, ἐὰν θέλει νὰ καταλάβει τὴν τότε πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου: Θεωροῦσε πῶς δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ ζήσει, ἐφ' ὅσον ἡ Ἑλλάδα καταστρεφόταν καὶ ὑπενθυμίζω στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι πραγματικὰ πέθανε, σὲ σχετικὰ μικρὴ ἡλικία, μόλις τελείωσε ἡ Μικρασιατικὴ Περιπέτεια τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀγωνία του τότε ἦταν πῶς ἡ χώρα μας θὰ ἐβγαине ἀλώβητη

18. Πρβλ. *Memoirs of H. R. H. Prince Christopher of Greece*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 142.

19. Βλ. ἐνδεικτικῶς Demetra Vaka, *In the heart of German intrigue* (Βοστώνη καὶ Νέα Ὑόρκη: Houghton Mifflin, 1918), σ. 58.

20. *Ἀπαντα Κολοκοτρώνη*, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. 2, σ. 36.

21. Gasi Mustafa Kemal Pascha, *Der Weg zur Freiheit, 1919-1920* (Λεψία: K. F. Koehler, 1928), σ. 1.

ἀπὸ τῆ δίνῃ τῆς παγκόσμιαις σύρραξος, χωρὶς νὰ χάσει τίποτα ἀπὸ ὅσα εἶχε κερδίσει μὲ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους· καὶ γνώμονας στὴν προσπάθειά του αὐτὴν ὑπῆρξε ἡ στάσις δύο χωρῶν, πού, περιέργως, δὲν ἔχουν καθόλου ἀπασχολήσει, μέχρι τώρα, γενικῶς τοὺς ἱστορικοὺς: ἡ Ρουμανία καὶ ἡ Ρωσία.

Ἡ πρώτη, ἡ Ρουμανία, εἶχε ἀναδυθεῖ ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους ὡς μία πρώτης τάξεως περιφερειακὴ Δύναμη – μιὰ μικρὴ Μεγάλῃ Δύναμει, ὅπως θὰ ἔλεγε χαριτολογώντας καὶ φοιτητῆς τῆς προπερασμένης δεκαετίας. Στὴν πρωτεύουσά της, τὸ Βουκουρέστι, εἶχε ὑπογραφεῖ ἡ συνθήκη πάνω στὴν ὁποία ἐν πολλοῖς μέχρι σήμερα βασιίζεται τὸ ἐδαφικὸ καθεστῶς στὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου· ἐπιπλέον, ἡ συμβολὴ τῆς χώρας αὐτῆς στὴν κατὰ τὸν Β' Βαλκανικὸ πόλεμο ἥττα τοῦ Βουλγαρικοῦ Στρατοῦ ὑπῆρξε καθοριστική. Ὁ δικός μας Στρατός, πράγματι, εἶχε τότε προελάσει στὴ Μακεδονία, ἀλλὰ, ἐὰν οἱ Βούλγαροι δὲν δέχονταν καὶ ρουμανικὴ ἐπίθεση, εἶναι ἀμφίβολο κατὰ πόσον τελικῶς θὰ καταβάλλονταν. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν εἶχε γίνεи περίπου ἔμμονη ἰδέα στὸν Κωνσταντῖνο ἡ στάσις τῆς Ρουμανίας – καὶ ὑπενθυμίζω ἐν προκειμένῳ ὅτι, μόλις ἐπέστρεψε, τὸ 1920, στὴν Ἑλλάδα, προέτρεψε τὸν γιὸ του Γεώργιο, τὸν μετέπειτα βασιλιά τῶν Ἑλλήνων, καὶ τὴν κόρη του Ἑλένη νὰ παντρευτοῦν μὲ γόνους τοῦ Ρουμανικοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου. (Γιὸς τῆς πριγκίπισσας Ἑλένης τῆς Ἑλλάδος εἶναι ὁ Μιχαήλ, τελευταῖος βασιλιάς τῆς Ρουμανίας.)

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, τὸ 1916 ὁ Κωνσταντῖνος περιέμενε νὰ δεῖ τί θὰ ἔκανε ἡ Ρουμανία²². Ὁ Ρουμανικὸς Βασιλικὸς Οἶκος ἦταν γερμανικῆς καταγωγῆς· ἔτσι, ὁ κατὰ τὸ 1914 βασιλιάς Κάρολος Α', προσωπικότητα πού δικαίως ἦταν ἀντικείμενο μεγάλου σεβασμοῦ τόσο στὴ χώρα του ὅσο καὶ τὸ ἐξωτερικόν, εἶχε προσωπικῶς δεσμευτεῖ νὰ συμμαχήσῃ μὲ τὸ Β' Ράιχ. Ὁ λαὸς αὐτὸ δὲν τὸ δέχτηκε – καὶ ψυχικῶς συντριμμένος ὁ Κάρολος Α' πέθανε προτοῦ καὶ νὰ τελειώσει τὸ ἔτος 1914²³. Τὸν διαδέχτηκε ὁ ἀνηψιὸς του Φερδινάνδος, ὁ ὁποῖος ἔδειξε πὼς θὰ εὐθυγραμμίζονταν μὲ τὸ λαϊκὸ αἶσθημα καὶ θὰ ἐβγαζε τὴ χώρα του στὸν πόλεμο στὸ πλευρὸ τῶν Δυνάμεων τῆς Συνεννόησης. Αὐτὸ ὅμως ἄργησε πολὺ νὰ γίνεи: μόλις τὸν Αὐγούστο τοῦ 1916. Ὁ Κωνσταντῖνος στὴν Ἀθήνα περιέμενε – καὶ ὅπωςδῆποτε αὐτὴ ἡ ἀγωνιώδης προσμονὴ του ἔπαιξε

22. Βλ. σχετικῶς τὴ μικρὴ μονογραφία μου πού πρόσφατα ἐκδόθηκε, γιὰ δεύτερη φορά, ἀπὸ τὸ "Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἑλευθερίου Βενιζέλου, στὰ γαλλικά, μὲ πρόλογο τοῦ Ρουμάνου ἀκαδημαϊκοῦ Dan Berindei καὶ τοῦ Γεωργίου Κ. Στεφανάκη. (Dimitris Michalopoulos, *Attitudes parallèles: Éleuthérios Vénisélou et Take Ionescu dans la Grande Guerre*, Ἀθήνα: Institut de recherches sur Éleuthérios Vénisélou et son époque, 2005².)

23. Πρβλ. S. B. Chester, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 221.

Ὁ August von Mackensen

σημαντικὸ ρόλο στὴν παράδοση, τὸν Μάιο τοῦ 1916, τοῦ ὀχυροῦ Ροῦπελ σὲ μονάδες βουλγαρικές²⁴. Ἐφ' ὅσον, πράγματι, ἡ Ρουμανία παρέμενε οὐδέτερη καὶ οὕτως ἢ ἄλλως ἡ ἐλληνικὴ οὐδετερότητα εἶχε *de facto* παραβιαστεί λόγω τῆς παρουσίας γαλλικῶν καὶ βρετανικῶν στρατευμάτων στὴ Θεσσαλονίκη, πράγματι καὶ κυριολεκτικῶς ἀνοίχτηκαν οἱ πύλες τοῦ Ροῦπελ, ὥστε ἡ παραβίαση τῆς ἐλληνικῆς οὐδετερότητας νὰ ἐξισοροπηθεῖ πρὸς ὄφελος καὶ τῶν δύο παρατάξεων. Συνεπῶς εἶχε δίκιο ἡ βενιζελικὴ πλευρά, ὅταν μιλοῦσε γιὰ παράδοση τοῦ Ροῦπελ. Ἀληθινὰ ἔγινε

παράδοση· ἀλλὰ τὸ σκεπτικὸ τῆς ἐν λόγω παράδοσης νομίζω ὅτι διαφαίνεται πιὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τὸ περιεχόμενο τῆς ὁποίας ἤδη παρουσιάζω.

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, ἡ Ρουμανία βγῆκε στὸν πόλεμο ἀργὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1916 – ἀλλὰ μέσα σὲ δέκα μόλις μέρες ὁ Στρατὸς τῆς εἶχε κιόλας ἡττηθεῖ. Αὐτὸ εἶχε ἐπιπτώσεις στὴν Ἑλλάδα· ὁ Κωνσταντῖνος περιχαρὰ κινήθηκε στὴν πολιτικὴ τῆς οὐδετερότητας, ἐνῶ οἱ γύρω ἀπὸ αὐτὸν συσπειρωμένες λαϊκὲς μάζες ἐκδήλωσαν αἰσθήματα σαφῶς γερμανόφιλα. Στὶς ἐκδηλώσεις αὐτὲς ρόλο πολὺ σπουδαῖο ἔπαιξε ἡ προσωπικότητα τοῦ Γερμανοῦ ἡγέτορα στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπῃ²⁵· αὐτὸς ἦταν ὁ August von Mackensen, εἶδος Ρόμμελ τοῦ Α' Παγκόσμιου πολέμου, μιὰ πραγματικὰ ἐκπληκτικὴ μορφή στρατιωτικοῦ ποὺ εἶχε ἀναδειχθεῖ στὰ πεδία τῶν μαχῶν καὶ ὅχι σὲ γραφεῖα τῶν μετόπισθεν. Ἐδῶ θὰ ἀποκαλύψω κάτι: Σύμφωνα μὲ ἀπὸ παλιὰ δημοσιευμένη ρωσικὴ πηγὴ, τηλεγράφημα δηλαδὴ τῆς ρωσικῆς πρεσβείας στὴν Ἀθήνα πρὸς τὸ ρωσικὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν²⁶, ἥδη τὴν ἐπομένῃ τῆς εἰσόδου τῆς Ρουμανίας στὸν πόλεμο ἔγινε συλλαλητήριον στὴν Ἀθήνα ὅπου διαβάστηκε προ-

24. Στελεχωμένες καὶ μὲ ἀξιωματικούς Γερμανούς. Βλ. ἐνδεικτικῶς Ἐ. Driault καὶ M. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, ἐνθ' ἀνωτ., τόμ. V, σ. 242.

25. *Αὐτόθι*, σ. 241.

26. *Aus den Geheimarchiven der Entente*, τόμ. 5^{ος} : *Die europäischen Mächte und Griechenland während des Weltkrieges* (Δρέσδη: Carl Reissner, 1932), ἀρ. 188, ὁ πρεσβευτῆς τῆς Ρωσίας στὴν Ἀθήνα πρὸς τὸν B. Stürmer, ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσίας, τηλεγράφημα ἀρ. 479, Ἀθήνα, 15/28 Αὐγούστου 1916, σ. 126.

κέρυξη τοῦ von Mackensen πρὸς τὸν Ἑλληνικὸ Λαό: Σύντομα τὰ γερμανικὰ στρατεύματα θὰ κατέβαιναν στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ τὴν ἐλευθερώσουν ἀπὸ τοὺς Ἀγγλογάλλους καταπιεστές της. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς καὶ μόνο τοῦ συλλαλητηρίου αὐτοῦ προκύπτουν δύο διαπιστώσεις: Πρῶτον, ὅτι οἱ λαϊκὲς μάζες στὴ Νότια Ἑλλάδα ἦταν περισσότερο γερμανόφιλες ἀπὸ ὅσο ὁ ἴδιος ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος²⁷. καὶ δεύτερον ὅτι πράγματι ὑπῆρχε πιθανότητα γερμανικῆς καθόδου στὴν Ἑλλάδα – ὅποτε πράγματι εἶχε δίκιο ὁ στρατηγὸς M. Sarrail ποὺ συνεχῶς φοβόταν μήπως τὸ πάντοτε πιστὸ στὸν Κωνσταντῖνο ἑλληνικὸ Στράτευμα τὸν χτυποῦσε ἀπὸ πίσω²⁸. Καὶ γιὰ νὰ μιλήσουμε σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀπὸ τίς διαπιστώσεις αὐτὲς ἀναδύονται δύο κεφαλαιώδεις σημασίαι ἐρωτήματα: Γιατί οἱ λαϊκὲς μάζες στὴ Νότια Ἑλλάδα ἦταν τόσο πολὺ γερμανόφιλες; Γιατί δὲν κατέβηκαν οἱ Γερμανοὶ τελικῶς;

Στὸ πρῶτο ἐρώτημα ἀκόμα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δοθεῖ ἀπάντηση ἐπιστημονικὴ – καὶ πειστικὴ. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ δεύτερο ὅμως, τὸ θέμα δηλαδὴ τῆς γερμανικῆς καθόδου στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἡ ἀπάντηση βγαίνει ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλικοῦ ζεύγους μὲ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας: Τὴν ἀδόξοδο τοῦ von Mackensen στὴ νότια ἐσχατιὰ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἰμου ματαίωσε ὁ στρατάρχης Paul von Hindenburg, ἀρχηγὸς ἀπὸ τὸ 1916 τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ αὐτοκρατορικοῦ Γερμανικοῦ Στρατοῦ²⁹.

Ἰσχυρότατη εἶναι ἡ ἐντύπωση πὼς ὅποιος διαβάξει αὐτὲς τίς γραμμὲς ἔχει πιά πέσει σὲ κυκεῶνα καταστάσεων καὶ στροβιλισμὸ προσώπων καὶ προσωποποιήτων, τὴν ἀνάμνηση τῶν ὁποίων ἔχει, στίς ἡμέρες μας, κάνει πολὺ ἀχνὴ ὁ πανδαμάτωρ χρόνος. Εἶναι λοιπὸν καιρὸς νὰ τελειώσῃ ἡ ἐξιστόρηση αὐτῇ. Ἐπιπλέον, τὸ νὰ ἀσχοληθεῖ κανεὶς, ἐδῶ, ἀκόμα περισσότερο μὲ τὴν περίπτωση Hindenburg θὰ σήμαινε ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ βγεῖ ἀπὸ τὰ χωράφια τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ νὰ μπεῖ στὰ μεγάλα πεδία τῆς Εὐρωπαϊκῆς – ἂν ὅχι καὶ τῆς Παγκόσμιας. Αὐτό, τώρα, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ: ἄς σταματήσουν λοιπὸν ἐδῶ τὰ σχετικὰ μὲ αὐτὸν – μὲ τὴν ἐπισήμανση ἀπλῶς ὅτι ὁ ρόλος τὸν ὁποῖο ἡ προσωποικότητα αὐτὴ ἔπαιξε στὴν Ἱστορία τῆς Γερμανίας τόσο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Α' Παγκόσμιου πολέμου ὅσο καὶ μετὰ τὴ λήξιν του δὲν ἔχει, μέχρι σήμερα, διευκρινιστεῖ. Ἡ, γιὰ νὰ διατυπωθεῖ ἀλλιότιχα: Ὁ ἱστορικὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι βέβαιος πὼς ὁ Hindenburg ἦταν – ἢ χρησιμοποιοῦν αὐτὴ

27. Πρβλ. S. B. Chester, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 285.

28. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ M. Sarrail στὸ βιβλίον του *Mon commandement en Orient* (Παρίσι: Ernest Flammarion, 1920), σ. 55 ἐπ.

29. Πρβλ. Général Regnault, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 192.

Ὁ Hindenburg στὴν Ἀνατολικὴ Πρωσσία, μπροστὰ σὲ κτήριο ὅπου εἶχε ἐγκατασταθεῖ γερμανικὴ στρατιωτικὴ διοίκηση.

ἡ ἔκφραση- «καθαρός» ὅσον ἀφορᾷ τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς δυνατότητές του. Ἐμφανιζόταν ὡς πιστὸς ὑπῆκοος τοῦ ἡγεμόνα του καί, κυρίως, ὡς στρατιωτικὴ ἰδιοφυΐα. Ἦταν πράγματι ὅλα αὐτὰ – ἢ, μήπως, ἡ εἰκόνα του, ὅπως προβαλλόταν στὴ γερμανικὴ κοινὴ γνώμη, δὲν ἀνταποκρινόταν στὴν πραγματικότητα; Ἀλλὰ τώρα δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, τὸ ὅπωςδῆποτε πολὺ σημαντικό, ὅχι μόνο τῆς Γερμανικῆς μᾶ, γενικότερα, τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἱστορίας. Καλλίτερα λοιπὸν νὰ ἐπιστρέψουμε στὰ τοῦ οἴκου μας.

Ε΄

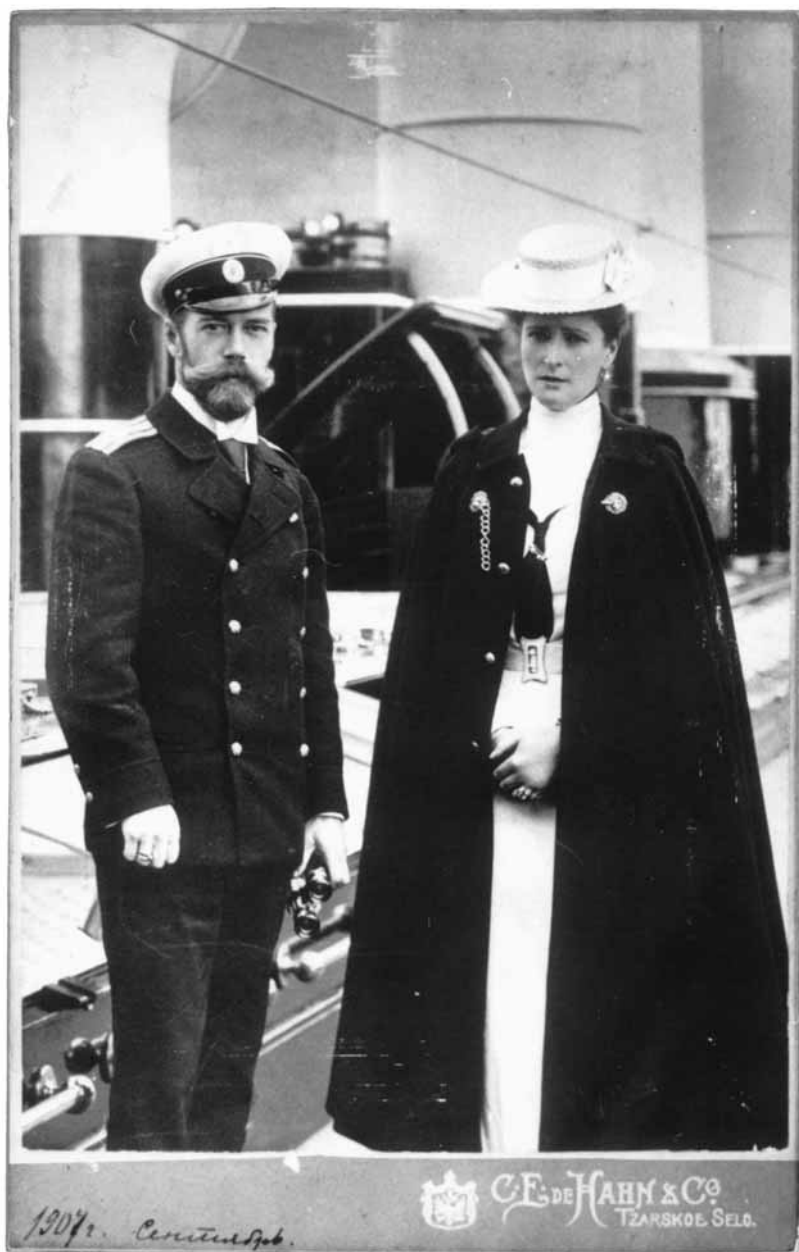
Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1916 ἔγινε ἀπόβαση γαλλικῶν κυρίως τμημάτων σὲ ἀκτὲς κοντὰ στὴν Ἀθήνα μὲ σκοπὸ τὴν κατάληψη αὐτῆς τῆς τελευταίας. Οἱ εἰσβολεῖς ἀποκρούστηκαν καὶ κατὰ παράδοξο τρόπο, τὰ τότε Νοεμβριανὰ τῆς πρωτεύουσάς μας θυμίζουν –κατὰ τρόπο, ἐννοεῖται, πολιτικῶς ἀντίστροφο– ὅ,τι ἔγινε στὴ Μαδρίτη εἴκοσι, περίπου, χρόνια ἀργότερα: Μικρὲς ἀλλὰ καλὰ ἐξοπλισμένες καὶ ἰδιαίτερα ἀξιόμαχες τακτικὲς στρατιω-

τικές δυνάμεις αποक्रύστηκαν λόγω τῆς κινητοποίησης μιᾶς ἄσχημα ὀπλισμένης ἀλλὰ ἰδιαίτερα ἐνθουσιώδους λαϊκῆς μάζας³⁰. Πρέπει μάλιστα, σὸ σημεῖο αὐτό, πολὺ νὰ τονιστεῖ πὼς ἡ περίφημη πέμπτη φάλαγγα ἀποτελεῖ μᾶλλον ἐλληνικὸ παρὰ ἰσπανικὸ ἐφεύρημα. Στὴ μὲν Μαδρίτη, πράγματι, μετὰ ἀπὸ ἀκριτομυθίες ἐθνικιστῶν ἀξιοματικῶν, ἡ Ἀριστερὰ κυριολεκτικῶς ἐξόντωσε τὰ ἐχθρικά πρὸς αὐτὴ στοιχεῖα· στὴ δική μας πρωτεύουσα, ἀντιθέτως, ἡ δεξιὰ τοποθετημένη λαϊκὴ μάζα πῆγε, μετὰ τὴ νίκη της, νὰ «καθαρίσει» ἐπιφανεῖς δημοκρατικούς – ἀλλά, ὕστερα ἀπὸ παρέμβαση τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, αὐτοὶ σώθηκαν. Καὶ ἐδῶ χρειάζεται νὰ ἐγκύψει κανεὶς στὴν ἀλληλογραφία τοῦ ἐλληνικοῦ βασιλικοῦ ζεύγους μὲ τὸ Βερολῖνο, ὥστε νὰ γίνει μιὰ σημαντικὴ διευκρίνιση: Στὰ μηνύματα ποὺ ἡ βασίλισσα Σοφία ἔστειλε στὸν αὐτοκράτορα ἀδελφὸ της (τὰ ὁποῖα, μὲ τὴν ἀράδο τῶν μηνῶν, γίνονταν ὅλο καὶ πιὸ παθιασμένα) δὲν ἐντοπίζονται ἐκφράσεις ὑβριστικῆς κατὰ τοῦ Βενιζέλου· ἀντίθετα, ὑπάρχει κάποιον πάθος ἐναντίον τῶν βενιζελικῶν ποὺ εἶχαν παραμείνει στὴ Νότια Ἑλλάδα. Δημιουργεῖται, μὲ ἄλλα λόγια, στὸν προσεκτικὸ ἀναγνώστη ἡ ἐντύπωση πὼς ὁ τότε βασιλιάς καὶ τὸ περιβάλλον του ἀπαιτοῦσαν ὄχι τόσο τὴν εὐθυγράμμιση τῶν ἄλλων μὲ τὶς δικές τους ἀπόψεις ὅσο μιὰ ξεκάθαρη στάση: Θέλει κάποιος νὰ πολεμήσει στὸ πλευρὸ τῶν Ἀγγλογάλλων; Ἄς πάει στὴ Θεσσαλονίκη! Ἐφ' ὅσον ὅμως παραμένει στὴν Ἀθήνα, δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ὑπονομεύει τὴν ἐκδήλωση τοῦ λαϊκοῦ αἰσθήματος, ποῦ, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἦταν σαφέστατα γερμανόφιλο.

Δὲν μένει παρὰ μία ἀκόμη ἀποκάλυψη, ποὺ παραδόξως –ὅπως συχνὰ γίνεται στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα– εἶναι κάτι δημοσιευμένο πρὶν ἀπὸ δεκαετίες πολλές. Ποῦ στηριζόταν ὁ Κωνσταντῖνος, γιὰ νὰ ἐφαρμόσει τὴν ὅλο καὶ περισσότερο εὐμενῇ πρὸς τὴ γερμανικὴ πλευρὰ πολιτικῆς του; Στὸν λαὸ τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Πελοποννήσου; Ὁπωσδήποτε. Γιατί; Ὁπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, ἐξήγηση στὸ θέμα αὐτὸ ἀκόμη δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ. Ὁ Λαὸς ὅμως, κατὰ κανόνα, εἶναι στήριγμα ἀνεπαρκές, συχνὰ σαθρὸ καὶ φευγαλέο. Ποῦ ἄλλοῦ λοιπὸν στηριζόταν ὁ Κωνσταντῖνος; Στούς Γερμανούς; Ἀλλὰ αὐτοὶ δὲν κατέβηκαν νὰ τὸν βοηθήσουν³¹. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ ὅσα συμβούλευσε ὁ Νικόλαος Θεοτόκης, πρεσβευτῆς, ὅπως ἀναφέρθηκε, τῆς Ἑλλάδας στὸ Βερολῖνο, στὶς 30 Δεκεμβρίου 1916, ὅταν δηλαδὴ ἄρχισε σαφῶς νὰ διαφαίνεται ἡ

30. Βλ. É. Driault καὶ M. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, 3^η ἀνωτ., τόμ. V, σσ. 272, 278-279· Édouard Driault, *Le basileus Constantin XII. Héros et martyr* (Παρίσι: Librairie du Recueil Sirey, 1936), σ. 224.

31. Πρβλ. Général Regnault, 3^η ἀνωτ., σ. 192.

Τὸ αὐτοκρατορικὸ ζεῦγος τῆς Ρωσίας (1907)

λόγω Hindenburg ματαίωση τῆς προοπτικῆς γερμανικῆς προέλασης στὴ Νότια Ἑλλάδα: «Φρονῶ πὼς πρέπει [πιὰ] νὰ πράξουμε σύμφωνα μὲ τὰ δικά μας συμφέροντα, χωρὶς τίποτα ἄλλο νὰ ὑπολογίζουμε. Ἀρκετὲς θυσίες κάναμε μέχρι τώρα: Δὲν μπορούμε [καὶ] νὰ καταστρέψουμε τὴ δυναστεία καὶ τὴ χώρα [μας] γιὰ τὰ ὁμορφα μάτια τῶν ἐδῶ»³². Εἶναι σαφὲς λοιπὸν ὅτι τὸ Βερολῖνο δὲν βοήθησε τὸν Κωνσταντῖνο παρὰ μόνο μὲ λόγια. Καὶ ἔτσι τὸ ἐρώτημα παραμένει: Ποῦ στηριζόταν αὐτὸς καί, συνακολούθως, οἱ ὁπαδοί του;

Λοιπὸν, ἡ κατὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο θαυμάσια ρυθμισμένη γαλλικὴ στρατιωτικὴ μηχανὴ τὸ εἶχε ἐπισημάνει μὲ σαφήνεια καὶ κατηγορηματικότη-
τα: Κύριο στήριγμα τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῆς πολιτικῆς του ἦταν ἡ ρωσικὴ αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ. Ὁ τραγικὸς τσάρος Νικόλαος Β΄ ἦταν ἐκεῖνος πού, ὑπὸ τὸ πρόσχημα μιᾶς «μετριοπαθοῦς στάσης», συστηματικῶς παρεμπόδιζε τὴν ἐκ-
θρόνιση τοῦ Κωνσταντίνου ἀπὸ τοὺς Ἀγγλογάλλους³³ – ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀπομάκρυν-
ση τοῦ τότε βασιλιᾶ ἀπὸ τὴ χώρα μας ἔγινε τὴν ἀνοιχτὴ τοῦ 1917, μετὰ, δηλαδή,
τὴ Φεβρουαριανὴ Ἐπανάσταση στὴ Ρωσία καί, συνακολούθως, τὴν κατάρρευση
τῆς ρωσικῆς μοναρχίας³⁴. Ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις τοῦ πρίγκηπα Αβδὼφ ἦταν
ἐκείνη πού, ἐμμέσως ἔστω³⁵, ἔδωσε τὸ πράσινο φῶς γιὰ τὴν ὕστατη – καὶ τελικῶς
ἐπιτυχῆ – προσπάθεια ἀπομάκρυνσης τοῦ Κωνσταντίνου ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα³⁶.

Κατὰ τὴν ἐκδήλωσις πού εἶχε γίνῃ, δέκα χρόνια πρίν, γιὰ τὴ συμπλή-
ρωση ἐξήντα ἐτῶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, εἶχε ἐξηγηθεῖ
ὅτι πρότυπο τοῦ Κωνσταντίνου ἦταν περισσότερο ἡ ρωσικὴ παρὰ ἡ γερμανικὴ

32. Διὰ τὴν ἀνάγνυσιν τῶν Γερμανῶν ἱθυνόντων.

33. Βλ. ἐνδεικτικῶς Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1828-1964*, τόμ. τέταρτος (Ἀθήνα: Πάπυρος, 1968), σσ. 144-145. Πρβλ. Ἐ. Driault καὶ Μ. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. V, σ. 250· Sir Basil Thomson, *The Allied Secret Service in Greece* (Λονδῖνο: Hutchinson, 1931), σ. 210. Ἦταν γνωστὸ, ἄλλωστε, ὅτι καὶ ὁ πρίγκηπας Αἰμίλιος Παύλοβιτς Demidoff, πρεσβευτὴς τῆς Ρωσίας στὴν Ἀθήνα, ἔτρεφε συμπάθεια πρὸς τὸν τότε βασιλιά τῶν Ἑλλήνων. (Sir Basil Thomson, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 149.)

34. Sir Basil Thomson, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 210-211.

35. Βλ. Ἐ. Driault καὶ Μ. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. V, σσ. 295, 298-299.

36. Βλ. ἐνδεικτικῶς τὴν ἀρχὴν τοῦ κειμένου τῆς περιφημῆς διακοίνωσης πού, ἡρῆ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1917, στάλθηκε ἀπὸ τὸ ρωσικὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν στὸν πρέσβη τῆς Ρωσίας στὴ Γαλλία: **Le nouveau gouvernement russe n'a pas à défendre le roi [de Grèce] ni à empêcher l'extension du mouvement libéral [en Grèce]**. (Ἐ. Driault καὶ Μ. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. V, σσ. 290· πρβλ. σσ. 295, 298, 302.)

μοναρχία. Ἡ μάνα του, ἡ βασίλισσα Ὑλγα, ἦταν Ρωσίδα³⁷. καὶ ὁ ἴδιος, τόσο στοὺ παρυσιαστικὸ ὅσο καὶ τὴ συμπεριφορά, θύμιζε ἔντονα τὸν τσάρο Ἀλέξανδρο Γ', τὴν παγκοσμίως χαρακτηριστικότερη περίπτωσι λαϊκοῦ μονάρχη. Ἐπιπλέον, σὲ μέγα τμήμα τῆς διεθνοῦς ἱστοριογραφίας, ἡ σύγκρουσι Γερμανῶν καὶ Ρώσων τόσο στὸν Α' ὅσο καὶ τὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμον θεωρεῖται περίπου ἀκατανόητη· καὶ ἐνδεικτικῶς ἀναφέρεται ὅτι ὁ τσάρος Νικόλαος Β' κήρυξε τὸ 1914 τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Γερμανίας, γιὰ νὰ φάει τελικῶς τὸ κεφάλι του, καθὼς καὶ ὅτι ὁ Ἀδόλφος Χίτλερ ἄρχισε σύγκρουσι, τὸ 1941, πάλι μὲ τὴ Ρωσία – ἐπίσης γιὰ νὰ φάει τὸ κεφάλι του. Αὐτὰ ἀναφέρονται ὡς τεκμήριο τῆς λογικῆς μὲ τὴν ὁποία ὁ τσάρος Νικόλαος Β' ὑποστήριζε τὸν βασιλιά τῶν Ἑλλήνων Κωνσταντῖνο – ἐξάδελφό του³⁸. καὶ ἡ δική του ἀνατροπὴ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ χάσει καὶ ὁ δικός μας βασιλιάς τὸν θρόνον του³⁹.

Ἄς μὴ κουραστοῦμε ἄλλο· καὶ ἅς τελειώσω μὲ μία παράκλησι: Νὰ ἐκληφθοῦν ὅσα ἀναφέρθηκαν ὡς φόρος τιμῆς πρὸς ὅλους ὅσους κατὰ τὴ διάρκειαν ἐκείνης τῆς δραματικῆς γιὰ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπην χρονικῆς περιόδου παλέψανε γιὰ τὸ καλὸ τῆς Ἑλλάδας – ὅπως αὐτοί, ἐννοεῖται, τὸ καταλάβαιναν. Τὰ πάθη σβήνουνε σιγὰ-σιγὰ καὶ ἡ λήθη τείνει νὰ σκεπάσει τόσο τὰ γεγονότα ὅσο καὶ τὰ πρόσωπα· καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι ποὺ παρεμβαίνει ὁ ἱστορικός: Σκοπός του, ὅπως τονίστηκε καὶ παραπάνω, εἶναι νὰ σκεπάσει τὸ παρελθὸν ὅχι μὲ τὴ στάχτη τῆς λησμονιᾶς ἀλλὰ μὲ τὴ συνδόνη τῆς δικαιοσύνης – ὅσο μπορεῖ κάτι τέτοιο νὰ ἐπιτευχθεῖ στὸν κόσμον ὅπου ζοῦμε. Ἡ προδοσία δὲν εἶναι θέμα οὔτε πράξης μὰ οὔτε καὶ ἡμερομηνίας (ὅπως ὑποστήριζε ἐκεῖνος ὁ ἀνεπανάληπτος Ταλλεϋράνδος)· κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον θέμα κινήτρων. Προδότης, πράγματι, εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ὅ,τι κάνει τὸ κάνει γιὰ τὸ δικό του συμφέρον – καὶ μάλιστα τῆς στιγμῆς. Ἐγώ, στὸν βαθμὸ ποὺ εἶμαι σὲ θέσι νὰ κατανοήσω τὰ κίνητρα τόσο τῶν ἐπώνυμων προσωποκοτήτων ὅσο καὶ τῆς λαϊκῆς μάζας ποὺ γιὰ χάρι τῆς Πατρίδας παλέψανε τότε μὲ «θεοὺς καὶ δαίμονες», εἶδα ἀνθρώπους ποὺ ὑπέφεραν, ποὺ καταστράφηκαν, ποὺ ἐξοντώθηκαν. Προδότῃ ὅμως, ἔως τώρα, δὲν ἔχω συναντήσῃ κανένα. Καὶ ἡ διαπίστωσις αὕτη ἅς θεωρηθεῖ, παρακαλῶ, ἡ δική μου συμβολὴ στὸ μνημόσυνο τοῦ Μεγάλου Πολιτικοῦ, τὴ μνήμη τοῦ ὁποίου τώρα τιμᾶμε.

37. Ἦταν κόρη τοῦ μεγάλου δούκα Κωνσταντίνου Νικολάιεβιτς, ἀδελφοῦ τοῦ τσάρου Ἀλέξανδρου Β'. (Βλ. Ἰουλίας Ν. Καρόλου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 15.)

38. Βλ. σχετικῶς S. B. Chester, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 295.

39. *Αὐτόθι*.

ΤΑ ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

3 Décembre 1916..

Très Urgent.

Dépêche de S. M. l'Empereur
à S. M. la Reine
Orthèbes.

Je te remercie de cœur de ta dépêche dont j'ai pris connaissance avec profonde émotion. J'ai vu les dangers pour lesquels Toi et Vino vous avez passé et j'admire le courage avec lequel vous avez résisté pendant ces moments difficiles. Je vois aussi avec plaisir la magnifique attitude de l'armée et de la Flotte et leur félicité à leur maison Royale. Que Dieu donne qu'enfin (?) délivrés de votre horrible situation. L'Entente a de nouveau clairement démontré quel est son but. Il ne reste donc à Vino, comme de raison, aucune autre route ouverte que de se retourner ouvertement contre ses bourreaux. L'intervention de Vino avec ses forces coopérant contre l'aile Ouest de Sarrail amènera la décision en Macédoine..... la libération de la pauvre (Grèce). Vino le sait. Les opérations en Roumanie ont été couronnées par la prise de Bucarest. Par cela beaucoup a été gagné. Jusqu'ici Dieu a aidé. Il sera aussi avec nous dans l'avenir et il nous aidera aussi..... de et meilleurs..... Pensant à Toi et Vino fidèlement. Wilhelm.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Τὰ κείμενα τῶν τηλεγραφημάτων (ἡ σειρά τῶν ὁποίων δὲν φαίνεται πλήρης) παρατίθενται αὐτούσια – μὲ παρεμβάσεις ἐλάχιστες ἀλλὰ ἀναγκαῖες, ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ὀρθογραφία καὶ ἐν πολλοῖς ἡ ὁμοιομορφία τῆς γραφῆς. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ἐπιπλέον, ἔχουν μπεῖ –καταχρηστικῶς ἐννοεῖται– σημεῖα στίξης, γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν σφάλματα ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατανόηση τοῦ περιεχομένου. Οἱ παρενθέσεις εἶναι τῶν πρωτοτύπων, ἐνῶ οἱ ἔξι τελεῖες (... ..) φανερώνουν κενὰ κατὰ τὴ λήψη τοῦ τηλεγραφήματος. Ἀξίζει τέλος νὰ ἐπισημανθεῖ πὼς δὲν εἶναι πάντοτε σαφὲς κατὰ πόσον οἱ ἡμερομηνίες τῶν τηλεγραφημάτων ποὺ ἔρχονταν στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ εἶναι ἀποστολῆς ἢ λήψης καθὼς καὶ ὅτι, γενικῶς, οἱ ἡμερομηνίες/χρονολογίες κειμένων δημοσιευμένων καὶ ἄλλοῦ συχνὰ διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ἰδίων ἐγγράφων ποὺ ἐδῶ παρατίθενται.

Ὅσον, τώρα, ἀφορᾷ τὰ γεγονότα μνεῖα τῶν ὁποίων γίνεται, πέρα ἀπὸ τὴν προοπτικὴ γερμανικῆς καθόδου στὴ Νότια Ελλάδα, πού, ὅπως ἐξηγήθηκε, ματαιώθηκε λόγω Hindenburg, σημασία ἔχει καὶ ἡ κατὰ τὸ 1916 προσπάθεια δανειοδότησης τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης ἀπὸ τὴ γερμανικὴ, ποὺ ὅμως καὶ αὐτὴ δὲν τελεσφόρησε. (Βλ. τὰ τηλεγραφήματα μὲ ἀρ. 1, 3, 4, 6, 7, 10, 11, 24, 30.)

1

Athènes, 1 Décembre 1915

*Sa Majesté le Roi
Athènes*

Dépêche Votre Majesté relative à avance quarante millions reçue hier soir. J'ai immédiatement procédé aux démarches nécessaires et espère être à mesure très prochainement communiquer leurs résultats.

Signé: Théotoky^a

2

2 Décembre 1915

Très urgent

*Sa Majesté Roi
Athènes*

Pour... ... stop. Réponse définitive sera envoyée demain ou après demain.

(Signé : Théotoky)

3

2 Décembre 1915

Très urgent

*S.M. Roi
Athènes*

Ministre des Finances m'autorise de télégraphier (à Votre) Majesté que Gouver-

^a 'Ο Νικόλαος Θεοτόκης ἦταν πρεσβευτὴς τῆς Ἑλλάδας στὸ Βερολῖνο ἤδη κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ Α΄ Παγκόσμιου πολέμου. Παρέμεινε στὴ θέση αὐτὴ μέχρι τὸ 1917, ὅποτε ἀκολούθησε τὸν βασιλιὰ Κωνσταντῖνο στὴν Ἑλβετία.

nement Allemand est en principe prêt à nous faire avance de quarante millions de francs... ... Ministre prie Votre Majesté de me télégraphier s'il lui convient que Gouvernement Impérial ouvre (crédit) pour la somme susdite auprès de Banques de Berlin, sur lequel crédit Banque Nationale pourra tirer par chèque sur Berlin. Intérêt comportera six pour cent et avance sera remboursée par l'emprunt qui est en négociations.

Signé : Théotoky

4

8/12/15

Très urgent

S.M. le Roi

J'ai l'honneur d'informer Votre Majesté en réponse à Votre télégramme en date du quatre que Ministre des Finances me fait savoir que ouverture crédit auprès de banques Suisses impossible (techniquement) vu que Gouvernement allemand ne possède pas dépôts en Suisse et qu'il est impossible vous envoyer quarante millions en or. En outre cet envoi ne pourrait pas rester (secret) ce qui compromettrait et la Suisse et la Grèce. S'il faut négocier avec Suisse ceci exigera (un) temps aussi long que négociations emprunt.

(Signé: Théotoky)

5

16 Décembre 1915

Sa Majesté le Roi

Athènes

Dépêches de Votre Majesté en date du 10 et 13 courant reçues. J'ai procédé jeudi soir auprès de Jagow^b à démarches présentées par première dépêche en date du

^b 'Ο Gottlieb von Jagow ἦταν ὑπουργὸς Ἑξωτερικῶν τῆς Γερμανίας ἥδη κατὰ τὴν ἐκρηξή τοῦ Α΄ Παγκόσμιου πολέμου· παρέμεινε στὴ θέση αὐτὴ ἕως τὸ 1916.

10 et hier à nouvelle démarche pour faire déclaration relative au Roi de Bulgarie. J'ai vu de nouveau Jagow ce soir. Au cours de mes deux premiers entretiens Jagow s'est borné à prendre connaissance des déclarations que je lui ai faites se réservant de les étudier et après entente avec Chef État-Major donnera réponse Gouvernement Impérial. Au cours entretien de ce soir Ministre tout en me déclarant qu'il n'est pas encore en état discuter utilement propositions formulées par Votre Majesté ne me cacha pas qu'après étude approfondie des propositions formulées en question, il a été plutôt démonté par leur importance et leur étendue. (J^c) me fit savoir que échange de vues entre le Gouvernement Impérial et État-Major continue et selon toute probabilité général Falkenhause^d arrivera demain à Berlin, ce qui permettra à Jagow de poursuivre avec lui étude de mes demandes. Des entrevues que j'ai eues avec Jagow et (R) j'ai emporté impressions suivantes:

Nos demandes ont été pour ainsi dire partagées en trois groupes... ... Le premier comprend celles qui sont facilement acceptables, le deuxième celles qui pourront faire objet des discussions et qui présentent des chances de s'entendre et enfin le troisième, qui comprend celles qui sont presque irréalisables. J'ai tout lieu de croire que dans cette dernière proposition relative à Monastir, tout sous première que sous seconde formule. Ce qui précède constitue, je le répète, de premières impressions qui ne se basent pas sur des déclarations formelles, vu que mes interlocuteurs se sont dérobés jusqu'à maintenant à toute discussion détaillée de chacun des points faisant l'objet de la dépêche de Votre Majesté, et ceci en se basant sur la nécessité de s'entendre avec Chef de l'État-Major. En outre de ces impressions, j'ai eu le sentiment qu'on n'est pas encore décidé de façon absolument certaine si on entreprendra sous ces condition action offensive contre Anglo-Français. Il paraît que depuis quelques jours l'opinion a surgi s'il ne convient pas

^c Πρόκειται για τὸν von Jagow.

^d Κατὰ πᾶσα πιθανότητα (καὶ ἐφ' ὅσον τὸ ὄνομα εἶναι σωστὰ γραμμένο), πρόκειται γιὰ τὸν στρατηγὸ Ludwig von Falkenhause, ποὺ τότε ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀναλάβει τὴν περιφρούρηση τῶν γερμανικῶν ἀκτῶν. (Κατὰ τὸ 1917 ἔγινε στρατιωτικὸς διοικητὴς τοῦ Βελγίου.) Δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸν ὁμόνυμό του λοχαγὸ (συνταγματάρχης) ποὺ, κατὰ κανόνα, ἀναφέρεται ὡς στρατιωτικὸς ἀκόλουθος τῆς γερμανικῆς πρεσβείας στὴν Ἀθήνα καὶ ὁ ὁποῖος, ὅπως φαίνεται καὶ στὰ ἐπόμενα τηλεγραφήματα, ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν προσπάθεια διοργάνωσης ἐπιθετικῆς ἐνέργειας κατὰ τῶν στρατευμάτων τῆς Συνεννόησης στὴ Μακεδονία. (Παρὰ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔγινε, ἀκόμα καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς γερμανικῆς πρεσβείας στὴν Ἀθήνα, δὲν ὑπῆρξε δυνατὸ νὰ βρεθοῦν περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν λοχαγὸ Falkenhause.)

à renoncer pour le moment à toute action contre troupes Entente à Salonique et à se borner à une défensive qui pourrait se faire relativement avec peu de troupes et avec des sacrifices nuls. Je ne peux pas dire si Général Falkenhauseu a aussi subi influence de cette tendance, vu que les données que je possède ne me permettent pas de le dire. La dernière fois que j'ai vu Général il paraissait tout au contraire convaincu que l'intérêt allemand lui imposait d'entreprendre cette action.

Signé: Théotoky

6

16 Décembre 1915

Très urgent

*S.M. Roi
Athènes*

J'ai l'honneur de vous informer en réponse à votre dépêche en date du 11 que pour assurer plus de discrétion dans l'affaire, crédit sera ouvert en entier chez S. Bleischroeder sur lequel Banque Nationale pourra tirer. Bleischroeder chargerait pour acceptation cinq huitièmes pour cent par trimestre. Pour avance au comptant six pour cent par an net. Je vous prie de daigner expliquer ce que V.M. entend par francs. S'agit-il de francs grecs? En outre prière de faire proposition en relation entre francs et marks. Pour ma gouverne veuillez télégraphier immédiatement de quelle manière Banque Nationale compte (transformer) crédit berlinois en moyens de payement.

Signé: Théotoky

7

19 Décembre 1915

Très urgent

*S.M. Roi
Athènes*

J'ai eu l'honneur de recevoir Votre dépêche en date d'avant hier. J'ai de suite vu (W) ainsi que Monsieur Schwabach. Tous deux m'ont assuré qu'ils sont d'accord

pour que avance de quarante millions se fasse en marks. (W) s'est chargé de parler au Ministre Finances. Schwabach m'a donné la promesse m'envoyer lundi lettre relative pour Banque Nationale.

Signé: Théotoky

8

30 Décembre 1915

Très urgent

S.M. le Roi

Athènes

(Jagow) s'est adressé à moi avec prière de télégraphier à Votre Majesté (pour la) prier respectueusement de daigner me communiquer sa réponse à dépêche du 24 Décembre/six Janvier vu que question présente d'urgence.

Signé: Théotoky

9

8 Janvier 1916

Très urgent

S.M. le Roi

Athènes

Faisant suite à ma dépêche en date du 4/17 Janvier j'ai l'honneur de porter à la connaissance de Votre Majesté que le général Falkenhausen me communique que l'action contre troupes de l'Entente pourrait se faire dans les conditions suivantes stop. 1°) Nos troupes garde-frontières se retireraient sur toute la frontière depuis le lac de Prespa jusqu'à l'endroit où frontière touche le Mesta^e dans le Nord-Est de (C). 2°) Notre (?) du corps d'armée se rassemblera à et autour de (C), de manière qu'il ne soit de nulle part éloigné plus de 20 kilomètres de cette ville stop. 3°) Toutes nos autres troupes se retireront au-delà de la ligne Ékaterini jusqu'à la rive sud du lac de Prespa. 4°) La Grèce s'engage à ne

^e 'Ο ποταμός Νέστος.

pas admettre ou tolérer de débarquements de l'Entente ni au golfe de (C) ni dans dans la baie de Ékaterini et le cas échéant les empêcher par la force. 5°) S.M. le Roi des Hellènes s'engagera vis-à-vis de S.M. l'Empereur d'Allemagne qu'aucune part [sic], soldat ou habitant ne sera employé de la part du Gouv^t Royal à des actes d'hostilité contre les troupes allemandes et leurs alliés stop. 6°) La Grèce consent à l'usage de la ligne ferrée (X) Drama-Serrès et (D) par l'Allemagne et ses alliés stop. Chef État-Major prie Votre Majesté de daigner répondre d'urgence.

Signé: Théotoky

10

8 Janvier 1916

Urgent

*S.M. le Roi
Athènes*

En réponse à télégramme de Votre Majesté en date du 17 j'ai l'honneur de porter à Sa connaissance que (B.) Bleischroeder vient de m'adresser une nouvelle lettre en date également du cinq Janvier contenant phrase adhérente ainsi que additionnelle relative au timbre.

Signé: Théotoky

11

17 Janvier 1916

*S.M. le Roi
Athènes*

J'ai l'honneur de vous informer que j'ai communiqué à Bleischroeder confirmation de la Banque Nationale

Signé: Théotoky

Athènes, 10 Mars 1916

Très urgent

*Ministre Théotoky
Berlin*

Général Falkenhausen nous a fait connaître intention troupes alliées occuper passe Demir-Hissar entre les monts Beles et Tsenghel comme mesure défensive par suite action anglo-française et nous a demandé d'évacuer secteur. Répondîmes que nous attendons préalablement que Gouvernement Impérial allemand nous remette par le canal de son Ministre ici la déclaration qui déjà indiquée stop. S'il... ... que mesure à laquelle ils ont là intention de procéder est défensive et qu'ils nous donnent simultanément assurance que le texte de la susdite déclaration a été accepté pour nous être communiqué intégralement aussitôt que l'avance sur Salonique sera décidée nous serions disposés à accepter politique extérieure. Nous ne le dirions pas encore dans imminent espoir de réüssir obtenir (afin d'obtenir) éviter des complications susdites sauf quoi insisterons à ce que nous ayons une déclaration brève concernant l'avenir de la section qui serait offerte et... ... l'indépendance du royaume stop. Je porte ce qui précède à votre connaissance afin que vous soyez éclairé sur les dispositions du Gouvernement Royal en cas seulement où on prendrait à Berlin l'initiative de... ... entretien stop. Comment... ... tu, as tu reçu ma lettre? Embrasse, John^f.

Signé: Constantin Roi.

12 Mars 1916

*S.M. le Roi
Athènes*

Pour S.E. Président Conseil. Jusqu'à maintenant on ne me fit aucune allusion à la demande du Chef État-Major communiquée par dépêche Votre Excellence

^f 'Ο Ίωάννης (Τζών) Θεοτόκης ἦταν ἀδελφὸς τοῦ πρεσβευτῆ στὸ Βερολῖνο, Νικολάου Θεοτόκη, καὶ ἀνιάρχη τῆς βασιλίσσας Σοφίας.

stop. On me... ... officiellement... ... à titre personnel ce qu'il a... ... texte déclaration à (F) envoyé de Athènes mais on évite de se prononcer sur ce texte (Théotoky) stop. Dernière lettre reçue est du 29 Janvier. J'ai répondu immédiatement confiant lettre au Vice-Consul Allemand à Athènes qui se trouve encore à faute possibilité... ... à Athènes situation actuellement avec difficultés communications télégraphiques et postale intolérable stop. Écris de temps en temps stop. Embrasse.

Théotoky

14

5 Mai 1916

Très urgent

S. M. le Roi

Athènes

Pour Président. En me référant à mon télégramme du 1/14 courant j'ai l'honneur de vous informer qu'après réception dépêche département Ministre Affaires Étrangères transmettant ma dernière communication informe aujourd'hui ce département qu'il a télégraphié au Feld Maréchal Mackensen d'examiner derechef de la façon la plus minutieuse situation et surtout de contrôler minutieusement informations relatives à mouvement de troupes de l'Entente sur lesquelles est basée demande occupation gorge en question.

Signé: Théotoky

15

13 Mai 1916

Ministre Théotoky

Berlin

J'ai reçu votre dépêche en date d'hier. Le comte de Mirbach^g au nom de

^g Ο κόμης Γουλιέλμος von Mirbach-Harff ήταν πρεσβευτής της Γερμανίας στην Αθήνα από το 1915 έως το 1917 (όποτε απελάθηκε). Στη συνέχεια, τοποθετήθηκε στο Βουκουρέστι και, τον Απρίλιο του 1918, στη Μόσχα, όπου δολοφονήθηκε.

l'Allemagne et de ses Alliés m'a remis lettre contenant à peu près les assurances demandées. J'ai répondu que j'en prends acte et ai prié le Ministre de bien vouloir en remercier de ma part le Gouvernement Impérial. Peu après le Ministre de Bulgarie au nom de son Gouvernement m'a remis une lettre identique dont j'ai pris acte également. J'attends la (réponse) de S.M. le Roi de Bulgarie pour porter le fait à sa connaissance. (Scouloudis^h) S.M. le Roi rentré son voyage a été une vraie apothéose. S.M. le Roi vous prie de vous informer ce que deviennent les reproductions de son tableau de Laszloⁱ. Maman et sœurs arrivèrent avant hier, sont bien. Tous vous embrassons. Pantazopoulos arrivé aujourd'hui. Mille mercis. Psycha sera remplacé par (M. Rangabé). Sophie.

Constantin Roi

16

Athènes, le 6 Juin 1916

Très urgent

S.M. le Roi

Athènes

Chancelier de l'Empire me pria d'aller le voir et il me chargea d'exprimer à Votre Majesté la part très grande qu'il prend à l'occasion de l'incendie de Tatoï ainsi que sa joie que Vos Majestés et la famille soient sains et saufs stop. Votre Majesté daignera voir par mon télégramme au Ministère Affaires Étrangères N° 1989 le texte exact de la partie officielle de cet entretien stop. Il se bornera donc à développer dans la présente dépêche partie confidentielle de l'entretien stop. Chancelier m'ayant parlé du voyage du Prince Nicolas en Russie j'ai cru utile de préciser la portée de cette mission stop. Je lui... .. que les voyages des Princes Nicolas et André à Petrograd et Londres n'ont aucun caractère politique mais seulement un caractère dynastique. Les princes doivent expliquer aux Souverains de Russie et de Angleterre la politique de Votre Majesté et leur faire comprendre que la politique suivie par leurs gouvernements en Grèce ne fait que miner le trône

^h Πρωθυπουργός και ύπουργός Έξωτερικών από τις 25 'Οκτωβρίου 1915 έως τις 9 'Ιουνίου 1916.

ⁱ 'Ο σύγγρικτης καταγωγής ζωγράφος Φίλιππος 'Αλέξιος László de Lombos (1869-1937) ἦταν ένας από τους καλλίτερους προσωπογράφους τῆς ἐποχῆς του. ('Αξιζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, κατὰ τὸ 1914, εἶχε πάρει τὴ βρεταννικὴ ὑπηκοότητα.)

sans utilité pratique stop. Enfin j'ai insisté sur le fait que la mission de L.A.R. est exactement prescrite et qu'elle ne touche en rien à l'orientation politique que V.M. a suivie et qu'elle a surtout en vue resserrer les liens existant entre la Maison Royale et les cours de Petrograd et de Londres, liens que dernièrement s'étaient très relâchés stop. J'ai terminé en exprimant le espoir que S.M. l'Empereur et le Gouvernement Impérial comprendront la nécessité de ces démarches et que les déclarations que je viens de faire à S.E. seront reçues dans le même esprit de franchise et de loyauté qui les a dictées stop. Bethmann-Hollweg^j m'a^k sa grande satisfaction, a répondu qu'il comprend parfaitement les nécessités qui nous dictent ces démarches et exprima espoir qu'elles seront couronnées de succès. En même temps il me remercia pour les déclarations franches et loyales que je venais de lui faire stop. Chancelier me pria me rendre chez Jagow qui part ce soir pour le Quartier-Général et de lui répéter ce que venais de lui dire afin que Ministre communique ces déclarations à S.M. l'Empereur stop. Jagow fit le même accueil à mes déclarations en me promettant de transmettre fidèlement à S.M. Impériale stop. Par la multitude de questions que le Chancelier me posa sur les dispositions de voyage du Prince Nicolas et sur possibilité d'un arrêt de S.Ex.R. à Berlin à son retour de Petrograd j'ai impression que Chancelier désirerait voir Son Altesse à son passage par Berlin stop. Si Votre Majesté estime qu'il n'y aurait pas d'inconvénient à cela j'ose la prier de vouloir bien me donner ses ordres que je communiquerai au Prince à son arrivée ici stop. Je crois devoir ajouter que le cas échéant on pourrait prendre toutes les mesures nécessaires afin que entrevue reste secrète.

Signé: Théotoky

17

Athènes, 12 Juin 1916

Très urgent

Ministre Théotoky
Luetzowufer, Berlin

Veuillez envoyer télégrammes suivants en les traduisant en Allemand S. M.

j 'Ο Theobald von Bethmann-Hollweg ἦταν καγκελλάριος τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸ 1909 ἕως τὸ 1917.

^k Προφανῶς λείπει μιὰ λέξη.

Empereur: «Désespérée espère que ton avis pourra aider encore pour améliorer situation. Embrasse tendrement.» Sophie.

«S.A. Royale la Princesse M., très bouleversée, espérons amélioration situation, grande chaleur, santé assez bonne.» Sophie.

18

Athènes, le 13 Juin 1916

Très urgent

S.M. le Roi

Athènes

Derniers événements chez nous ont impressionné ici stop. En général on estime que nous ne pouvions pas faire autrement que céder, quoi qu'on pense que nous aurions pu peut-être céder conditionnellement, à savoir: que cette condition n'aurait été accomplie qu'après évacuation de notre territoire par troupes Entente vu que actuellement élections parlementaires auront lieu sous pression et influence baïonnettes Anglo-Françaises stop. Ce qui précède constitue des considérations académiques étant donné qu'on a une compréhension absolue situation Votre Majesté et qu'on ne désire nullement la rendre encore plus difficile soit par des conseils soit par des prétentions quelconques. Il y a lieu de penser qu'on s'accommodera avec nouvel état de choses quoiqu'on craigne très sérieusement que pression de l'Entente ne arrêtera pas et qu'elle continuera à s'exercer sur nous avec connivence de M. Vénizélos et en vue d'arriver, en procédant au besoin avec lui, aux extrêmes bouleversements intérieurs aux fins bien connues. Ce qui les préoccupe beaucoup c'est l'idée que M. Vénizélos soutenu par l'Entente puisse sortir victorieux des élections parlementaires, ce qui pourrait présenter des conséquences très fâcheuses tant au point de vue intérieur qu'au point de vue extérieur. On regrette vivement le départ de Scouloudi qui avait gagné leur confiance et leur estime. Théotoky stop.

Pour Skouloudis: Je prie Votre Excellence de me permettre de lui présenter mes sentiments de profonde reconnaissance pour la bienveillance qu'elle a bien voulu me témoigner pendant tout son Ministère et d'agréer avec mes très sincères regrets pour sa retraite mes meilleurs vœux. Tous ici vous regrettent stop. Théotoky stop.

Pour ce qui concerne Corfou nous pensons que la meilleure chose est de les laisser libres de faire ce qu'ils veulent. Je suis très pessimiste pour avenir et crains

*qu'on ait comme dernier but de faire partir le Roi et la Dynastie. Dieu avec nous.
Embrasse.*

Signé: Théotoky

19

Athènes, 16 Juin 1916

*Ministre Théotoky
Luetzowufer, Berlin*

*Veillez télégraphier à Emmanuel Ypsilanti¹ à Rappoltenkirchen Pressbaum
Autriche s'il compte poser sa candidature à Jannina et quand il arrivera à
Athènes en lui expliquant qu'il est absolument nécessaire de la poser. Veuillez
répondre par même voie. Meilleurs (?) Ypsilanti. Les nôtres partiront aujourd'hui
Corfou. Embrasse (S.)*

20

Athènes, 2 Août 1916

Très urgent

*Ministre de Grèce
Berlin*

*Apprends sous le plus grand secret par attaché militaire allemand que Alle-
mands assemblent deux armées sous le commandement de Mackensen contre
Roumanie sans autres détails... vous apprendre raison. Est-ce une marque
qu'ils sont décidés d'agir contre Roumanie pour prévenir agression éventuelle si
elle ne désarme pas? Constantin Roi. N'envoyez pas dépêche au nom de S. M. le
roi mais en mettant seulement comme adresse deux W. Embrasse. (Sophie.)*

¹ Ὁ Ἐμμανουὴλ Ὑψηλάντης ἦταν γιὸς τοῦ Γρηγορίου Ὑψηλάντη, ἀδελφοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Νικολάου.

4 Août 1916

Très urgent

Étrangères
Athènes

J'ai l'honneur de vous informer en réponse à votre télégramme en date d'hier que suivant informations sûres il n'y pas pour le moment intention attaquer les premiers la Roumanie. Concentration troupes en face de Roumanie a lieu pour exercer sur elle intimidation. On est décidé toutefois attaquer Roumanie si elle prenait dispositions agressives contre Autriche mais on n'a pas lieu de croire qu'elle le fera stop. Par contre armée sous Mackensen procédera ces jours à action offensive contre armée de l'Entente en Macédoine et ceci comme^m représailles à action de cette armée contre front Bulgare stop. Je ne sais pas si cette action sera définitive et rapide stop. Je suppose qu'elle sera plutôt partielle stop. a communiqué aujourd'hui à Mirbach de communiquer à cette intention commandement suprême [?] allemand en lui renouvelant assurance que garanties et assurances données à sont maintenues dans leur intégrité. Théotoky. Argent beau-père pas encore reçu depuis un mois sans aucune nouvelle de vous. Embrasse.

Signé: Théotoky

Athènes, 5 Août 1916

Très urgent

W
Athènes

Jagow m'a communiqué confidentiellement et pour usage personnel de Votre Majesté que concentration de troupes contre Roumanie (a) surtout lieu pour la

^m Στὸ κείμενο: contre.

(intimider). Allemagne et ses Alliés sont décidés à ne pas attaquer les premiers la Roumanie stop. Si Roumanie couvrirait passage troupes Russes par son territoire ou si elle fait moindre geste contre Autriche ou Bulgarie, alors ils l'attaqueront immédiatement stop. Jagow continue à croire que Roumanie a plaisanté et qu'elle ne fera

Signé: Théotoky

23

Athènes, 9 Août 1916

*Ministre Théotoky
Luetzowufer
Berlin*

État grave. Jeudi quitte Corfou. Tâcherai vous tenir au courant voie d'Athènes. En cas de malheur que ferons nous pour élection Corfou? Embrasse et je suis désolé que dans ces moments si tragiques je sois seul. Votre beau-père envoya lettre Zurich 12/25 Juillet. Peut-être a-t-il arrêté [sic] en Italie (?) Hier et avant-hier excepté vos trois dépêches pour S.M. Roi nous reçûmes trois autres radiotélégrammes avec un W précédé d'un N° comme adresse, quelques-uns sont illisibles. Sont ces télégrammes lancés par vous ou par (?). Changez l'adresse en mettant 3. A.

24

Athènes, 14 Novembre 1916

Très urgent

*Légation Grèce
Romeⁿ*

Veuillez expédier par poste dépêche suivante à notre Ministre Résident Berne pour être télégraphiée à M. Théotoky: « Veuillez transmettre Banque Bleischroe-

ⁿ Τότε, πρεσβευτής της Ελλάδας στη Ρώμη ήταν ο Λάμπρος Κορομηλάς· έμεινε εκεί μέχρι το 1920.

der dépêche suivante Banque Nationale : “Reçu votre lettre 18 Juillet. Prie par débit notre compte nous reconnaître meilleur cours équivalent dix millions marks en dollars chez Banque [de] premier ordre [de] votre choix New York nous indiquant nom Banque par entremise Légation. Zographos^ο”.»

Allons tous trois bien. Ne vous écrivons pas craignant saisis (... ...) tout à toi (Z).

(Signé: Zalocostas^p)

25

Athènes, 21 Novembre 1916

Très urgent

*Ministre de Grèce
Berlin, Luetzowufer*

Dépêches qui suivront vous seront envoyées sans adresse avec deux R et vous enverrai réponses avec deux Z. Fin dépêche d’hier est pour attaché militaire Sophia et pas Constantinople. Informez où se trouve attaché militaire allemand d’Athènes. Nous tous bien (S).

26

*Pour Sa Majesté le Roi
Athènes*

Pour Sa Majesté la Reine. Attaché militaire Allemand rentré hier Quartier-Général où il a vu Empereur et lui exposa situation et emporta très bonnes impressions.

^ο Ο Γεώργιος Χρηστάκης Ζωγράφος ήταν συνδιοικητής της Έθνικης Τραπεζίτης της Ελλάδος από τον Δεκέμβριο του 1914 έως τον Σεπτέμβριο του 1917 – εκτός από ένα ολιγόμηνο διάστημα κατά το έτος 1915, όπου είχε αναλάβει το χαρτοφυλάκιο των Έξωτερικών στην κυβέρνηση του Δημητρίου Γούναρη.

^p Πρόκειται για τον Εύγένιο Ζαλοκώστα, υπουργό Έξωτερικών στην κυβέρνηση Σπυρίδωνος Λάμπρου (27 Σεπτεμβρίου 1916-21 Απριλίου 1917).

Il partira dans 10 jours pour Macédoine Occidentale près lac Prespa afin de pouvoir rétablir communications. Il est nécessaire d'avertir (M) et Mano développer aussi vite que possible question bandes. (Falkenhausen) s'est assuré aide et soutien pour cette question de la part du Grand État-Major. (F.) se rendra demain a (C.).

Pour Président Conseil. Télégramme reçu et communiqué à Vienne, Constantinople et Sophia... ... très content tournure que prennent événements chez nous. Il estime que salut Grèce et Dynastie résident actuellement où gagné première manche.

(C.) fermeté de notre part. Toute concession de notre part en ce moment exigences Entente augmente ses prétentions et exigences.

Pour lettre reçue. Veuillez répondre télégraphiquement si nouvelle que (Dousmanis et Metaxas) ont été réintégrés est exacte. Avance pour raisons exposées ne peut être versée dans Banque neutre. Amitiés tous trois.

27

Athènes, 23 Novembre 1916

Très urgent

R. R.

Berlin

Dépêche d'hier reçue. S.M. la Reine vous prie traduire dépêche suivante en allemand et la communiquer à S.M. l'Empereur, à (M) et F (?). Par miracle nous sommes saufs après bombardement de trois heures contre Palais par la flotte française qui tira sans avertir. Les obus éclatèrent à toute proximité. Nous nous sauâmes aux caves. De forts combats se livrèrent aussi le jour suivant dans les rues. Les révolutionnaires tirèrent des maisons. L'armée et le (peuple) combattirent de façon magnifique (veille) et tinrent fidèlement. La page s'est tournée, c'étant une grande victoire contre quatre grandes Puissances desquelles les troupes fuirent devant les Grecs et qui plus tard se retirèrent sous l'escorte des troupes grecques. Le (Maire) est emprisonné⁹. Beaucoup (d'arrestations). La panique se calma. Garnison a été renforcée à 10 régiments. Grande excitation,

⁹ Πρόκειται για τον Έμμανουήλ Μπενάκη, πού, τὸ 1914, εἶχε ἐκλεγεῖ δήμαρχος Ἀθηναίων. Κατὰ τὰ Νοεμβριανά, ὁ Λαὸς κόντεψε νὰ τὸν λυντσάρει – καί, ὅπως φαίνεται, σώθηκε μόνο χάρις σὲ παρέμβαση τοῦ τότε διαδόχου Γεωργίου.

Athènes 23 Novembre 1916.

Très Urgent

R. R.

Berlin.

Dépêche d'hier reçue. S. M. la Reine vous prie traduire déjeu
de suivante en allemand et la communiquer à S. M. l'Em
pereur, à (M) et G(3) Par miracle nous sommes saufs après
bombardement de trois heures contre Balais par la flotte fran
çaise qui tira sans arrêt. Les obus éclatèrent à toute proxi
mité. Nous nous sauvâmes aux caves. De forts combats se
livrèrent aussi le jour suivant dans les rues. Les révolutionnai
res brûlèrent des maisons. L'armée et le (peuple) combattirent
de façon magnifique (veille) et tinrent fidèlement. La paga
s'est terminée, c'était une grande victoire contre quatre grands
des puissances desquelles les troupes fuirent devant les grecs
et qui plus tard se retirèrent sous l'escorte des troupes grec
ques. Le (Héraclé) est emprisonné. Beaucoup d'arrestations
nous). La panique se calma. Garnison a été renforcée à 10
régiments. Grande exaltation, quelles seront exigences En
tente. Toute sous bonne grande tension de nerfs. Nous som
mes à tout préparés. Nous avons information que Iote
est arrivée et qu'on demandera reconstruction contrôle et
libre passage troupes alliées. Suivre informer quand armée
Macédoine sera assez renforcée pour entreprendre offen
sive définitive. Beaucoup d'amis pense à vous. Sophie

Dites à Salzenhausen qu'ayant renvoyé contrôle possible
communiquer par votre intermédiaire avec nous avant son
départ Macédoine qu'il communique son jura à Ber
lin. Quant à Sousmarins et Metaxas nouvelle in
exacte si situation l'exige ils seront renvoyés (Sophie)

quelles seront exigences Entente. Santé tous bonne, grande tension de nerfs. Nous sommes à tout préparés. Nous avons information que note est arrivée et qu'on demandera reconstitution contrôle et libre passage troupes alliées. Prière informer quand armée Macédoine sera assez renforcée pour entreprendre offensive définitive. Beaucoup d'amitiés, pense à vous. Sophie.

Dites à Falkenhausen qu'ayant renvoyé contrôle possible communiquer par votre intermédiaire avec nous avant son départ Macédoine, qu'il communique son pied à terre. Quant à Dousmanis et Metaxas nouvelle inexacte; si situation l'exige, ils seront réintégrés (Sophie).

28

25/11/16

Très urgent

Athènes

Dépêche d'hier reçue et communiquée pour S.M. le Roi stop. Feld Maréchal Hindenburg prie de télégraphier ce qui suit à Votre Majesté. D'après des nouvelles sûres Entente compte pour qu'ait des transports à Itéa pour se ensuite ligne chemins de fer de Larissa.

(Signé: Théotoky)

29

2 Décembre 1916

Très urgent

Dépêche de S.M. l'Empereur à S.M. la Reine

Je te remercie de cœur de la dépêche dont j'ai pris connaissance avec profonde émotion. J'ai vu les dangers par lesquels toi et Tino vous avez passé et j'admire le courage avec lequel vous avez résisté pendant ces moments difficiles. Je vois aussi avec plaisir la magnifique attitude de l'armée et de la flotte et leur fidélité^r à

^r Σφαλερὰ στὸ κείμενο: félicité.

leur Maison Royale. Que Dieu donne qu'enfin (?) délivrés de votre horrible situation. L'Entente a de nouveau clairement démontré quel est son but. Il ne reste donc à Tino, comme de raison, aucune autre route ouverte que de se retourner ouvertement contre ses bourreaux. L'intervention de Tino avec ses forces coopérant contre l'aile ouest de Sarraïl amènera la décision en Macédoine ... la libération de la pauvre (Grèce). Tino le (sait). Les opérations en Roumanie ont été couronnées par la prise de Bucarest. Par cela beaucoup a été gagné. Jusqu'ici Dieu a aidé. Il sera aussi avec vous dans l'avenir et il vous aidera aussi... de ... et meilleurs... Pensant à toi et Tino fidèlement. Wilhelm.

30

10 Décembre 1916

Z. Z.
Athènes

Répétition dépêche quinze pr. S.M. la Reine. Falkenhausen encore à Berlin attend décisions qui seront prises à Athènes. En cas de neutralité il se rendra à Pogradetz, en cas de rupture avec Entente par avion à Larissa. En tout cas il est de la plus grande importance de développer d'urgence question bandes Caraviti^s ainsi que questions relatives. Je vous prie de nous communiquer d'urgence quelle aide en munitions, argent et vivres [est] désirée. Le but de Caraviti doit consister à couper chemin de fer de Monastir-Salonique, inquiéter arrières de Sarraïl^t. Il ne faut pas perdre de vue que menée cette action inofficieuse par bandes aidera puissamment Grèce à élever au moment de négociations paix prétentions territoriales. Ces prétentions comme de raison pourront être bien plus considérables en cas d'action qu'en cas de simple neutralité. (F) Falkenhausen attend des instructions conformément auxquelles il agira immédiatement. Je vous prie de répondre d'urgence.

Pour Banque Nationale. Bleischroeder^u informe qu'à son regret et malgré

^s 'Ο Ίωάννης Καραβίτης (1883-1949), Κρητικός από τὰ Σφακιά, εἶχε, ὡς ὀπλαρχηγός, μεγάλη δράση στὸν Μακεδονικὸ Ἀγώνα. (Βλ. σχετικῶς τὸ ἔργο του, 'Ο Μακεδονικὸς Ἀγών. Ἀπομνημονεύματα. Εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια, σχόλια: Γιώργος Πετσίβας, τόμοι Α'-Β', Αθήνα, 1994.)

^t Πρόκειται γιὰ τὰ περίφημα νῶτα τοῦ Σαρραίου.

^u Ἡ Bleischroeder Bank, στὸ Βερολῖνο, συνεργαζόταν μὲ ἀμερικανικὲς τράπεζες.

tous ses efforts il n'a pas été possible pour des raisons techniques de faire créditer Banque Nationale de la contrevaletur de dix millions marks chez Banque à New York le marché des échanges étant trop restreint.

Signé: Théotoky

31

Athènes, 13 Décembre 1916

*Légation Grèce
Rome*

Veillez transmettre par poste dépêche suivante à notre Ministre Berne. D'après bonne information Entente nous remettra ultimatum dans deux jours par lequel elle demandera évacuation en partie Thessalie par nos troupes et satisfaction. Constantin.

Nous pouvons recevoir radiogrammes, mais pas en envoyer, donc servez-vous. (S.)

(Signé : Zalocostas)

32

Athènes, 13 Décembre 1916

Très urgent

*Z. Z.
Athènes*

Dépêche du premier Quartier Maître général Ludendorff à S.M. le roi : « Depuis le ... de la proposition de paix notre situation en Roumanie s'est encore améliorée. Quoique nous soyons prêts à entrer en pourparlers de paix nous continuons la guerre par tous les moyens ».

Signé: Théotoky

Athènes, le 17 Décembre 1916

Légation Grèce
Rome

Veillez envoyer par poste Berne télégramme suivant pour M. Théotoky: « Dites à (Falkenhausen) de se rendre à Pogradetz pour pouvoir donner impulsion nécessaire question bandes et veuillez répondre télégraphiquement d'urgence pour son arrivée là-bas. Karavitis recevra instructions, il se rendra chez (Falkenhausen) pour s'entendre sur (opérations). Il sera nécessaire pour commencer de cinq mille fusils avec trois cents cartouches par fusil, six mitrailleuses et (onze) canons de montagne avec leurs munitions avec 500 mille francs par mois pour cinq mille hommes. Tout cela doit être disponible à Pogradetz ainsi que provisions en vivres. Une action par forces régulières dans le district de Korytza donnerait un fort appui au développement des bandes. Ne vous ai pas écrit parce que après saisi nos lettres par Anglais j'ai cessé d'écrire. Tous^v bien sont à toi (Z).

(Signé: Zalocostas)

Athènes, 18 Décembre 1916

Légation Grèce
Rome

Veillez transmettre par poste dépêche suivante à notre Ministre Berne. Veillez faire parvenir dépêche suivante à Ministre Roi Berlin. « Dépêche pour S.M. la reine illisible. Prière de la répéter par sans fil, il est inutile que vous signiez dépêches. »

Signé: Zalocostas

^v Στὸ χεῖμενος: tout.

Athènes, le 23 Décembre 1916

Urgent

Ministre Grèce

Berne

Veillez transmettre Ministre Roi Berlin dépêche suivante avec prière de nous en accuser réception : Vos dépêches reçues ainsi que dernière où parle de paix. Dépêche de (Sophie) en réponse dépêche de l'Empereur vous fut expédiée voie Rome le 18. Nous attendons nouvelle note Entente situation extérieure indéfinie. Veillez répondre télégraphiquement déclaration (B.) sur Grèce. Pour pouvoir nous entendre sur dépêches envoyées dernier groupe sera numéro dépêche. Bonnes fêtes et espère nouvelle année plus heureuse (S.) 300.

Signé: Zalocostas

Athènes, 24 Décembre 1916

Très urgent

Z. Athènes

Primo. Station Prilep avec initiales W.F. ou L.R. ou M.V. rayon d'action 700 (en cas de nécessité mille) sera partir du premier Janvier à la disposition (de nous). Station R.S.P. Tous les jours de six à sept heures avant midi (heure Est Europe). Dès que R.S.P. ouvrira communication Prilep sera prêt à recevoir aussi entre deux à trois et sept à huit heures après midi. 2°) Afin de cacher les initiales de Naub N. (initiales P.O.Z.) Sophia (FF. et non plus XM.) Constantinople (O.S.M. de FF à O.S.M. à F.F.). Les stations appelées acquitteront et ceci pour duper. Athènes doit être toujours aux écoutes et enregistrer. 3°) Service allemand peut envoyer par voie aérienne ... et (permettre) station télégraphique sans fil d'assez grande portée en Thessalie du Nord. Veillez télégraphier immédiatement si cet envoi est désirable. 4°) Falkenhausen sera à Prespa le 29. 5°) Prière accuser réception du présent (Théotoky). 192.

Athènes, le 26 Décembre 1916

Ministre Grèce
Berne

Veillez transmettre à Ministre Berlin dépêche suivante avec prière de nous en accuser réception. Dépêche 190 reçue, suit répétition dépêche du 18. Prière communiquer télégramme suivant de S.M. la Reine, en le traduisant en Allemand, à S.M. l'Empereur et donner connaissance aussi à (M) et (F). Je voudrais saisir l'occasion aujourd'hui pour vous envoyer les plus fidèles félicitations de Noël et jour du Nouvel An de lointaine distance et solitude avec fidèle attachement à vous. Remerciements de cœur pour ton long et bienfaisant télégramme. Situation toujours encore pas éclaircie et en continuelle tension et excitation. Les alliés soutiennent et poussent les insurgés continuellement à s'emparer des parties du Royaume qui à cause de leur proximité à la mer ne peuvent être défendues par nous; ainsi ils occupèrent par force les Cyclades. En outre par un blocus très intense ils tâchent de pousser le peuple contre nous et le convaincre que les maux d'une guerre contre les Empires Centraux seraient moins durs que l'empire de la violence, de la faim et de la terreur que lui imposent les alliés et les insurgés. Issue que tu conseilles serait la seule possible, si Sarraïl attaqué par vous serait forcé de battre en retraite, auquel cas son aile gauche pénétrerait approximativement vers les contrées de la Grèce occupées par nous. Maintenant la distance séparant cette aile de nous est trop grande, la ligne de nos communications serait trop exposée et nos moyens en vivres et munitions ne suffiraient pas pour la longue lutte sous ces conditions. Attaque décisive et prompte (de votre) part s'il est possible, produirait pour la Grèce militairement l'occasion de l'intervention et serait pour nous la délivrance de l'horrible situation dans laquelle nous nous trouvons. Mille salutations. Embrasse, Sophie. Nous te félicitons de cœur pour ta fête. (S).

Signé: Zalocostas

Athènes, 30 Décembre 1916

Z.

Athènes

Répète dépêche 108 et accuse réception dépêches trois cent un, deux et trois. J'ai vu (Z) Zimmermann^w et j'ai insisté pour que attaque commence aussi vite que possible et lui ai dit que nous désirons enfin être au clair si cette offensive se fera. Il m'a répondu que personnellement il est pour l'offensive mais que tout dépend de (Hindenburg) à qui il référa. Si réponse est dilatoire je pense que nous devons faire selon nos propres intérêts sans aucune autre considération vu que nous avons déjà fait assez de sacrifices et nous ne pouvons ruiner dynastie et pays pour les beaux yeux d'ici. Cent.

Signé : Théotoky

Athènes, 30 Décembre 1916

Très urgent

Z.

J'ai l'honneur de vous informer en réponse à votre dépêche N° 308 que Ministre Affaires Étrangères à qui j'ai annoncé ce matin décision prise par Conseil Couronne a été assez déçu. Je n'ai pas manqué de lui faire observer que suivant mon avis si réponse (Hindenburg) était plus engageante et catégorique très probablement Conseil Couronne se serait prononcé pour action. Est-ce qu'on introduira (des) contrôles sur service télégraphique? Personnel. Après acceptation note et abstention action je pense que pour quelque temps au moins il n'y aura pas de négociations entre Athènes et Berlin de sorte que je peux faire usage de mon congé. Prière me télégraphier votre (?) et celle S.M. le Roi en cas d'affirmation. Veuillez vous entendre avec Ministre Affaires Étrangères pour que j'ob-

^w 'Ο Arthur Zimmermann ἦταν ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῆς Γερμανίας ἀπὸ τὸν Νο-
έμβριο τοῦ 1916 ἕως τὸν Αὐγούστο τοῦ 1917.

Athènes le 31 Décembre 1916.

Ministre Résident Grèce
Berne

Veuillez transmettre télégramme suivant sub N.556
Ministre Roi à Berlin avec prière accuser réception.

Blocus continue. Nous avons vain jusqu'à la fin du mois
decembre. Note Entente nous a été remise aujourd'hui. Elle
comprend 1°) Retrait des troupes de la Thessalie et ile Eubée
en laissant troupes nécessaires pour maintien de l'ordre. 2°) Que
troupes en Thessalie et Grèce (Continentale) soient laissées
sans artillerie et mitrailleuses. 3°) Remise à l'Entente des contri-
les modification surtout contrôle sur mouvement des troupes
4°) Remise à l'Entente des Venzelistes arrêtés. 5°) Excuse de
la part du Gouvernement Royal et (remplacement) Général
Commandant 1er Corps d'armée. Il est absolument neces-
saire que nous sachions si action offensive front Haccé-
dome commencera et quand ou non pour que nous puis-
sions orienter notre plan. Veuillez répondre télégraphique-
ment si vous avez reçu telegramme 18 de (Sophie). Télé-
gramme quartier général Maître reçu (S.) 301.

Signé Zolocostas.

tienne de la part de (?) congé assurances sur libre passage par Italie aller et retour pour moi (H) et une femme de chambre. N° cent deux.

Signé : Théotoky

40

Athènes, le 31 Décembre 1916

*Ministre Résident Grèce
Berne*

Veillez transmettre télégramme suivant sub N° 556 Ministre Roi à Berlin avec prière accuser réception.

Blocus continue. Nous avons pain jusqu'à la fin du mois décembre. Note Entente nous a été remise aujourd'hui. Elle comprend : 1°) Retrait des troupes de la Thessalie et île Eubée, en laissant troupes nécessaires pour maintien de l'ordre. 2°) Que troupes en Thessalie et Grèce (continentale) soient laissées sans artillerie et mitrailleuses. 3°) Réinstallation des contrôles, modification surtout contrôle sur mouvement des troupes. 4°) Remise à l'Entente des Vénizélistes arrêtés. 5°) Excuse de la part du gouvernement royal et (remplacement) général commandant 1er corps d'armée. Il est absolument nécessaire que nous sachions si action offensive front Macédoine commencera et quand ou non pour que nous puissions orienter notre plan. Veuillez répondre télégraphiquement si vous avez reçu télégramme 18 de (Sophie). Télégramme Quartier Maître général reçu (S.) 301.

Signé : Zalocostas

41

Athènes, 2 Janvier 1917

*Ministre Résident Grèce
Berne*

Veillez transmettre télégramme suivant sub N° 5391 Ministre Berlin en nous accusant réception.

Pour Falkenhausen : « Par continuation du blocus pain seulement pour

quelques jours encore, les autres vivres diminuent aussi donc guerre contre Entente maintenant exclue. Négociations sur note en chemin je considère partie perdue. Si attaque n'a pas lieu immédiatement, après ce sera trop tard». (Sophie.) N° 303.

(S.) Zalocostas

42

Athènes, 2 Janvier 1917

Ministre Grèce

Berne

Veillez transmettre télégramme suivant sub N° 663 Ministre Berlin en accusant réception. Dépêche de Leurs Majestés pour S.M. l'Empereur stop. Vous rendons les plus chaleureux souhaits pour nouvelle année, que Dieu donne nouvelles victoires et paix. Situation très grave pain n'existe que pour 14 jours. Note impertinente on veut nous faire crever de faim et par continuation du blocus imposer exigences. Sans vivres situation désespérée. Vous félicitons magnifiques victoires en Roumanie. Embrassons. Tino-Sophie.

Prière donner connaissance aussi à (M.) et (F.) en lui disant que avons envoyé courrier par terre et attendons réponse. N° 102.

Signé : Zalocostas

43

Athènes, 5 Janvier 1917

P. F. F.

... ... Fait savoir à chaque instant de l'Entente malgré l'acceptation ultimatum compte exiger de notre part (que) nous lui livrions notre artillerie et matériel. État-Major allemand attachant la plus grande importance à ce que cette exigence éventuelle ne soit pas exécutée désire savoir si la Grèce serait prête le cas échéant détruire artillerie et matériel. En cas d'affirmative le gouvernement impérial s'engagerait à nous dédommager. État-Major vous prie en cas que sa proposition serait acceptée par Votre Majesté de lui remettre un état détaillé de

l'artillerie et autre matériel qui serait à détruire et par conséquent à remplacer. (Théotoky.) J'ai eu l'honneur de recevoir votre dépêche N° 300 onze et douze. Est-ce que nouvelle communiquée par (Falkenhause) que nous démolissions station R.S.P. est exacte? J'ai passé jour de l'an (parmi) nos troupes. Il est indispensable que S.M. le Roi réponde par deux mots à dépêche Corps d'Armée^x. Faites votre possible pour que cette réponse me parvienne le plus tôt possible.

Signé: Théotoky

44

Athènes, 6 Janvier 1917

*Ministre Résident Grèce
Berne*

Veillez transmettre Ministre Berlin dépêche suivante. Prière communiquer à Hindenburg que demande sur information situation militaire du 8 Décembre a été recueillie par courrier seulement le 4 Janvier. L'état militaire grec s'est affaibli à cause des faits connus et du prolongement de l'agonisante situation dans laquelle depuis plus d'un an nous sommes tenus dans les exigences et les pressions consécutives de l'Entente contre lesquelles l'État et le peuple on dû ... en opposant une résistance désespérée avec des pertes incalculables stop. En tout cas l'occupation par des armées étrangères de la Macédoine et à [peu] près de toutes les îles a eu comme conséquence la très importante diminution des forces militaires. Dernièrement la Grèce (à l'évidence)^y d'un ultimatum et d'un blocus intense qui avec toute l'admirable résistance morale et matérielle du peuple a commencé à influencer péniblement parce que des morts de faim ont déjà été signalés dans certains endroits stop. La Grèce isolée sous cette pression de l'Entente et alliés s'est trouvée dans l'inévitable nécessité de transporter une grande partie de son armée en Péloponnèse stop. Les forces se trouvant maintenant dans la Grèce continentale peuvent, se mobilisant, donner quatre divisions à trois régiments avec une brigade indépendante en Grèce Orientale et à peu près deux divisions en Épire, mais celles-ci avec des forces minimales en artillerie stop.

^x Πρόκειται για τὸ Δ' Σῶμα Στρατοῦ ποῦ, ὡς γνωστόν, εἶχε μεταφερθεῖ τὸ 1916 στὸ Görlitz τῆς Γερμανίας καὶ ἔμεινε ἐκεῖ ἕως τὸ τέλος τοῦ Α' Παγκόσμιου πολέμου.

^y Πιθανῶς, πρέπει νὰ νοηθεῖ: a l'évidence καὶ ὅχι à l'évidence.

10 Janvier 1917

Monsieur Président Grèce
Berne

Je vous prie de transmettre ce telegramme à Monsieur à Berlin en nous en accusant réception. Pour S. M. l'Empereur de la part de S. M. Sophie. " Je remercie de cœur pour ton telegramme mais sans vives suffisants pour la durée d'une pareille entreprise aussi que manque en munitions et beaucoup d'autres choses nous forcent malheureusement de nous abstenir d'une telle action offensive, tu peux t'imaginer mon état. Combien je souffre merci de cœur pour ta 200 mots si chers, pour la des circonstances abominables que les Cochons infâmes resouvent la punition qu'ils méritent. Embrasse de cœur la sœur isolée et peignée qui espère à des meilleurs temps. (S.) Sophie.

Pour (S) Hier soir l'ultimatum dans délai de 48(?) nous a été remis qui exige acceptation. Note du 31 Décembre. Garanties sont données que extension des révolutionnaires ne sera pas permise. Devant situation militaire et votre dernière dépêche de (Hindenburg) après Conseil Ministres et Couronne ultimatum sera accepté en principe que Dieu nous garde après cette acceptation de nouvelles exigences et qu'il preserve Roi et Pays (S.) Avez vous reçu dépêche N° 32? N° présente trois cent huit

signé Talocostas

Des quatre divisions Grèce Orientale deux au moins sont nécessaires pour la défense de la capitale et des côtes orientales avec le seul chemin de fer et deux et demie presque sans artillerie peuvent être disposées pour agir en Thessalie et en Macédoine Occidentale stop. Le transport des deux divisions par l'Épire vers la Grèce Orientale est très difficile; en plus il faut prendre en considération qu'à cause blocus il existe un très faible dépôt en vivres, qu'il y a manque absolu d'essence et minime dépôt de charbon stop. De même il faut prendre en très sérieuse considération qu'avec situation présente il est probable que déclaration de guerre devancera mobilisation et que probablement Entente désire pousser la Grèce à une guerre immédiate pour l'écraser avant que occupation allemande commence. Déjà la Grèce se trouve devant nouvelle note de l'Entente qui exige son désarmement complet, le transport de toute l'artillerie et de tout le matériel de mobilisation au Péloponnèse et qui est soutenue par la continuation du blocus. Le Gouvernement Royal et le peuple résistent avec fermeté en supportant toutes les privations mais situation s'aggrave de jour en jour stop. Il est d'urgence qu'il nous soit communiqué si attaque allemande au front macédonien est prévue et quand probablement elle commencera stop. Constantin Roi.

Station sans fil avec initiales R.S.P. Radnis^z 200 kilomètres a été installée auprès de Kalambaka de Thessalie. Veuillez nous confirmer réception présent télégramme aussi que dépêches N°s 301-302-303-304-305 expédiées par voie de Berne stop. Je vous prie de remercier de la part de S.B.S. stop. Où se trouve Falkenhausen? Pas encore reçu de ses nouvelles. N° 306.

Signé: Zalocostas

45

10 Janvier 1917

*Ministre Résident Grèce
Berne*

Je vous prie de transmettre ce télégramme à Ministre à Berlin en nous accusant réception. Pour S.M. l'Empereur de la part de S.M. Sophie. « Te remercie de cœur pour ton télégramme mais sans vivres suffisants pour la durée d'une pareille entreprise aussi que manque en munitions et beaucoup d'autres choses nous forcent malheureusement de nous abstenir d'une telle action offensive, tu

^z Πρόκειται, μάλλον, για τη γερμανική λέξη Radius (= ακτίνα).

peux t'imaginer mon état. Combien je souffre merci de cœur pour la 200 mots^{aa} si chers, pour la ... des circonstances abominables que les cochons infâmes^{ab} reçoivent la punition qu'ils méritent. Embrasse de cœur ta sœur isolée et peignée qui espère à de meilleurs temps. (S.) (Sophie)

Pour (S) Hier soir lundi ultimatum dans délai de 48 (?) nous a été remis qui exige acceptation note du 31 décembre. Garanties sont données que extension des révolutionnaires ne sera pas permise. Devant situation militaire et votre dernière dépêche de (Hindenburg) après Conseil Ministres et Couronne ultimatum sera accepté en principe. Que Dieu nous garde après cette acceptation de nouvelles exigences et qu'il préserve Roi et Pays (S.) Avez-vous reçu dépêche N° 322? N° présente trois cent huit.

Signé : Zalocostas

46

Athènes, 10 Janvier 1917

Ministre Grèce
Berne

Veuillez transmettre dépêche suivante à notre Ministre à Berlin avec prière accuser réception.

Prière communiquer dépêche suivante de S.M. la Reine à S.M. l'Empereur et donner connaissance aussi à (M.) et (F.). « Reconnaisant heureuse d'avoir au moins aujourd'hui parlé au téléphone ... avec (Falkenhause) à Larissa ainsi que d'avoir entendu directement vos nouvelles je suis (préoccupée) que ultimatum soit accepté mais malheureusement nous avons été obligés d'accepter quoique nous désirions guerre à côté de l'Allemagne et à cause des avantages politiques et à cause de nous débarrasser de nos ennemis acharnés et pour répondre à la sympathie qui est déjà montrée par le peuple Hellénique pour la cause allemande, mais le manque en vivres et munitions suffisants pour la durée de la campagne et surtout manque d'artillerie lourde pour forcer les positions fortifiées et (préparées) de l'ennemi aux détroits au nord de Thessalie; (menace) éventuellement immédiate de la capitale et de notre seule voie de communication par des forces anglaises annoncées à Malte pour expédition

^{aa} Κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἔχει παραλειφθεῖ ἡ λέξις dépêche.

^{ab} Cochons infâmes = οἱ Ἀγγλογόλλοι.

contre la Grèce nous forcèrent de renoncer avec grand regret à ce projet. J'espère... ... que tu ne perdras de vue que la Grèce pour nos plans pourrait, reliée par chemin de fer, devenir un aide utile et précieux à notre patrie aimée par sa position géographique. Dans le peuple on continuera toujours à travailler en faveur de l'Allemagne contre nos ennemis; tu peux avoir là-dessus toute certitude et je suis fière que les souffrances et angoisses indescriptibles que nous avons subies et continuons à subir pour le maintien de la neutralité ont pu rendre sérieux services. Embrasse (Sophie)».

Pour Théotoky : Il est important que vous aussi travailliez ... dans le sens de cette dépêche auprès de (Zimmermann) pour nos relations pendant et après la guerre (Sophie). Toutes dépêches reçues excepté N° 195. Prière faire savoir où et comment voulez-vous que (beau-frère) vous envoie argent. Espère année nouvelle plus heureuse (Sophie). N° dépêche 300 et neuf.

Signé : Zalocostas

47

Athènes, 13 Janvier 1917

*Ministre Grèce
Berne*

Veillez transmettre dépêche suivante à notre Ministre à Berlin avec prière accuser réception.

Prière m'informer si Falkenhausen a reçu deux dépêches envoyées par notre station R.S.P. à Prelep^{ac}. S.M. Le Roi a été très content de vos dépêches deux cent deux et trois et me dit qu'avez vu toujours clairement la situation. Quant à congé en principe il est pour que vous fassiez usage, seulement il craint les difficultés du voyage et surtout le cas qu'on ne permette votre retour [sic]. Il répondra définitivement après avoir conféré avec Ministre Affaires Étrangères. Mon avis est pour éviter toutes ces difficultés et dangers de rester encore là et au printemps alors, s'il est possible, venir (S.)

Pour (Falkenhausen) suivante dépêche (Zimmermann) personnellement était pour offensive mais c'était d'accord avec (Hindenburg) de prendre la décision. Si réponse (Hindenburg) avait été plus favorable et catégorique le Conseil de Couronne se serait décidé pour attaque. Je suis désolée, c'est trop

^{ac} 'Ο Περλεπές.

bête, on a commis des fautes. Cerigo étant occupé par insurgés autres îles suivront probablement. Salutations (Sophie).

Sur contrôles rien encore de précis; je crois qu'ils ne s'étendront pas sur télégraphe. Dépêche pour (Falkenhausen) considérations de la Reine (Sophie). N° de la présent 311.

(S. Zalocostas)

48

Athènes, 14 Janvier 1917

*Ministre Grèce
Berne*

Veillez transmettre dépêche suivante à notre Ministre à Berlin avec prière accuser réception stop. Pour (Falkenhausen) en cas que courrier arriverait avec retard à Prespa au plus tard Samedi 20 Janvier je vous prie de l'attendre. Il est de très grande importance que vous parliez personnellement au porteur, officier réserve Franghiscos, pour l'organisation des bandes à l'avenir stop. Londres attaché naval communique « par notes successives directes ou par l'entremise des États-Unis... ... communiquer mutuellement points de vue et arriver ainsi à conférence. Cette période sera longue. Congrès impérial Anglais sans avis duquel on voudrait pas s'engager dans pourparlers définitifs se réunira à la fin Février stop. On se pré-occupe des arguments extra-parlementaires groupe socialiste français qui désire (grammaticalement) paix ainsi qu'Italie». Salutations (S.) N° de la présente 302.

Signé: Zalocostas

49

Athènes, le 19 Janvier 1917

*Ministre Grèce
Berne*

Veillez transmettre dépêche télégraphique chiffrée suivante à Ministre Roi Berlin avec prière d'accuser réception. J'ai l'honneur de recevoir votre dépêche N° 1. Station R.S.P. démolie à cause crainte que son démontage soit exigé par Entente. Elle a été transportée à Trikala et en cas de nécessité sera de nouveau

montée. Nous pourrons toujours communiquer comme jusqu'aujourd'hui. Leurs Majestés remercient tous deux très sincèrement pour vœux. Dépêche de félicitations pour corps d'armée expédiée il y a deux jours par service Ministère Affaires Étrangères sur contenu votre dépêche N° 1. S.M. le Roi selon toute probabilité recevra sous peu affirmative et liste. Numers informe confidentiellement que attaque se fera front Macédoine aussitôt que campagne Roumanie terminée. Savez-vous là-dessus aussi quelque chose? Embrasse (Sophie).

Pour (Falkenhausen) alliés n'auraient point d'avions pour ces jours à cause de cassure. Ils tâchent porter effectifs de l'armée macédonienne à 800.000 hommes et qu'ils [sic] envoient renforts en toute hâte. Nouveau courrier partira samedi (Sophie). N° de la présente 1.

Signé: Zalocostas

50

Athènes, le 20 Janvier 1917

*Ministre Grèce
Berne*

Veillez transmettre dépêche suivante le plus tôt possible à notre Ministre à Berlin. Veillez communiquer réponse suivante à (H) (Hindenburg). S.M. le Roi remercie (Hindenburg) pour sa proposition qu'il accepte, on agira par les mesures suivantes afin que matériel ne parvienne pas aux mains Entente: 1°) Magasinage approprié du matériel. 2°) Résistance contre tentative éventuelle de l'Entente de s'emparer par la force du matériel. 3°) Destruction du matériel en cas de nécessité, auquel cas le matériel sera remplacé par l'Allemagne. Liste du matériel concentré au Péloponnèse. Canons de campagne tous à tir rapide 153 Schneider de 7 et 5, 29 canons Krupp de 7 et 5, deux obusiers de Schneider de 12. Canons de montagne tous à tir rapide 85 Schneider de 7 et 5 et 19 canons Krupp de 7 et 5. Mitrailleuses 145 Schwartzlose de Suisse, 5 mm. et 66 Maxim de 7, six cinq mm. Fusils 85.000 Manlicher de 6.5; 50.000 Mauser de 7.6.5. Munitions Infanterie 100 millions cartouches Manlicher de 6.5; 25 millions Mauser de 7.6.5; 165.000 obus à mitraille et explosifs de Schneider de 7.5 pour canons de campagne; 117.000 obus à mitraille et explosifs de Schneider de 7.5 pour canons de montagne, 2.500 obus à mitraille et explosifs de 7.5 pour canons de montagne. (S.) Nous avons information que Vali de Smyrne a été corrompu

Athènes 26 Janvier 1917

Ministre Grèce
Berne

Veuillez transmettre dépêche suivante au Ministre
Roi Berlin et nous accuser réception. Veuillez communi-
quer dépêche suivante traduite en Allemand. Pour S. M.
l'Empereur. Nous t'envoyons de cœur profondément nos
vœux cordiaux pour ton cher jour de naissance nous suivons
avec admiration les grands événements par terre et par mer,
que Dieu te donne bientôt glorieuse victoire sur tous les en-
nemis infâmes. On nous a honoré par le débarquement de
40. soldats Sénégalais pour garder la légation de France.
Charmante image de civilisation. Embrasse salutaires
Lino, Sophie.

Madame Ypsilanti arrivera prochainement en Autri-
che. Veuillez bien lui faire savoir qu'ici nous nous portons
tous bien G. Ypsilanti N° de la présente trois

signé Lalocostas.

par Entente pour leur livrer la ville de Smyrne après simulacre émeutes. N° de la présente dépêche 2.

Signé: Zalocostas

51

Athènes, 26 Janvier 1917

*Ministre Grèce
Berne*

Veillez transmettre dépêche suivante au Ministre Roi Berlin et nous accuser réception. Veillez communiquer dépêche suivante traduite en allemand. Pour S. M. l'Empereur. Nous t'envoyons de cœur profondément nos vœux cordiaux pour ton cher jour de naissance. Nous suivons avec admiration les grands événements par terre et par mer. Que Dieu te donne bientôt glorieuse victoire sur tous les ennemis infâmes. On nous a honoré par le débarquement de 40 soldats sénégalais pour garder la légation de France. Charmante image de civilisation. Embrasse, salutations, Tino, Sophie.

Madame Ypsilanti arrivera prochainement en Autriche. Veillez bien lui faire savoir qu'ici nous nous portons tous bien. G. Ypsilanti. N° de la présente trois.

Signé: Zalocostas

52

Athènes, 9 février 1917

*Ministre Grèce
Berne*

Cent douze. Veillez transmettre télégramme suivant à M. Théotoky en nous accusant réception. Pourquoi cette prolongation de votre silence? Nous sommes toujours sans nouvelles de Vous (S.)

Pour (M.) espère santé bonne et que mesure blocus aura plein succès. D'ici tout comme d'habitude. Salutations (Sophie).

Pour (F.) tranquille et assurée ayant reçu nouvelles indirectement vous concernant ainsi que courrier. Salutations (Sophie). N° de la présente 5.

(Signé: Zalocostas)

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Δικηγόρος - Ίστορικός

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΥΝΤΑΞΙΝ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΚΩΔΙΚΟΣ

‘Ο Έλευθέριος Βενιζέλος κατά τήν ἐνασχτήρια συνεδρίαση τῆς Βουλῆς πού εἶχαν ἀναδείξει οἱ ἐκλογές τοῦ 1928.

Τὰ εἰρηνικὰ ἔργα στεροῦνται ἴσως τῆς ἡρωικῆς πλευρᾶς τῶν πολεμικῶν ἐγχειρημάτων καὶ προκαλοῦν πολὺ ὀλιγώτερον τὴν προσοχὴν τῶν πολιτῶν, προφανῶς διότι οἱ τελευταῖοι θεωροῦν ὅτι τὰ εἰρηνικὰ ἔργα εἶναι εὐκόλα. Ἐν τούτοις, εἶναι δυσχερέστατον νὰ θεωρηθοῦν αὐτὰ ἐπιτυχῇ καὶ νὰ ἀποδειχθοῦν μακρόβια. Ἡ παροῦσα σύντομος ἀνακοίνωσις* ἀναφέρεται εἰς κατ' ἐξοχὴν εἰρηνικὸν ἔργον, δηλαδὴ εἰς τὴν συμμετοχὴν τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου κατὰ τὴν προτελευταίαν περίοδον τῆς συντάξεως τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, 1930-1932.

Συνήθως, ἡ προσοχὴ τῶν ἱστορικῶν καὶ τοῦ κοινοῦ ἐστιάζεται εἰς τὰς διπλωματικὰς ἐνεργείας τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου καὶ τὰς πολεμικὰς ἀποφάσεις του, ὅπως ἦτο ἡ συμμετοχὴ εἰς τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους καὶ ἡ μετὰβασις εἰς τὴν Ἰωνίαν. Θὰ ἀπετέλει ὅμως σοβαρὸν σφάλμα νὰ κριθῇ ὁ Κρῆς πολιτικός μόνον ἀπὸ τὰς ἐν λόγῳ ἀποφάσεις καὶ ἐνεργείας. Ὡς πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος προσέφερε πολὺ περισσότερα ἀπὸ τὰ μεγάλα ὄνειρα ποὺ ἐπηρέαζαν τὸ συλλογικὸν ἀσυνείδητον τῆς Φυλῆς καὶ ἐντυπωσιάζουν ἀκόμη σήμερον. Ἡ δρᾶσις του ὡς ὑπευθύνου πρωθυπουργοῦ πρέπει νὰ σταθμισθῇ καὶ ἀπὸ τὸ συντελεσθὲν ἐν καιρῷ εἰρήνης ἔργον, πάντοτε ἐντὸς τῆς σοβούσης ἐν Ἑλλάδι διχαστικῆς πολιτικῆς ζωῆς. Κατὰ τὴν πρωθυπουργίαν τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου τῆς περιόδου 1928-1933 (διὰ τὴν ἀκρίβειαν κατὰ τὸ διάστημα 4 Ἰουλίου 1928-26 Μαΐου 1932, 5 Ἰουνίου-4 Νοεμβρίου 1932 καὶ 16 Ἰανουαρίου-5 Μαρτίου 1933) συνετελέσθη ἔργον σημαντικὸν καὶ οὐσιαστικόν. Ἐκ τοῦ συνολικοῦ ἔργου τῆς ἐν λόγῳ τετραετοῦς κυβερνητικῆς δράσεως τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου θὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα εἰς τὴν προσφορὰν του εἰς τὴν ὀριστικὴν ὥθησιν πρὸς σύνταξιν τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος.

Ἡ Ἑλλάς, ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ Ἀγῶνος τῆς Ἀνεξαρτησίας, διὰ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ συνηγμένων εἰς τὰς Ἐθνικὰς Συνελεύσεις, εἶχεν

* Αἱ ὑποσημειώσεις τῆς παρούσης μελέτης περιορίζονται εἰς τὰς ἀπολύτως ἀπαραίτητους διὰ λόγους σεβασμοῦ τοῦ χώρου φιλοξενίας.

ἀποφασίσει τόσον τὴν σύνταξιν νέων νομικῶν κωδίκων ὑπὸ ἐπιτροπῆς «σοφῶν» ὅσον καὶ τὴν ἐν τῷ μεταξὺ ἐπαναφορὰν προσωρινῶς ἐν ἰσχύϊ εἰς τὸ Νεοελληνικὸν Κράτος τῆς Βυζαντινῆς Νομοθεσίας ὅπως αὐτὴ ἔσχυε κατὰ τὴν στιγμήν τῆς Ἀλώσεως¹. Βεβαίως οὐδεὶς ἐγνώριζεν ἀκριβῶς ποία ἦτο ἡ ζητούμενη νομοθεσία καὶ ποῦ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναζητηθῇ. Πρακτικῶς καὶ πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἀναγκῶν οἱ δικασταί, εἰς τὰ ὀλίγα καὶ βραχύβια δικαστήρια τὰ ὁποῖα ἐλειτούργησαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1822 καὶ 1828, κατέφευγον εἰς τὴν πολύτιμον *Ἐξάβιβλον* τοῦ Νομοφύλακος Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, νομικὸν ἐγχειρίδιον τοῦ 1345, πρὸς ἀναζήτησιν ψηγημάτων ἔστω Βυζαντινῆς Νομοθεσίας².

Οὕτως ἢ ἄλλως ὁ ἐλληνικὸς λαὸς εἶχε ζυμωθῇ μὲ τὴν *Ἐξάβιβλον* κατὰ τὴν ὑστέραν περίοδον τῆς Ὀθωμανικῆς Κατοχῆς, ἀφ' ὅτου τὸ κείμενον αὐτῆς εἶχε μεταφρασθῇ εἰς δημώδη λόγον καὶ εἶχεν ἐκτυπωθῇ κατ' ἐπανάληψιν εἰς τὴν Βενετίαν³. Τὰ πολλὰ ἀντίτυπα τοῦ ἐκτυπωμένου κειμένου κατέστησαν αὐτὸ εὐπρόσιτον καὶ εὐχρηστον διὰ τοὺς ὑπὸ δουλείαν Ἕλληνας. Δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἐγκαταλειφθῇ τὸ εὐσύνοπτον ἐγχειρίδιον τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ μετὰ τὴν ἐλευθέρωσιν, καθὼς παρεῖχε τὴν ἄμεσον λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιβεβλημένης ἀναζητήσεως τῆς Βυζαντινῆς Νομοθεσίας.

Ἡ ἐθιμικὴ παραδοχὴ τῆς *Ἐξαβίβλου* ἦτο τόσον ἀπόλυτος, ὥστε νὰ ἐκλαμβάνεται ἀπὸ πολλοὺς ὡς «νόμος», ἔστω καὶ ἂν οἱ νομοθέται τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους, κατὰ τὴν περίοδον τῆς Προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος, οὐδέποτε προσέδωσαν ιδιότητα νόμου εἰς αὐτήν. Τὸ αὐτὸ καθεστῶς διετηρήθη καὶ ἐπὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ Ἑλληνικῆς Πολιτείας ἀπὸ τὸν Κυβερνήτην Ἰωάννην Καποδίστριαν, ὁ ὁποῖος διετήρησε τὴν «συμβουλευτικὴν» ιδιότητα τῆς *Ἐξαβίβλου* ὡς βοηθήματος, ἐνῶ ὡς στόχος τῆς νομοθετικῆς προσπάθειας ἐτίθετο ἡ συγκρότησις συλλογῆς ἐκ τῆς Μεγάλης Νομοθεσίας τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων, δηλ. τῶν *Βασιλικῶν* καὶ τῶν *Νεαρῶν* τῶν ὑστέρων Αὐτοκρα-

1. Βλ. Σπύρου Τρωιάνου, *Οἱ πηγὲς τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου*, ἐν Ἀθήναις 1999². Πρβλ. Σπύρου Τρωιάνου καὶ Ἰουλίας Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ἱστορία Δικαίου ἀπὸ τὴν ἀρχαία στη νεώτερη Ἑλλάδα*, ἐν Ἀθήναις – Κομοτηνῇ 2002³.

2. Βλ. Ἰακ. Τ. Βισβίτζη, *Ἡ Πολιτικὴ Δικαιοσύνη κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν μέχρι τοῦ Καποδιστριαίου*, ἐν Ἀθήναις 1941.

3. Βλ. τὴν ἐκτενῆ εἰσαγωγὴν ἐν Κωνστ. Πιτσάκη (ἐπιμ.), *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, ἐν Ἀθήναις 1971. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, «Πολιτικὸν Νόμον αἴφνης προκύπτοντα εἰς φῶς ἐξ ἀρχαιολογικῆς ἀνασκαφῆς ἐν τοῖς βυζαντινοῖς χειρογράφοις», περ. *Digesta*, τεύχ. 3 (2000), σσ. 64-102.

τόρων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἐθίμων. Ἡ τοιαύτη προσπάθεια ὅμως δὲν εὐωδώθη, λόγῳ τῶν ποικίλων δυσχερειῶν αὐτῆς. Ταῦτα εἶναι γενικῶς γνωστά.

* * *

Ἡ μεταβολὴ τοῦ πολιτειακοῦ καθεστῶτος κατὰ τὸ 1833 δὲν ἡλλοίωσε τὴν κατάστασιν. Διὰ τοῦ περιφήμου Νομοθετικοῦ Διατάγματος τῆς 23^{ης} Φεβρουαρίου/7^{ης} Μαρτίου 1835 περὶ *Πολιτικοῦ Νόμου* ὠρίσθη ὅτι ὡς ἀστικὸν δίκαιον τῆς Ἑλλάδος προσωρινῶς καὶ μέχρι τῆς ἐκπονήσεως νέου νόμου θὰ ἴσχυον οἱ νόμοι τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων οἱ περιεχόμενοι εἰς τὴν *Ἐξάβιβλον* τοῦ Ἀρμενοπούλου ἀλλὰ καὶ τὰ ἔθιμα, διὰ τὰ ὁποῖα ἀνεγράφη εἰς τὸ Νομοθετικὸν Διάταγμα ὅτι: *Τὰ ἔθιμα ὅμως, ὅσα πολυχρόνιος καὶ ἀδιάκοπος συνήθεια ἢ ἀποφάσεις δικαστικαὶ καθιέρωσαν, ὑπερσχύουν ὅπου ἐπεκράτησαν*⁴ (: ἔναντι τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου). Παραλλήλως πράγματι εἶχε διαταχθῇ ἀπὸ τῆς 1^{ης} Ἰανουαρίου 1835 ἡ ἐκπόνησις Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Νόμου κατὰ προσαρμογὴν τοῦ Γαλλικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, τοῦ γνωστοῦ *Code Napoléon*⁵. Τότε, ἐπὶ τῆς ἀσυμπαθοῦς εἰς τινὰς «Βαυαρικῆς» Ἀντιβασιλείας αἱ κρατικαὶ ὑπηρεσίαι ἐλειτούργουν καὶ ἀνήμερα τὰ Χριστούγεννα καὶ κατὰ τὴν Πρώτην τοῦ Ἔτους, μετὰ τὴν Θεῖαν Λειτουργίαν. Ἐξ ἄλλου τὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀντιβασιλείας εἰργάζοντο συνεχῶς μὲ στόχον τὴν *εὐτυχίαν* τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, ὅπως εἶχον ἐξουσιοδοτηθῇ καὶ ἐνταλθῇ ἀπὸ τὸν ὀρίσαντα ταῦτα Βασιλέα τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκον Α΄, πατέρα τοῦ Βασιλέως Ὁθωνος, φορέα τῆς πατρικῆς ἐξουσίας.

Ἡ προσπάθεια πρὸς σύνταξιν Κώδικος δὲν κατωρθώθη ἐπὶ 100 ἔτη νὰ ὀλοκληρωθῇ. Αἱ αἰτίαι τῆς βραδύτητος ἦσαν πολλαί: Ἀντιρρήσεις περὶ τὸ πρότυπον τὸ ὁποῖον ἔδει νὰ υἱοθετηθῇ, ἀντιθέσεις πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν ἰδέαν τῆς κωδικοποιήσεως, ἐπιθυμία διατηρήσεως τοῦ ἰσχύοντος καθεστῶτος διὰ λόγους εὐκολίας καὶ συνηθείας, ἐπιστημονικὴ φιλοδοξία κάποιων νεωτέρων νομικῶν πρὸς μίμησιν τῶν συμβαινόντων ἐν Γερμανίᾳ ὅπου ἦνθαι ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου, ἐνασχολουμένη εἰς τὴν βαθυστόχαστον καὶ λεπτολόγον μελέτην καὶ ἐρμηνείαν τοῦ Ἰουστινιανείου Δικαίου, πόθοι ἐθνικῆς ὀλοκληρώσεως πρὸ τῆς νομοθετικῆς ἐνοποιήσεως – ὅλα συνέτειναν οὐσιωδῶς εἰς τὴν βραδύτητα τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου. Ὅταν τελικῶς ὀλοκληρώθη τὸ ζητούμενον *Σχέδιον Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος* κατὰ τὸ 1874, αἱ πολιτι-

4. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 7 (7/19 Μαρτίου 1835), σ. 52.

5. Βλ. Γ. Δ. Δημακοπούλου, «Ἡ Νομοθετικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ 1835. Σύστασις, ἀποστολή, ἔργον», περ. *Μνημοσύνη*, τόμ. 12 (1991-1993), σσ. 125-148.

καὶ συγκυρίαι δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ψήφισίν του ὑπὸ τῆς Βουλῆς. Τοιουτοτρόπως παρ' ὅλον ὅτι εἵχομεν φθάσει εἰς τὸ ἔτος 1930, ἡ Ἑλλὰς ἐξηκολούθει νὰ ἀντιμετωπίζῃ τὰ θέματα τῶν ἀστικῶν σχέσεων δικαίου διὰ νομοθεσίας ἢ ὅποια εἶχεν ἐκπονηθῇ κατὰ τὸν 6^{ον} μ. Χ. αἰῶνα ἢ τὸ πολὺ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος ζ' τοῦ Σοφοῦ. Ὅπως δὴποτε τὸ γεγονός ἦτο ἄτοπον.

Μετὰ τὸ 1923 καὶ τὴν ἀνταλλαγὴν τῶν πληθυσμῶν, εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος ὁ λαὸς ἦτο σχεδὸν ἀμιγῶς ἐλληνικός. Ἀλλὰ μὲ τὴν ἔλευσιν τῶν προσφύγων ἐγενῶντο νέα νομικὰ προβλήματα, δοθέντος ὅτι τὰ δικαστήρια, δεσμευόμενα πάντοτε ἀπὸ τὸ ἰσχύον Νομοθετικὸν Διάταγμα τοῦ 1835, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρχίσουν νὰ ἀναζητοῦν πλέον καὶ τὰ ἔθιμα τῶν περιοχῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πρὸς ἐκδίκασιν τῶν προκυπτουσῶν ὑποθέσεων. Ἡ κατάστασις περιεπλέκετο ἐπικινδύνως. Αἱ μετὰ τὸ 1923 Κυβερνήσεις ὑπῆρξαν βραχύβιοι καὶ τὰ στρατιωτικὰ κινήματα διεδέχοντο ἄλληλα. Εἰρηνικὸν ἔργον δὲν συνετελεῖτο εἰμὴ συμπτωματικῶς – καὶ τότε ἐπρόκειτο κυρίως περὶ ἔργου ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων.

Τὸ 1930 ὑπῆρξε κομβικὸν ἔτος διὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν. Κατ' αὐτὸ ἐωρτάσθη ἡ ἑκατονταετηρὶς τοῦ Ἀγῶνος τῆς Παλιγγενεσίας, ἢ ὅποια εἶχεν ἀναβληθῇ κατὰ τὸ 1921 λόγῳ τῆς ἐν ἐξελίξει Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας. Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος, πολιτικῶς κινούμενος, ἠθέλησε νὰ συνδέσῃ τὸν ἑορτασμὸν μὲ τὴν συμβολὴν τῶν Τριῶν Δυνάμεων εἰς τὴν διπλωματικὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἐλληνικῆς ἀνεξαρτησίας διὰ τῆς Συνθήκης τοῦ Λονδίνου τοῦ 1830. Τοιουτοτρόπως ἐδημιουργήθη ὁ νεώτερος μῦθος περὶ τοῦ ὅτι αἱ Δυνάμεις «ἔδωσαν τὴν ἐλευθερίαν» εἰς τὴν Ἑλλάδα, κάτι ἀπολύτως ἀναληθές, ἀφοῦ τὸ ἀνεξάρτητον καὶ ἐνιαῖον Ἑλληνικὸν Κράτος ἰδρῦθη καὶ ἐλειτούργησεν ἀπὸ τῆς 1^{ης} Ἰανουαρίου 1822⁶ καὶ αὐτό, ὡς ὑφιστάμενον κράτος, ἐκάλεσεν ἐν συνεχείᾳ τὰς Δυνάμεις νὰ μεσολαβήσουν πρὸς εἰρήνευσιν μετὰ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Τὸ ἐπετειανὸν ἔτος ἐπέλεξεν ὁ Ἑλ. Βενιζέλος διὰ νὰ θέσῃ καὶ τὸ θέμα τῆς Ἀστικῆς Νομοθεσίας⁷. Τὸ ζήτημα ἦτο ἐπεῖγον ἀλλὰ καὶ ἡ χρονικὴ

6. Βλ. Γ. Δ. Δημακοπούλου, *Ἡ Νέα Ἐπίδανρος (Πιάδα). Κοιτὶς τῆς Νεοελληνικῆς Πολιτειακῆς Ὁργανώσεως (Δεκέμβριος 1821-Ἰανουάριος 1822)*. Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου, ἐν Ἀθήναις 1998.

7. Ἡ εἰδικὴ βιβλιογραφία περὶ τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ περὶ τῆς δράσεως αὐτοῦ ὡς νομικοῦ εἶναι ἀτυχῶς λίαν περιορισμένη. Βλ. Κωνστ. Δ. Τριανταφυλλοπούλου, «Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ὡς νομικός», *Ἐφημερίς τῶν Ἑλλήνων Νομικῶν*, τόμ. 32 (τευχ. Ἰουλίου-Αυγούστου 1965), σσ. 477-486· Σπύρου Πάλλη, «Ὁ

στιγμή καιρία ως συνδυαζόμενη και με την πρωθυπουργίαν του. Ἡ ὀριστική ρύθμισις τοῦ ὑπὲρ τὸν αἰῶνα ἀνοικτοῦ προβλήματος τῆς ἀστικῆς νομοθεσίας θὰ ἦτο πράγματι ἐντυπωσιακὸν νὰ ἐπιτευχθῇ ἐντὸς τοῦ 1930. Κατὰ τὴν 19^{ην} καὶ τὴν 28^{ην} Φεβρουαρίου 1930 συνεκροτήθησαν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης δύο εὐρεῖαι συσκέψεις εἰς τὰς ὁποίας ἐκλήθησαν νὰ μετάσχουν, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Πρωθυπουργοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ὁ Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης (τότε ἦτο ὁ ἐκ Σερρών Δημήτριος Δίγκας⁸), ὅλα τὰ εἰσέτι ἐν ζῳῇ διατελέσαντα μέλη τῶν προηγουμένων νομοπαρασκευαστικῶν ἐπιτροπῶν τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, οἱ Καθηγηταὶ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀνώτατοι δικασταὶ καὶ κυβερνητικοὶ παράγοντες ἀλλὰ καὶ ἡ ἡγεσία τῆς Ἀντιπολιτεύσεως. Θέμα τῶν συσκέψεων ἦτο ἡ ἐξέυρεσις τοῦ καλυτέρου δυνατοῦ τρόπου ἀντιμετωπίσεως τοῦ χρονίζοντος θέματος τῆς συντάξεως Ἀστικοῦ Κώδικος.

Ὅπως ἀνεγράφη τότε εἰς τὸν Τύπον: *Ὁ Ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης κ. Δίγκας, μεταβὰς εἰς τὸ «Πτὶ Παλαί», ἔσχε συνεργασίαν μετὰ τοῦ Πρωθυπουργοῦ κ. Βενιζέλου διὰ τὸν Ἀστικὸν Κώδικα. Ἀπεφασίσθη σχετικῶς ὅπως τὴν προσεχῇ Τετάρτην (: 19^{ην} Φεβρουαρίου 1930) συγκροτηθῇ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ κ. Βενιζέλου σύσκεψις, εἰς ἣν θὰ μετάσχουν τὰ μέλη τῆς*

Ἐλευθέριος Βενιζέλος ὡς δικηγόρος καὶ νομικός», *Νομικὸν Βῆμα*, τόμ. 13, σ. 529 καὶ ἐπ. (καθὼς καὶ εἰς ἀναδημοσίευσιν αὐτοτελῶς ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον ὑπὸ τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τῆς Ἀντίστοιχης Ἐθνικῆς Περιόδου, ἐν Ἀθήναις 1989). Ἐπίσης: Ἀνδρέου Ἀ. Γαζῆ, «Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὸ Ἰδιωτικὸ Δίκαιον», *Νομικὸ Βῆμα*, τόμ. 35 (1987), σσ. 865-878· τοῦ αὐτοῦ, *Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου*, τευχ. Α', ἐν Ἀθήναις 1970, σσ. 26-31, καθὼς καὶ τὸν τόμον τῶν πρακτικῶν τοῦ συνεδρίου ποὺ ὀργανώθη ὑπὸ τοῦ Τμήματος Νομικῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν καὶ Μελετῶν «Ἐλευθέριος Κ. Βενιζέλος», ὑπὸ τὸν τίτλον: *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ὡς νομικός. Ἡ συμβολὴ του στὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, ἐν Ἀθήναις – Κομοτηνῇ 2003, ἰδίᾳ δὲ τὴν ἐν αὐτῷ μελέτην τοῦ Καθηγητοῦ καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ Ἀπ. Σ. Γεωργιάδου, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὴ διάπλασιν τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου», σσ. 115-126. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ παραλειφθῇ καὶ ἡ εἰδικὴ μελέτη τοῦ Ἀγίδος Ταμπακοπούλου, *Ἡ ἱστορία τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος*, ἐν Ἀθήναις 1943.

8. Ὁ Δημ. Γεωργ. Δίγκας (Σέρραι, 1876-Ἀθῆναι, 17 Μαρτίου 1974) ἐπολιτεύθη ἀρχικῶς ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν καὶ ἐξελέγη μέλος τοῦ Ὄθωμανικοῦ Κοινοβουλίου. Διετέλεσε Βουλευτὴς Σερρών (1915, 1917-1920), Θεσσαλονίκης (1946-1950), Γερουσιαστὴς Θεσσαλονίκης (1924-1935) καὶ κατ' ἐπανάληψιν ὕπουργός. Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης διετέλεσε κατὰ τὸ διάστημα 7 Ἰουνίου 1929-28 Δεκεμβρίου 1930. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν δικηγόρον κ. Κ. Χιδῶλον διὰ τὴν βοήθειάν του.

οικείας Ἐπιτροπῆς, τὰ ὁποῖα θὰ ἀναπτύξουν τὰς γνώμας των. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν γνωμῶν των, θὰ χαραχθοῦν αἱ κατευθύνσεις διὰ τὴν ὅλην ἐργασίαν⁹.

Ἡ πρωτοβουλία, μὲ τὴν σύμπραξιν καὶ τὴν εἰλικρινῇ ἐπιθυμίαν ὅλων τῶν κορυφαίων πολιτικῶν παραγόντων, δηλαδὴ τὸσον τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ὅσον καὶ τοῦ Παναγῆ Τσαλδάρη (ποὺ εἶχε μετὰσχει παλαιότερον τοῦ ἔργου τῆς συντάξεως τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος), κατέληξεν εἰς τὴν ἀπόφασιν περὶ ταχείας ἐνεργείας. Τοῦτο ἐβεβαιώθη καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης Δημ. Δίγκα διὰ τῶν λεχθέντων ἐπὶ τοῦ θέματος ἐν συνεχείᾳ ἐνώπιον τῆς Γερουσίας: Ἐκλήθη εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης μία μεγάλη Ἐπιτροπή, καταρτισθεῖσα ἀπὸ ὅλα τὰ πρόσωπα ὅσα εἰργάσθησαν ἐν τῷ παρελθόντι εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ Κώδικος, διὰ νὰ ἴδωμεν κατὰ τίνα τρόπον δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ καλλίτερον τὸ ἐπὶ πάντων εὐχόμενον ἀποτέλεσμα. Εἰς τὴν πρώτην συνεδριάσιν ἀντηλλάγησαν διάφοροι γνώμαι, ἐπηκολούθησε δὲ δευτέρα συνεδριάσις τῆς Ἐπιτροπῆς ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ κυρίου Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως. Αἱ δύο αὐταὶ συνεδριάσεις περιέλαβον ὅλα τὰ μέλη τῶν κατὰ καιροὺς ἐπιτροπῶν πρὸς σύνταξιν Ἀστικοῦ Κώδικος, ἐὰν παρελείφθη δὲ μέλος τι τὸ ὁποῖον εἰργάσθη εἰς τὸ παρελθόν, τοῦτο θὰ ἐγένετο ἐξ ἀβλεψίας. Ὑπεστηρίχθησαν διάφοροι γνώμαι κατὰ τὰς συσκέψεις ταύτας. Ὁμολογῶ ὅτι ἡ κατὰ πλειοψηφίαν κρατήσασα γνώμη ὑπῆρξεν ὅτι ὡς βάσις τοῦ συνταχθησομένου Ἀστικοῦ Κώδικος πρέπει νὰ ληφθῇ ὁ Γερμανικὸς Κώδιξ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Γερμανικὸς Κώδιξ εἶναι τὸ τελειότερον νομοθέτημα.

Καὶ ὁ Ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης κατέληξεν ὅτι: Ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν ὁ Γερμανικὸς Κώδιξ νὰ μεταφρευθῇ ἐν Ἑλλάδι ὡς ἔχει καὶ νὰ ἀποτελέσῃ τὸν Ἑλληνικὸν Ἀστικὸν Κώδικα, τὸ μὲν διότι ἔχει ἐπηρεασθῇ ἐν γένει τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν Γερμανίᾳ ἀπὸ τὰ γερμανικὰ ἔθιμα, τὰ ὁποῖα εἶναι ξένα πρὸς τὴν ἑλληνικὴν περὶ δικαίου ἀντίληψιν, δεύτερον δὲ διότι ἡ διατίπωσις τῶν διατάξεων τοῦ Γερμανικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος κρίνεται ἀπολύτως ἀκατάλληλος διὰ τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν. Κατὰ τὰς ἐξενεχθείσας ἐν τῇ Ἐπιτροπῇ γνώμας, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν πρότασιν ὅτι πρέπει νὰ ληφθῇ ὡς βάσις ὁ Γερμανικὸς Κώδιξ, ἀεγνωρίσθη γενικῶς ὅτι ὥρισμαίνοι θεσμοὶ δὲν δύνανται ἀπολύτως νὰ ληφθῶσιν ἀπὸ τὸν Γερμανικὸν Κώδικα, ἀλλ' ὅτι πρέπει νὰ συνταχθῶσιν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νεωτέρων Ἑλληνικῶν Ἀστικῶν Νόμων καὶ τῶν ἐξ ὧν ἐλήφθησαν οὗτοι ξένων νομοθεσιῶν ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ Νομοσχεδίου τοῦ 1876¹⁰ (sic· τὸ ὀρθόν: 1874).

9. Ἐφ. Ἑστία, φ. τῆς 11^{ης} Φεβρουαρίου 1930, σ. 6.

10. Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Γερουσίας, Σύνοδος Β'. Ἔτος 1929-1930. Προ-

Μετά τὰς ἐν λόγῳ συσκέψεις ἀνετέθη εἰς τὸν Ὑπουργὸν τῆς Δικαιοσύνης Δημ. Δίγκαν νὰ συντάξῃ τὸ ἀπαιτούμενον νομοσχέδιον περὶ συγκροτήσεως νέας νομοπαρασκευαστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος καὶ νὰ τὸ ὑποβάλῃ εἰς τὴν Βουλὴν. Τὸ ζητούμενον νομοσχέδιον ὑπεβλήθη εἰς τὴν Βουλὴν κατὰ τὴν 12^{ην} Ἀπριλίου 1930 ὑπὸ τὸν τίτλον: «Περὶ συγκροτήσεως ἐπιτροπειῶν πρὸς ἐκπόνησιν τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος καὶ τοῦ Εἰσαγωγικοῦ τούτου Νόμου». Εἰς τὴν Αἰτιολογικὴν Ἐκθεσιν τοῦ νόμου ἐτονίζετο: *Τὸ ὑποβαλλόμενον σχέδιον συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πορισμάτων ἐπανειλημμένων συσκέψεων τῶν κυριωτέρων παρ' ἡμῖν νομικῶν, εἰς ἃς μετέσχε καὶ ὁ κ. Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως. Καὶ ὁ Ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης κατέληγεν ὅτι τὸ νομοσχέδιον ἔπρεπε νὰ ψηφισθῇ εἰς μίαν συνεδρίασιν κατὰ τὸ ἄρθρον 49 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1927, λογιζόμενον ὡς «ὡπηρεσιακόν».* Τὸ ἀληθές εἶναι ὅτι τὸ νομοσχέδιον συνεζητήθη εἰς δύο συνεδριάσεις τῆς Βουλῆς καὶ εἰς μίαν τῆς Γερουσίας καὶ διὰ ταχείας διαδικασίας κατέστη ὁ Νόμος ὑπ' ἀριθμ. 4680 τῆς 7^{ης} Μαΐου 1930¹¹. Προέβλεπε δύο ἐπιτροπὰς – πενταμελῆ Συντακτικὴν καὶ 25μελῆ Ἀναθεωρητικὴν διὰ τὴν ἐπιθεώρησιν τοῦ κειμένου.

Μέλη τῆς πενταμελοῦς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς διωρίσθησαν¹² ὁ τέως ὑποψήφιος Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας καὶ μετέπειτα πρωθυπουργὸς Κωνσταντῖνος Δεμερτζῆς, τότε Ὑφηγητὴς τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου καὶ ἀκολούθως, κατὰ τὴν περίοδον 1933-1936, Καθηγητὴς τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ δικηγόρος, οἱ Τακτικοὶ Καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος, Γεώργιος Μπαλῆς καὶ Γεώργιος Μαριδάκης καὶ ὁ ἰκανώτατος δικηγόρος καὶ ἐκδότης λαμπρῶν νομικῶν περιοδικῶν, ὅπως ἡ *Θέμις* καὶ ἀκολούθως (μεταπολεμικῶς) τὸ *Νέον Δίκαιον*, Πέτρος Θηβαῖος. Ἡ προεδρία ἀνετέθη εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Δεμερτζῆν, ἐνῶ ἀκολούθως προσελήφθησαν καὶ πάρεδρα μέλη αὐτῆς. Τὸ πενταμελὲς σχῆμα ἐπελέγη ἐπειδὴ, ὅπως ἐγράφη εἰς τὸν Τύπον: *Προτείνεται ὁ καταρτισμὸς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς μὲ μέλη ἰσάριθμα πρὸς τὰ μέρη τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου: Ἐκαστον τῶν μελῶν τούτων θὰ ἐπιφορτισθῇ μὲ τὴν ἐπεξεργασίαν ἑνὸς τμήματος τοῦ Κώδικος*¹³.

εδρία Ἀ. Ζαῖμης, Δ. Κάβουρα καὶ Α. Παρασκευοπούλου. Μέρους Β'. Συνεδριάσεις 60^η (2 Ἀπριλίου 1930) – 94^η (2 Ἰουλίου 1930), ἐν Ἀθήναις 1930, Συνεδριάσεις 70^η (13 Ἀπριλίου 1930), σ. 978.

11. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 158 (13 Μαΐου 1930), σσ. 1311-1313.

12. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Γ' 115 (14 Ἰουνίου 1930), σ. 533.

13. *Ἐφ. Ἐστία*, φ. τῆς 12ης Μαρτίου 1930, σ. 6.

Βάσις τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἐπιτροπῆς ὑπῆρξε τὸ συσσωρευμένον ὑλικὸν τῶν προτέρων νομοπαρασκευαστικῶν ἐπιτροπῶν τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, τὸ ὁποῖον ἦτο σχεδὸν πλήρες καὶ ἔτοιμον πρὸς θεσμοθέτησιν¹⁴. Εἰς τὸν ἡμερήσιον Τύπον τῆς ἐποχῆς διηκρινήθη ὅτι: Ὡς βάσις τῆς ἐργασίας θὰ ληφθῇ -ὡς ἀπεφασίσθη κατὰ τὰς συσκέψεις τῶν τελευταίων ἡμερῶν- ὁ Γερμανικὸς Ἀστικὸς Κώδιξ, πλὴν ὠρισμένων θεσμῶν, οἵτινες δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μεταφερθοῦν εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ κειμένου θὰ παρεκκλίνῃ τοῦ Γερμανικοῦ, ὅπου αὕτη (sic) παρουσιάζεται ἀπροσάρμοστος πρὸς τὰς ἐλληνικὰς συνθήκας καὶ τὴν ἐλληνικὴν νομοθεσίαν¹⁵.

Ὅπως ὑπεγραμμίζετο εἰς τὴν Αἰτιολογικὴν Ἐκθεσιν τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης Δημ. Δίγκα περὶ τοῦ νομοσχεδίου διὰ τὴν σύστασιν τῆς Νομοπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπῆς, δὲν θὰ ἦτο δεκτὸν νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα Ἀστικὸς Κώδιξ κατ' αὐτοουσίαν ἀντιγραφὴν τοῦ τότε κυριαρχούντος εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν νομικὸν κόσμον Γερμανικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος. Ἐπρεπε νὰ χρησιμοποιηθῇ ὁ Γερμανικὸς Ἀστικὸς Κώδιξ μόνον ὡς ὁδηγός, κυρίως κατὰ τὴν δομὴν του, ἀλλὰ μετὰ μεγάλης προσοχῆς, ὥστε νὰ μὴ εἰσαχθοῦν εἰς τὴν Ἑλλάδα θεσμοὶ ξένοι πρὸς τὰ ἦθη καὶ τὰς παραδόσεις μας. Καὶ φυσικὰ, ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν τὰ διασφζόμενα ἀκόμη ἔθιμα, νὰ ἐνσωματωθοῦν αἱ κυριαρχοῦσαι συνήθειαι εἰς νομικὸν κείμενον καὶ παραλλήλως νὰ διαμορφωθῇ σύνολον νομικῶν διατάξεων κατάλληλον διὰ τὴν καθημερινὴν χρῆσιν εἰς τὰ δικαστήρια, κατανοητὸν εἰς ὅλους τοὺς πολίτας, ἀρκετὰ ἐκσυγχρονισμένον ὥστε νὰ καλύπτῃ τὰς ἀνάγκας τῶν συναλλαγῶν καὶ τῶν μεταβιβάσεων περιουσιακῶν στοιχείων χαριστικῶς ἢ ἐπαχθῶς καὶ νὰ ἐπιτρέπῃ μακροβιότητα τῶν διατάξεών του. Ἐζητεῖτο νομοθέτημα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ὑποκαταστήσῃ νόμους περιφήμους καὶ δοκιμασμένους ἀπὸ τοὺς αἰῶνας.

Ἡ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ προεχώρησε ταχέως. Κατένειμε τὴν ὕλην μετὰξὺ τῶν μελῶν της ὡς ἑξῆς: Τὸ κεφάλαιον τῶν Γενικῶν Ἀρχῶν εἰς τὸν

14. Τὰ σχετικὰ στοιχεῖα εἶχε ζητήσῃ, διὰ νὰ λάβῃ γνώσιν αὐτῶν, ὁ Ἐλ. Βενιζέλος κατὰ τὴν 27^{ην} Φεβρουαρίου 1930 (ἐφ. Ἑστία, φ. τῆς 27^{ης} Φεβρουαρίου 1930, σ. 6) πρὸ τῆς δευτέρας γενικῆς συσκέψεως εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης: Ὁ κ. Βενιζέλος παρεκάλεσεν ὅπως τοῦ ἐτοιμάσουν ἅπασαν τὴν μέχρι τοῦδε συντελεσθεῖσαν ἐργασίαν ὑπὸ τῆς Νομοπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπῆς διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, ἵνα ἔχῃ ταύτην ἐπ' ὅφει του κατὰ τὴν συνεδριάσιν ἣτις θὰ γίνῃ αὔριον τὸ ἀπόγευμα ὑπὸ τὴν προεδρίαν του εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης.

15. Ἑφ. Ἑστία, φ. τῆς 12^{ης} Μαρτίου 1930, σ. 6.

Γεώργιον Μαριδάκην, ἐκεῖνο τοῦ Ἐνοχικοῦ Δικαίου εἰς τὸν Κων. Τριανταφυλλόπουλον, τοῦ Ἐμπραγμάτου Δικαίου εἰς τὸν Πέτρον Θηβαῖον, τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου εἰς τὸν Κων. Δεμερτζῆν καὶ τοῦ Κληρονομικοῦ Δικαίου εἰς τὸν Γεώργιον Μπαλῆν¹⁶. Ἀκολούθως διωρίσθησαν καὶ πάρεδρα μέλη αὐτῆς, ἐκτελοῦντα καὶ τὸ ἔργον τῶν γραμματέων, οἱ Δημήτριος Ἰωάννου Ζέπος, Νικόλαος Θηβαῖος καὶ Γεώργιος Οἰκονομόπουλος, βραδύτερον δὲ καὶ ὁ Γεώργιος Κουσουλᾶκος.

Παραλλήλως συνετάγη τόμος ὑπὸ τὸν τίτλον *Διάγραμμα ἐπὶ τοῦ Σχεδίου Ἀστικοῦ Κώδικος* καὶ ἐξετυπώθη ἀμέσως κατὰ Δεκέμβριον 1930, ὥστε αἱ γενικαὶ γραμμαὶ τοῦ νέου νόμου νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ συζητηθοῦν εὐρέως ἀπὸ τὴν Ἀναθεωρητικὴν Ἐπιτροπὴν. Τὸ πενταμερὲς τῆς διαίρεσεως τῶν κανόνων τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου ἠκολούθησε τὴν παράδοσιν πού εἶχεν ἐδραιωθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, ὅταν ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς εἰσήγαγεν αὐτὴν κατὰ μίμησιν τῶν Γερμανῶν διδασκάλων του. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπιστήμη, ἀκολουθοῦσα τὸν *Code Napoléon*, ὁ ὁποῖος ἀντέγραψε κατὰ τοῦτο τὸ Ρωμαϊκὸν-Βυζαντινὸν Δίκαιον, ἀνεγνώριζε τριμερῆ διαίρεσιν τῶν διατάξεων τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου, ἥτοι περὶ τῶν προσώπων, περὶ τῶνπραγμάτων καὶ περὶ τῶν τρόπων κτήσεως τῶν πραγμάτων¹⁷. Τοιουτοτρόπως ὅμως ἡ διαίρεσις δὲν ἦτο πρακτικὴ, καθὼς ἐπὶ ζητημάτων κληρονομίας λ.χ. ὁ νομικός, εἴτε δικηγόρος ἢ δικαστής, ἔπρεπε νὰ ἀναζητήσῃ ρυθμίσεις καὶ διατάξεις καὶ εἰς τὰ τρία μέρη τοῦ Κώδικος.

Ἐξ ἄλλου, ἡ μακρὰ πείρα εἶχεν ἐδραιώσει τὴν πεποίθησιν ὅτι ἐπεβάλλετο ἡ πρόταξις μερικῶν βασικῶν κανόνων οἱ ὅποιοι θὰ εἶχον ἐφαρμογὴν εἰς ὅλα τὰ εἰδικώτερα μέρη τοῦ Κώδικος – καὶ ἔτσι εἶχε δημιουργηθῇ καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ διὰ τῆς πρακτικῆς τὸ Μέρος τῶν Γενικῶν Ἀρχῶν τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου. Αὕτῃ ἡ θεωρητικὴ διαμόρφωσις εἰς πενταμερῆ διαίρεσιν εἶχεν εὖρει τὴν ἔκφρασίν της εἰς τὸν Γερμανικὸν Ἀστικὸν Κώδικα. Ὁ γενικός εἰσηγητὴς τοῦ *Διαγράμματος* Κων. Δεμερτζῆς, ὁ Γεώργιος Μπαλῆς καὶ

16. Βλ. Ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης. Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἀστικοῦ Κώδικος, *Διάγραμμα ἐπὶ τοῦ Σχεδίου Ἀστικοῦ Κώδικος. Δεκέμβριος 1930*, ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, σ. 5: *Πίναξ Περιεχομένων*. Τὸ *Διάγραμμα* ἐξετυπώθη εἰς 4.000 ἀντίτυπα καὶ ἀμέσως διανεμήθη πρὸς μελέτην εἰς τοὺς δικηγορικοὺς καὶ δικαστικούς συλλόγους. Βλ. περ. *Θέμις*, ἔτος ΜΑ', τεύχ. 41 (14 Δεκ. 1930), σ. 960.

17. Εἰς πλέον πρόσφατον θεωρητικὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος κρίνεται προτιμητέα ἡ διμερὲς διαίρεσις τοῦ Κώδικος, ἥτοι περὶ προσώπων καὶ περὶ πραγμάτων. Βλ. Ἀπ. Σ. Γεωργιάδου, *Γενικὸς Ἀρχὴς Ἀστικοῦ Δικαίου*, ἐν Ἀθήναις – Κομοτηνῇ 2002³, σσ. 83-84.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ
ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΣΤΙΚΟΥ ΚΩΔΙΚΟΣ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
ΕΠΙ ΤΟΥ
ΣΧΕΔΙΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΚΩΔΙΚΟΣ

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1930

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ

ὁ Πέτρος Θηβαῖος ἐτάχθησαν ὑπὲρ τῆς πενταμεροῦς διαιρέσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος. Ἀντιθέτως, ὁ Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλος καὶ ὁ Γεώργιος Μαριδάκης, ἀκολουθοῦντες τὸ πρότυπον τοῦ –νεωτέρου τοῦ Γερμανικοῦ– Ἑλβετικοῦ Κώδικος, ὁ ὁποῖος παρεῖχεν εὐρυτάτας διαπλαστικὰς δυνατότητας εἰς τὸν δικαστὴν, ἠθέλησαν νὰ μὴ ὑπάρξῃ πενταμερὴς διαιρέσις τοῦ Κώδικος ἀλλ’ ἀπλῶς τετραμερής. Προέτειναν ὅπως αἱ διατάξεις τῶν Γενικῶν Ἀρχῶν ἐνσωματωθοῦν εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τοῦ Κώδικος¹⁸. Ἡ γνώμη τῶν δύο Καθηγητῶν δὲν ἐπεκράτησεν, ἀλλ’ ὠδήγησε πολὺ βραδύτερον, κατὰ τὸ 1945, εἰς ἄλλας περιπετείας.

Ἡ Ἀναθεωρητικὴ Ἐπιτροπὴ συνεκροτήθη κατὰ τὴν 11^{ην} Δεκεμβρίου 1930. Ἀποτελέσθη ἀπὸ κορυφαίους νομικοὺς τῆς ἐποχῆς, ἥτοι τοὺς Κωνσταντῖνον Ρακτιβάν (Πρόεδρον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας), Ἀντώνιον Ζηλήμονα (Πρόεδρον τοῦ Ἀρείου Πάγου), Γεώργιον Στρέιτ (Ἀκαδημαϊκόν), Σπυρίδωνα Τσαγκρῆν (πρῶν Πρόεδρον τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ πρῶν πρόεδρον τῆς Νομοπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος), Ματθαῖον Χατζῆκον (πρῶν Εἰσαγγελεὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου), Στάμον Παπαφράγκον (Ἀντιπρόεδρον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας), Ἀντώνιον Ρηγανῆκον (Γενικὸν Γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης καὶ Εἰσαγγελεὰ Ἐφετῶν), Ἀναστάσιον Κουμάντον (Νομικὸν Σύμβουλον εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης), τοὺς Καθηγητὰς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Κωνσταντῖνον Πολυγένην (τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου), Κωνσταντῖνον Ράλλην (τοῦ Ἑκκλησιαστικοῦ Δικαίου), Δημήτριον Παπούλιαν (τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου), Θρασύβουλον Πετιμεζῆν (τοῦ Ἐμπορικοῦ Δικαίου), Ἀλέξανδρον Σβῶλον (τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου), Κυριᾶκον Βαρβαρέσον (τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας) καθὼς καὶ τοὺς Παναγιώτην Ἀραβαντινὸν (δικηγόρον), Ἡλίαν Ἀναστασιάδην (Καθηγητὴν τοῦ Ἐμπορικοῦ Δικαίου εἰς τὴν Ἀνωτάτην Ἐμπορικὴν Σχολήν), Γεώργιον Δουβουνιώτην (δικηγόρον καὶ μέλος τῆς μονίμου Νομοπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης), Ἀνδρέαν Ζάκκαν (Διευθυντὴν Ἐργασίας εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Ἐργασίας), τέλος δὲ τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, ἥτοι τοὺς Κωνσταντῖνον Δεμερτζῆν, Πέτρον Θηβαῖον, Κωνσταντῖνον Τριανταφυλλόπουλον, Γεώργιον Μπαλῆν καὶ Γεώργιον Μαριδάκην. Πρόεδρος τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτρο-

18. Βλ. Ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης. Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἀστικοῦ Κώδικος, *Διάγραμμα ἐπὶ τοῦ Σχεδίου Ἀστικοῦ Κώδικος. Δεκέμβριος 1930*, σσ. 10-12, ἐν ὑποσημειώσει ἀπόσπασμα ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς 11^{ης} Νοεμβρίου 1930. Βλ. καὶ αὐτόθι, σσ. 17-21. (Εἰσήγησις Γ. Μαριδάκη.)

πῆς ὠρίσθη ὁ Ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης καὶ ἐν ἀπουσίᾳ αὐτοῦ ὁ Κωνστ. Δεμερτζῆς¹⁹.

Εἰς τὰς ἐργασίας τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς εἶχον τὴν δυνατότητα συμμετοχῆς καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν πολιτικῶν κομμάτων τῆς Βουλῆς, δηλαδὴ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὁ Παναγῆς Τσαλδάρης, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου καὶ ὁ Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος. Γραμματεὺς καὶ τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς ὠρίσθη ὁ Δημήτριος Ἰωάννου Ζέπος, ὁ ὁποῖος ὑπηρετήσε μέχρι τοῦ 1932, ἐνῷ ἀκολούθως τὸν διεδέχθη ὁ Γεώργιος Κουσουλᾶκος. Μάλιστα τὰ πρακτικὰ τῶν συζητήσεων τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς ἐδημοσιεύοντο δι' εἰδικοῦ ἐπισήμου φύλλου, τῆς *Εφημερίδος τῶν Συζητήσεων τοῦ νέου Ἀστικοῦ Κώδικος*.

Ἀπὸ τὰς ἐργασίας τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς εἶναι δυνατόν νὰ ἀντληθοῦν πολλὰ στοιχεῖα ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι ἐξακολουθοῦν νὰ διέπουν ἐν πολλοῖς μέχρι σήμερον τὰς ἰδιωτικὰς σχέσεις. Ἐν τῷ παρόντι δὲν παρέχεται χώρος διὰ νὰ γίνῃ ἀναφορὰ εἰς ζητήματα ἐνδιαφέροντα εἰδικώτερον τὸ νομικὸν κοινόν. Πρέπει ὅμως νὰ τονισθοῦν τὰ ἑξῆς: Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ἐνθυμούμενος τὴν νομικὴν ἰδιότητά του καὶ τὴν θητείαν του ὡς Ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης εἰς τὴν αὐτόνομον ὑπὸ διεθνῇ προστασίαν Κρητικὴν Πολιτείαν, παρηκολούθησε τὰς περισσοτέρας συνεδριάσεις τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἔθεσε τὴν σφραγιδα του ἐπὶ τῶν συζητήσεων. Ἀπὸ τὴν διατύπωσιν τῶν σχετικῶν πρακτικῶν, ὁ ἀναγνώστης βεβαιώνεται περὶ τῶν λογικῶν λύσεων, τοῦ μετριοπαθοῦς πνεύματος καὶ τῆς μεμετρημένης ἐπιδιώξεως νεωτερισμῶν ποὺ ἐστήριζεν ὁ Βενιζέλος²⁰.

Ἐνδεικτικῶς θὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τὰς συζητήσεις περὶ τοῦ πολιτικοῦ γάμου. Ἦδη τότε ἐτέθη τὸ θέμα καὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς Καθηγητὰς Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλον καὶ Γεώργ. Μαριδάκην, οἱ ὁποῖοι προέτειναν ὅπως εἰς τὸν νέον Ἀστικὸν Κώδικα θεωρηθῇ ὡς ἐπαρκὴς διὰ τὴν σύστασιν τοῦ γάμου ἡ σύνταξις τῆς σχετικῆς ληξιαρχικῆς πράξεως, δηλαδὴ ἡ ἐνώπιον τοῦ Ληξιάρ-

19. *Εφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Γ' 233 (11 Δεκ. 1930), σ. 1051.

20. Τὸ νομοπαρασκευαστικὸν ἔργον τῆς περιόδου 1930-1936 ἀπετυπώθη εἰς τοὺς τόμους τοῦ Σχεδίου Ἀστικοῦ Κώδικος, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ ἑξῆς: Ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης. Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἀστικοῦ Κώδικος, *Σχέδιον Ἀστικοῦ Κώδικος* ἐκπονηθὲν ὑπὸ τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς. I. *Οἰκογενειακὸν Δίκαιον*, ἐν Ἀθήναις 1933· II. *Ἐνοχικὸν Δίκαιον*, ἐν Ἀθήναις 1935· *Ἐμπράγματον Δίκαιον*, ἐν Ἀθήναις 1936· *Γενικαὶ Ἀρχαί*, ἐν Ἀθήναις 1936· *Δίκαιον τῶν Προσώπων*, ἐν Ἀθήναις 1936· *Κληρονομικὸν Δίκαιον*, ἐν Ἀθήναις 1936.

χου συμφωνία τῶν μελλόντων συζύγων περὶ τοῦ γάμου (: πολιτικὸς γάμος)²¹. Κατὰ τὴν σειρὰν τῶν συζητήσεων τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς τόσον ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ὅσον καὶ ὁ Παναγῆς Τσαλδάρης ἐτάχθησαν κατὰ τῆς προταθείσης λύσεως καὶ ἐδέχθησαν ὅτι πρὸς τέλεσιν τοῦ γάμου θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρξῃ ἱερολογία κατὰ τὸ δόγμα ἢ τὴν θρησκείαν τῶν μελλονύμφων καὶ βεβαίως σύνταξις τῆς βεβαιωτικῆς σχετικῆς ληξιαρχικῆς πράξεως ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ τοῦ μυστηρίου²².

Ἡ στάσις τοῦ Βενιζέλου ἐν προκειμένῳ ὑπῆρξεν ἐνδεικτικὴ τῆς συνεπειᾶς καὶ τῆς εὐθύνης μὲ τὴν ὁποίαν ἀντεμετώπιζε τὸ ζήτημα. Συγκεκριμένως, ἐνῷ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς ἔτειναν νὰ ἀδιαφορήσουν διὰ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα τῶν μὴ Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων πολιτῶν, ὁ Βενιζέλος, διεπόμενος ἀπὸ τὴν αἴσθησιν τοῦ καθήκοντος περὶ ἴσης ἀντιμετωπίσεως ὅλων τῶν πολιτῶν τοῦ τόπου, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Παναγῆς Τσαλδάρης, ἐπέμεινε νὰ θεσπισθῇ ἰσοτίμως ὡς συστατικὸν στοιχεῖον τοῦ γάμου καὶ τῶν Καθολικῶν καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων ἢ ἱερολογία, ἐνῷ διὰ τοὺς ἄλλοθρήσκους, Ἰσραηλίτας καὶ Μουσουλμάνους, ἢ τήρησις τῶν σχετικῶν κανόνων τῆς ἰδικῆς των θρησκείας πρὸς σύναψιν ἐγκύρου γάμου, παραλλήλως πρὸς τὴν ἀπολύτως ἐπιβεβλημένην ἐν συνεχείᾳ σύνταξιν τῆς ληξιαρχικῆς πράξεως.

Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Βενιζέλου ὑπῆρξε καθ' ὅλην τὴν πορείαν τῶν συζητήσεων τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος συνεχῆς καὶ συνεπῆς. Μετὰ προσοχῆς προέτεινε λύσεις μετριοπαθεῖς καὶ φιλελευθέρας, ἐξέθετε προβληματισμούς, ὑπενθύμιζε συνεχῶς τὸ λαϊκὸν αἶσθημα, διότι ἐγνώριζεν ὅτι δὲν θὰ ἐγίνετο ἀνεκτὸς νόμος ὁ ὁποῖος θὰ ἐρρύθμιζε τὴν προσωπικὴν κατὰστασιν καὶ τὰς οἰκογενειακὰς σχέσεις, ἃν δὲν παρηκολούθει τὸ λαϊκὸν περὶ δικαίου αἶσθημα καὶ τὰς βαθύτατα ἐρριζωμένας παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Δὲν διακατείχετο ἀπὸ τὴν ἀνάγκην νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ νέος Ἀστικὸς Κώδιξ ἐκαινοτόμει. Ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν διάρκειάν του. Καὶ ἀπεδείχθη ὅτι εἶχε δίκαιον. Τὸ Σχέδιον τοῦ 1930 εἰς τὰς γενικὰς γραμμὰς του ἐτήρησε τὴν παράδοσιν καὶ ἐρρύθμισε τὰς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων μεταξὺ των κατὰ τρόπον ποὺ μέχρι σήμερον, μὲ μερικὰς μόνον

21. Ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης. Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἀστικοῦ Κώδικος, *Διάγραμμα ἐπὶ τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος*, Δεκέμβριος 1930, σσ. 35-42.

22. Ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης. Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἀστικοῦ Κώδικος, *Σχέδιον Ἀστικοῦ Κώδικος ἐκπονηθὲν ὑπὸ τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς*. I. *Οἰκογενειακὸν Δίκαιον*, σσ. 10-14 καὶ 417-490 (Πρακτικὰ τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τοῦ τρόπου τελέσεως τοῦ γάμου).

τροποποιήσεις, αποδεικνύεται ότι άντέχει εις τόν χρόνον καί τας δοκιμασίας.

Έν τούτοις, ό Βενιζέλος δέν ειχε τήν ίκανοποίησιν νά ιδῇ τόν Άστικόν Κώδικα έτοιμον. Παρά τó γεγονός ότι καί αί έργασίαι τῆς Άναθεωρητικῆς Έπιτροπῆς ειχαν προχωρήσει σημαντικῶς μέχρι τέλους τοῦ 1930, τὰ έπόμενα στάδια τῆς έργασίας άπεδείχθησαν χρονοβόρα. Τό Σχέδιον άπεστάλη καί πάλιν εις τήν Συντακτικήν Έπιτροπήν καί έτυχε νέας έπεξεργασίας, έχρειάσθη δέ νά παραταθῇ ό χρόνος έργασιῶν τῆς κατὰ τó 1931²³ (όποτε έληγεν ή προθεσμία κατὰ τόν Νόμον τοῦ 1930) άλλά καί πάλιν κατὰ τó 1933²⁴ καί τó 1934²⁵. Αί καθυστερήσεις ώφείλοντο εις τας προσωπικάς άντιθέσεις καί διαφωνίας τῶν μελῶν τῆς Συντακτικῆς Έπιτροπῆς καί εις τὰ πολιτικά γεγονότα. Ήδη όμως άπό τῆς 6^{ης} Μαρτίου 1933 ό Έλευθέριος Βενιζέλος ειχεν όριστικῶς άπομακρυνθῇ άπό τήν πρωθυπουργίαν. Τὰ γεγονότα έλαβον πλέον τήν τροπήν τῆς τελευταίας Μεσοπολεμικῆς περιόδου.

Ό Έλευθέριος Βενιζέλος άπεβίωσεν έν Παρισίοις κατὰ τήν 18^{ην} Μαρτίου 1936. Ό Άστικός Κώδιξ, τόν όποιον ειχεν όνειρευθῇ ή Έλλάς έπί αἰῶνα καί πλέον, έξεδόθη έπί τῆς πρωθυπουργίας τοῦ Ίωάννου Μεταξά, κατὰ τήν 15^{ην} Μαρτίου 1940 έπί Υπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης τοῦ Άγιδος Ταμπακοπούλου²⁶. Διά μίαν άκόμη φοράν εις τήν Ίστορίαν, όπως καί κατὰ τήν έποχήν τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, τοῦ Διχασμοῦ καί τῆς διαφωνίας περὶ τῆς Μικρασιατικῆς Έκστρατείας, ό δρόμος πού ειχε διανοίξει ό νεκρός ήδη Έλευθέριος Βενιζέλος καί εκείνος πού έχάραξεν ό Ίωάννης Μεταξάς διεσταυρώθησαν. Ό Ίωάννης Μεταξάς άπεβίωσεν εις τήν Κηφισίαν κατὰ τήν 29^{ην} Ίανουαρίου 1941, διαρχοῦντος τοῦ Έλληνοϊταλικοῦ Πολέμου. Η ίσχύς τοῦ Άστικοῦ Κώδικος εις τόν έλλαδικόν χῶρον άνεστάλη, πρὶν ή τεθῇ οὔτος εις έφαρμογήν, κατὰ τήν 13^{ην} Μαΐου 1941 ύπό τῆς Κυβερνήσεως Γ. Τσολάκογλου²⁷ καί ἔσχυσε μόλις κατὰ τó 1946²⁸ (ένῳ εις τó Προξενικόν Δικαστήριον Άλεξανδρείας

23. Νόμος ύπ' άριθμ. 5345 τῆς 23^{ης} Μαρτίου 1932, Περί παρατάσεως τῆς προθεσμίας τοῦ Νόμου 4680 πρὸς εκπόνησιν τοῦ Άστικοῦ Κώδικος, *Έφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 90 (26 Μαρτ. 1932), σσ. 607-608.

24. Βλ. Κ. Σιφναίου, *Πανδέκται Νέων Νόμων καί Διαταγμάτων*, τόμ. Η' (έτος 1933), σσ. 263-266, ένθα συνδημοσιεύεται καί ή σχετική Αίτιολογική Έκθεσις.

25. *Αὐτόθι.*, τόμ. Θ' (έτος 1934), σ. 1526.

26. *Έφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 91 (15 Μαρτ. 1940), σσ. 589-772.

27. Νομοθετικόν Διάταγμα ύπ' άριθμ. 35 τῆς 13^{ης} Μαΐου 1941, Περί άναβολῆς τῆς ίσχύος τοῦ Νέου Άστικοῦ Κώδικος καί τοῦ Εἰσαγωγικοῦ τούτου Νόμου, *Έφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 165 (15 Μαΐου 1941), σ. 804.

28. Νομοθετικόν Διάταγμα τῆς 7^{ης} Μαΐου 1946, Περί άποκαταστάσεως τοῦ Άστικοῦ

ἴσχυσεν ἀπὸ τοῦ 1941, ὡς ἀρχικῶς προεβλέπετο²⁹), μετὰ καὶ νέας περιπετείας ποὺ ἐπεσώρευσαν ἡ Κατοχὴ καὶ αἱ προσωπικαὶ ἀντιθέσεις τῶν μελῶν τῆς ἀρχικῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἀντὶ τοῦ ἐνὸς ζητουμένου Ἀστικοῦ Κώδικος ἐπετύχουμεν πρὸς στιγμὴν νὰ ἔχομεν δύο Ἀστικούς Κώδικας!

Ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ ἐς ἄλλοτε...

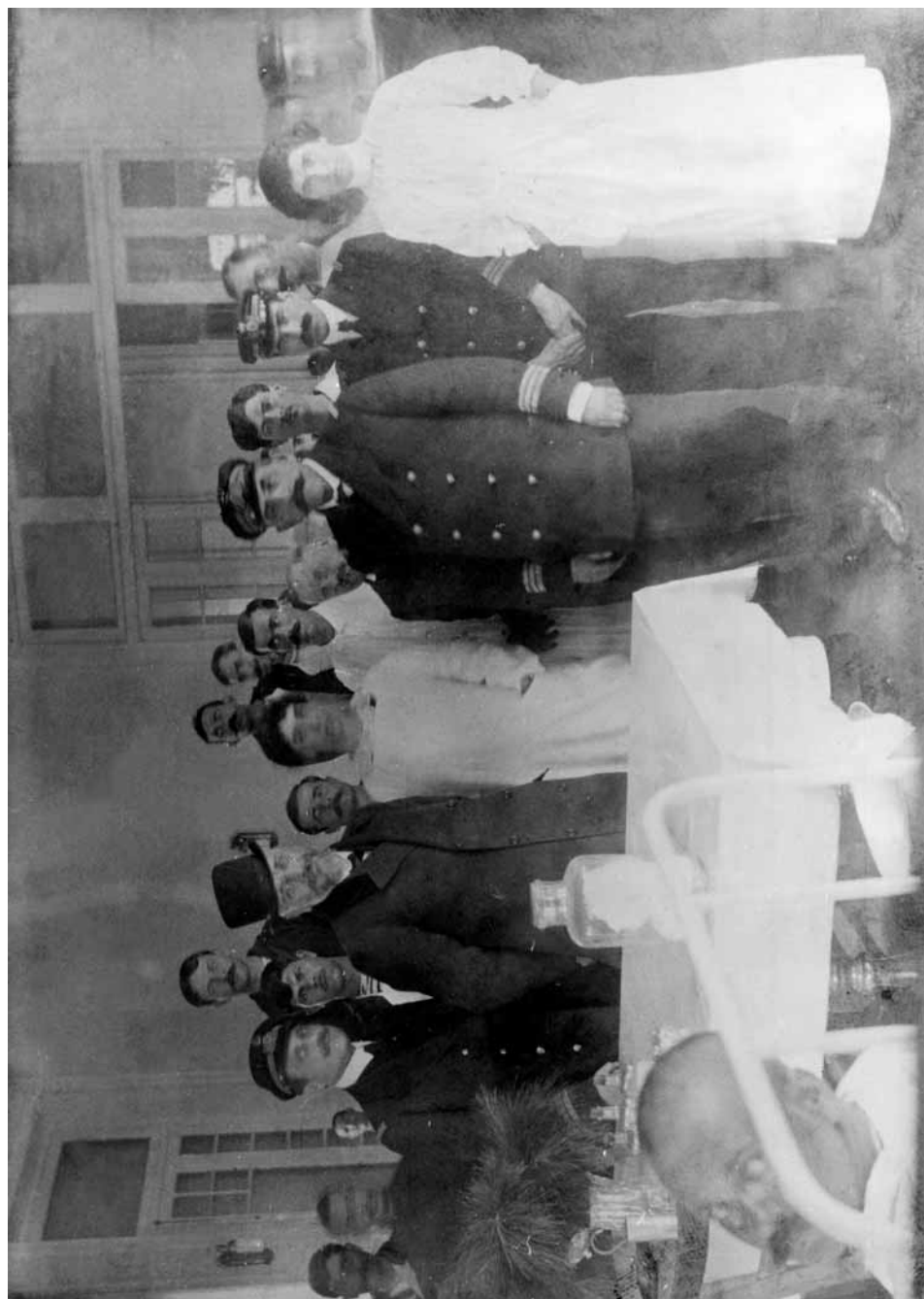
Κώδικος καὶ τοῦ Εἰσαγωγικοῦ αὐτοῦ Νόμου, *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 151 (10 Μαΐου 1946), σ. 761. Τὸ ἐν λόγῳ Νομ. Διάταγμα ἐκυρώθη διὰ τοῦ Νομ. Διατάγματος ὑπ' ἀριθμ. 1216 τῆς 25^{ης} Ὀκτωβρίου 1949, Περὶ κυρώσεως τοῦ ἀπὸ 7 Μαΐου 1946 Ν. Διατάγματος Περὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος καὶ τοῦ Εἰσαγωγικοῦ αὐτοῦ Νόμου, *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως* φ. Α' 281 (29 Ὀκτ. 1949), σσ. 1833-1834.

29. Βλ. Αἰτιολογικὴ Ἔκθεσις ἐπὶ τοῦ Νομοθετικοῦ Διατάγματος Περὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος καὶ τοῦ Εἰσαγωγικοῦ αὐτοῦ Νόμου, *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 151 (10 Μαΐου 1946), σσ. 759-760. Βλ. καὶ Ἀνδρέου Ἀ. Γαζῆ, *Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου*, τευχ. Α' *Εἰσαγωγή*, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 30.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Π. ΜΠΟΥΖΑΝΗ

Υποναύαρχου (Μηχ.) ΠΝ ἐ.ἀ.

Η ΕΛΛΑΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ:
ΤΟ ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΗΣ 1^{ης} ΜΑΡΤΙΟΥ 1935

Ο Έλευθέριος Βενιζέλος σὲ επίσκεψή του σὲ ναυτικό νοσοκομείο.

Τὰ σημαντικότερα γεγονότα μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1922 ἦταν τὰ ἑξῆς:

α'. Παραιτήθηκε ὁ βασιλιάς Κωνσταντῖνος καὶ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1922 ἔφυγε στὸ Παλέρμο τῆς Ἰταλίας, ὅπου καὶ πέθανε, τὴν 28^η Δεκεμβρίου 1922, στὸ ξενοδοχεῖο ὅπου διέμενε. Τὸν διαδέχθηκε στὸν θρόνο ὁ γιὸς του Γεώργιος Β'.

β'. Ἐγινε Ἐπανάσταση τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1922 ὑπὸ τοὺς συνταγματάρχες Νικόλαο Πλαστήρα καὶ Στυλιανὸ Γονατᾶ (με ἀρχηγὸ τὸν Πλαστήρα), ἡ ὁποία καὶ ἐπικράτησε με ἀποτέλεσμα νὰ παραιτηθεῖ ἡ τότε κυβέρνησις τοῦ Σωτηρίου Κροικιδᾶ καὶ νὰ σχηματισθεῖ νέα ὑπὸ τὸν Στ. Γονατᾶ.

γ'. Συγκλήθηκε στρατοδικεῖο γιὰ τὴν ἐκδίκηση τῶν ὑπευθύνων τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς – με ἀποτέλεσμα νὰ καταδικασθοῦν σὲ θάνατο οἱ Δημήτριος Γούναρης, Νικόλαος Στράτος, Νικόλαος Θεοτόκης, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, Γεώργιος Μπαλτατζῆς καὶ Γεώργιος Χατζανέστης, ὁ ὁποῖος ἦταν καὶ ὁ τελευταῖος ἀρχιστράτηγος κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας. Ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἑξ, ὅπως λεγόταν, ἔγινε στὸ Γουδὶ τὴν 15^η Νοεμβρίου 1922. (Τὴ διαταγὴ τῆς ἐκτελέσεως ὑπέγραψε ὁ Ν. Πλαστήρας.)

δ'. Καθιερώθηκε, τὴ 18^η Ἰανουαρίου 1923, ἀπὸ τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνησις Γονατᾶ, τὸ Γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο ἀντὶ γιὰ τὸ Ἰουλιανὸ ποὺ ἔσχυε ἕως τότε.

ε'. Συμφωνήθηκε ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας ἦλθαν στὴν Ἑλλάδα 1.500.000 πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσίαν καὶ τὴ Δυτικὴ Θράκην.

ς'. Τὴν 24^η Ἰουλίου 1923 ὑπογράφηκε ἡ συνθήκη τῆς Λωζάννης (τῆς Ἑλλάδος ἐκπροσωπούμενης ἀπὸ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο) καὶ τερματίστηκε, ἔτσι, ἡ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας ἐμπόλεμη κατάστασις. Στὴν Τουρκίαν παρχωροῦνται ἡ Ἰωνία, ἡ Ἀνατολικὴ Θράκη, ἡ Ἰμβρος καὶ ἡ Τένεδος τὰ δὲ

σύνορα τῆς Ἑλλάδος ὁριστικοποιοῦνται στὴ σημερινή τους μορφή πλὴν τῆς Δωδεκανήσου, ἡ ὁποία παραχωρήθηκε στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴ λήξη τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου, τὸ 1947.

ζ'. Τὴν 31^η Αὐγούστου 1923 ὁ ἰταλικὸς στόλος κατέλαβε τὴν Κέρκυρα. Ἡ Ἰταλία εἶχε τὴν πρόθεση νὰ προβάλει τὴν ναυτική της ἰσχὺ στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἀφενὸς καί, ἀφετέρου, νὰ ἀποτρέψει τὴν ἔνωση τῆς Βορείου Ἠπείρου μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἰταλικὴ κατοχὴ τῆς Κερκύρας διήρκεσε ἕως τὴν 27^η Σεπτεμβρίου 1923, δηλαδὴ 27 ἡμέρες· στὴ συνέχεια, τὰ ἰταλικά στρατεύματα ἀνεχώρησαν κατόπιν πιέσεων τῆς Ἀγγλίας καθὼς καὶ σχετικῆς ἀποφάσεως τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, δηλαδὴ τοῦ σημερινοῦ ΟΗΕ.

η'. Τὴν 19^η Δεκεμβρίου 1923 ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ὑπὸ τύπο ἀδείας, ὁ βασιλεὺς Γεώργιος Β' μὲ τὴ σύζυγό του διὰ Ρουμανίαν, καθόσον λόγω τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς δὲν εἶχε ἰσχὺ γιὰ νὰ βασιλεύσει – ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἐζητεῖτο ἀπὸ μέγα μέρος στρατιωτικῶν καὶ πολιτῶν (ιδίως προσφύγων) ἡ ἔκπτωση τῆς δυναστείας καὶ ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας. Ἀντιβασιλεὺς ὀρίστηκε ὁ ναύαρχος Παῦλος Κουντουριώτης.

θ'. Τὴν 16^η Δεκεμβρίου 1923 διεξάγονται ἐκλογές καί, τὴν 11^η Ἰανουαρίου 1924, σχηματίζεται κυβέρνηση ὑπὸ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Ἡ κυβέρνηση αὐτὴ ὑπῆρξε βραχύβια, ἐφόσον παρέμεινε μόνο λίγες ἡμέρες, διότι ἀνέκυψαν διαφωνίες μέσα στοὺς κόλπους τῆς βενιζελικῆς παράταξης σχετικῶς μὲ τὴ διενέργεια ἢ μὴ δημοψηφίσματος, ὥστε νὰ ἀποφασίσει ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς γιὰ τὴ μορφή τοῦ πολιτεύματος. Στὴ συνέχεια, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ Παρίσι. Στὴν πρωθυπουργία τὸν διαδέχθηκε ὁ Γεώργιος Καφαντάρης, ἐπίσης ἀπὸ τὴ βενιζελικὴ παράταξη, καὶ αὐτὸν ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου, ἐπίσης ἀπὸ τοὺς κόλπους τῶν βενιζελικῶν. Ἐπὶ τῆς πρωθυπουργίας τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαναστασίου ἔγινε δημοψήφισμα καὶ ἡ δυναστεία τῶν Γλύξμπουργκ, ἡ ὁποία βασιλεὺς στὴν Ἑλλάδα πάνω ἀπὸ μισὸ αἰῶνα, κηρύχθηκε ἔκπτωτος. Πολίτευμα τῆς χώρας ἔγινε ἡ ἀβασίλευτη δημοκρατία.

ι'. Ἡ κυβέρνηση Παπαναστασίου ἔμεινε στὴν ἀρχὴ περίπου τέσσερις μῆνες. Τὴ διαδέχθηκε ἡ κυβέρνηση Θεμιστοκλῆ Σοφούλη, ἐπίσης ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς βενιζελικῆς παράταξης, ποὺ ἔμεινε στὴν ἀρχὴ δύο περίπου μῆνες.

ια'. Τὸν Θεμιστοκλῆ Σοφούλη διαδέχθηκε, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1924, στὴν πρωθυπουργία ὁ Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος, ποὺ καὶ αὐτὸς ἀνῆκε στὴ βενιζελικὴ παράταξη. Ἐπὶ κυβερνήσεως Μιχαλακοπούλου ἐπετεύχθη ἡ λήψη προσφυγικοῦ δανείου ἀπὸ ἀγγλικὲς τράπεζες μὲ σκοπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῶν

προσφύγων από τή Μικρά Ἀσία καί τήν Ἀνατολική Θράκη. Ἐπίσης ἐλύθη καί τὸ πρόβλημα τῆς ὑδρεύσεως τῶν Ἀθηνῶν διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ φράγματος καί τῆς τεχνητῆς λίμνης τοῦ Μαραθῶνος, σὲ συνεργασία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους μὲ τὴν ἀμερικανικὴ ἑταιρεία «Οὐλέν».

ιβ'. Ἡ κυβέρνησις Μιχαλακοπούλου παρέμεινε στὴν ἀρχὴ περίπου ὁκτὼ μῆνες καί τὴν διεδέχθη ἡ κυβέρνησις τοῦ στρατηγοῦ Θεοδώρου Πάγκαλου τὸν Ἰούλιο τοῦ 1925 – μετὰ ἀπὸ στρατιωτικὸ πραξικόπημα. Ὁ στρατηγὸς Πάγκαλος ἐγκαθίδρυσε, στὴ συνέχεια, δικτατορίαν, διορίζοντας τὸν ἑαυτοῦ Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας. Ἡ δικτατορία αὐτὴ ἀνετράπη ἀπὸ τὸν στρατηγὸ Γεώργιο Κονδύλη τὸν Αὐγούστου τοῦ 1926. Νέος πρωθυπουργὸς ἀνέλαβε ὁ Γ. Κονδύλης καί ὡς Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ἐπανῆλθε ὁ ναύαρχος Π. Κουντουριώτης. (Ὁ Θ. Πάγκαλος φυλακίστηκε.)

ιγ'. Ἡ κυβέρνησις Κονδύλη, μετὰ περίοδον τριῶν μηνῶν, ἔκανε ἐκλογάς. Σὲ αὐτὰς ὑπερίσχυσε ἡ Ἐνωσις Φιλελευθέρων καί σχηματίστηκε κυβέρνησις ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρον Ζαΐμη, στὴν ὁποία ἀνέλαβαν χαρτοφυλάκια καί οἱ ἀκραιφνεῖς βενιζελικοὶ Ἀλ. Παπαναστασίου, Γ. Καφαντάρης καί Ἀ. Μιχαλακοπούλου· συμμετεῖχαν ὅμως στὴν κυβέρνησιν αὐτὴν καί στελέχη τοῦ Λαϊκοῦ κόμματος. Μὲ ἄλλα λόγια, λόγῳ τῆς πολιτικῆς ἀστάθειας πού ἐπικράτησε μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ, σχηματίστηκε ἕνας τύπος Οἰκουμενικῆς κυβέρνησης. Στόχος τῆς κυβέρνησης αὐτῆς ἦταν ἡ ἀντιμετώπιση κρισίμων καί ἐπείγουσων ἀναγκῶν τῆς ἐποχῆς – καί κυρίως ἡ ἐξυγίανσις τῆς οἰκονομίας.

ιδ'. Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1928, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ἔχοντας ἐπιστρέψει στὴν Ἑλλάδα μετὰ τριετὴ περίπου παραμονὴν στὸ ἐξωτερικόν, ἀναλαμβάνει τὴν πρωθυπουργίαν καί προκηρύσσει ἐκλογάς, πού διεξάγονται στίς 19 Αὐγούστου 1928. Σὲ αὐτὰς τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων πῆρε 223 ἔδρες, ἐνῶ ὁλόκληρὴ ἡ ἀντιπολίτευσις μόνο 27. (Συνολικῶς οἱ ἔδρες ἦσαν 250.)

Ἡ μεγάλη μάζα τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ ἦταν ἀγρότες καί μικροαστοί, τοὺς ὁποίους διακατεῖχε ἡ ἐπιθυμία νὰ ὑπάρξει ἀσφάλεια, σταθερότητα, νοικοκυροσύνη, καλὴ διοίκησις, ὑγιὲς νόμισμα καί, κυρίως, νὰ σταματήσῃ ἡ πολιτικὴ ἀστάθεια πού ἐπικρατοῦσε οὐσιαστικῶς ἀπὸ τὸν Αὐγούστου τοῦ 1922. Ὁ Βενιζέλος ἦτο ὁ μόνος πού θὰ ἠδύνατο νὰ πραγματοποιήσῃ τοὺς πόθους τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, ἦτο ὁ μόνος πού θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν τάξην καί νὰ ἐξαλείψῃ τὴ ληστείαν ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπέφερε ἡ ὕπαιθρος. Ἐπιπλέον, ἦτο ὁ μόνος ὁ ὁποῖος μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίσῃ ὑγιὲς ἐθνικόν νόμισμα καί νὰ συνομιλήσῃ ἐπὶ ἴσοις ὅροις μὲ τοὺς πρωθυπουργοὺς ἄλλων Κρατῶν.

Α'

Ἡ Τετραετία, ὅπως ἀπεκλήθη αὐτὴ ἡ περίοδος τῆς διακυβέρνησης τῆς χώρας μας ἀπὸ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, διήρκεσε 52 μῆνες. (Ἐλήξε τὸν Νοέμβριον τοῦ 1932.) Κατὰ τὴ Μεγάλῃ αὐτὴν Τετραετία, στὸν τομέα τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων ἔγιναν τὰ ἑξῆς:

1) Ὁ Βενιζέλος υπέγραψε σύμφωνο Φιλίας μετὰ τὴν Ἰταλία ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴ Γιουγκοσλαβία, προκειμένου νὰ διασφαλίσῃ τὴν ἐδαφικὴ ἀκεραιότητα τῆς Ἑλλάδος. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ δύο Μεγάλαι Δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, Ἀγγλία καὶ Γαλλία, καθὼς βρίσκονταν σὲ ἀνάρρωση ἀπὸ τὶς καταστροφὰς τοῦ Α' Παγκόσμιου πολέμου, ἀπέβλεπαν μόνον στὴ διατήρηση τῆς εἰρήνης καὶ ἀπέφευγαν τὴν ἐμπλοκὴν τους σὲ διενέξεις ποὺ ἀφοροῦσαν τὴ Βαλκανικὴ Χερσόνησο.

2) Παράλληλα, καλλιέργησε τὸ ἔδαφος γιὰ τὴ σύσφιγξιν τῆς ἑλληνοτουρκικῆς φιλίας. Αὐτὸ τὸ ἐπέτυχε μετὰ τὴν ἐπίσκεψίν του στὴν Ἀγκυρὰ καθὼς καὶ μετὰ τὴν ὀριστικὴν ρύθμιση ὅλων τῶν ἐκκρεμοτήτων ποὺ εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή. (Ἄλλωστε ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα τῆς Ἑλλάδος τῶν δύο ἡπείρων καὶ τῶν πέντε θαλασσῶν εἶχε ὀριστικῶς ἐκλείψει καὶ εἵχαμε ἀποδεχθεῖ τὰ σύνορα ποὺ εἶχαν ὀριστεῖ, τὸ 1923, μετὰ τὴ συνθήκην τῆς Λωζάννης.) Ἐτσι, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1930 ὁ Βενιζέλος υπέγραψε στὴν Ἀγκυρὰ τὸ σύμφωνον Ἑλληνοτουρκικῆς Φιλίας, προχωρῶντας ἐπιπλέον στὴ μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν ἀνάπτυξιν ἐμπορικῶν σχέσεων.

3) Χάρη στὴ διπλωματικὴ ἱκανότητα τοῦ Βενιζέλου, ἡ Ἑλλὰς ἐπέτυχε στὴ Χάγη νὰ εἰσπράξῃ ἓνα πολὺ μεγάλο ποσὸ ὥς ἐπανορθώσεις γιὰ τὶς καταστροφὰς τοῦ Α' Παγκόσμιου πολέμου. Ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιτυχίας αὐτῆς ὑπῆρξε ὅχι μόνον ἡ ἐξόφλησις τῶν τότε πολεμικῶν μας χρεῶν ἀλλὰ καὶ ἡ σημαντικὴ ἐνίσχυσις τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ, τώρα, τὰ ἐσωτερικά μας, ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου προέβη στὰ ἀκόλουθα:

I. Ἰδρυσεν τὴν Ἀγροτικὴν Τράπεζαν, προκειμένου νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἀγροτικὴν παραγωγὴν.

II. Ἐκανε ἀντιπλημμυρικὰ ἔργα στὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἀπέδωσαν στὴν καλλιέργειαν 180.000 στρέμματα. Τέτοια ἔργα ἔγιναν καὶ στὶς περιοχὰς Σερρῶν, Δράμας καὶ Γιαννιτσῶν – μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποδοθοῦν στὴν καλλιέργειαν, συνολικῶς, 2.750.000 στρέμματα.

III. Κατασκεύασεν 1.650 χιλιόμετρα ὁδικοῦ δικτύου καθὼς καὶ πολλὰς σιδηροδρομικὰς καὶ ὁδικὰς γέφυρας.

IV. Ἀνήγειρε 3.167 νέα σχολικὰ κτήρια.

V. Για την αποκατάσταση των προσφύγων από τη Μικρά Ἀσία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη οἰκοδομήθηκαν πολυάριθμες κατοικίες, ὅπου στεγάστηκε τὸ 80% τῶν προσφύγων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ἀστικά κέντρα. Ἀκόμη μεγαλύτερο ἔργο ὅμως ἔγινε ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀγροτῶν προσφύγων: Ἀπὸ τὴν Καστοριά μέχρι τὴν Ἀλεξανδρούπολη ἰδρύθηκαν 254 προσφυγικοὶ συνοικισμοί. Σὲ αὐτούς, οἱ πρόσφυγες πῆραν ὄχι μόνο κατοικία ἀλλὰ καὶ κτήματα, ποὺ προηγουμένως ἀνῆκαν σὲ Τούρκους οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐγκαταλείψει τὴν Ἑλλάδα στὰ πλαίσια τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν. Ἔτσι, ἐνισχύθηκε τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο στὶς παραμεθόριες περιοχὲς καὶ ἡ Βόρειος Ἑλλάς ἀπέκτησε ἐθνολογικὴ ὁμοιογένεια (κάτι ποὺ ἀποδείχτηκε πῶς εἶχε μεγάλη σημασία κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμον καὶ τὰ μετέπειτα).

VI. Προέβη σὲ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση, θεσπίζοντας τὶς εἰσιτήριες ἐξετάσεις στὰ πανεπιστήμια, ὥστε νὰ μπαίνουν μόνον οἱ ἄριστοι μαθητές, ἐνῶ γιὰ τοὺς υπόλοιπους ἴδρυσε πρακτικὰ σχολεῖα τεχνικῆς καὶ ἀγροτικῆς ἐκπαίδευσης καθὼς καὶ ναυτικῆς τέχνης.

VII. Ἰδρυσε τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας.

VIII. Ἀντιμετώπισε ἐπιτυχῶς τὴ χρηματιστηριακὴ κρίση ποὺ συγκλόνησε τὶς ΗΠΑ τὸ 1929 – καὶ ἐπεκτάθηκε στὴν Εὐρώπη, μὲ ἀποτέλεσμα 50.000.000 ἄνθρωποι νὰ περιέλθουν σὲ κατὰσταση οἰκονομικῆς ἐξαθλίωσης.

Συμπερασματικά, ἡ διακυβέρνηση τῆς χώρας ἀπὸ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο κατὰ τὴν τετραετία 1928-1932 ὑπῆρξε πολὺ παραγωγικὴ καί, ἴσως, ἀποτελεῖ τὴ λαμπρότερη περίοδο διακυβέρνησης τοῦ τόπου μας ἀπὸ αὐτὸν τὸν Μεγάλον Ἄνδρα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ μάλιστα ὅτι κατὰ τὴν Τετραετία αὐτὴν ὑπῆρξε καὶ ἀδιατάρακτη πολιτικὴ ὁμαλότητα – μὲ τὴν ἔννοια τῆς κανονικῆς λειτουργίας τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ.

Β'

Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1932, τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων ὑπὸ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο καὶ τὸ Λαϊκὸν κόμμα ὑπὸ τὸν Παναγῆ Τσαλδάρη ἀναδείχθηκαν ἰσοδύναμα – μὲ ποσοστὸ ψήφων 33% τὸ καθένα. Μετὰ σειρὰ διαβουλεύσεων, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας Ἀλέξανδρος Ζαΐμης ἀνέθεσε τὸν σχηματισμὸ κυβερνήσεως στὸν Παναγῆ Τσαλδάρη – μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν Γ. Κονδύλη καὶ Ἰ. Μεταξᾶ. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ὁ Βενιζέλος ὑποσχέθηκε νὰ ὑποστηρίξει αὐτὴν τὴν κυβέρνησιν, προκειμένου ἡ χώρα νὰ ἔχει ὁμαλὸ πολιτικὸ βίον. Προηγουμένως βέβαια ὁ Π. Τσαλδάρης εἶχε δηλώσει ὅτι ἀναγνωρίζει τὸ πολίτευμα τῆς ἀβασίλευτης Δημοκρατίας – πρᾶγμα ποὺ ἐπηρέ-

Ο Βενιζέλος στο Μεσολόγγι τὴν Κνιακὴ τῶν Βαίτων τοῦ 1933.

ασε τὸν Βενιζέλο, ὥστε νὰ δηλώσει τὴν ὑποστήριξή του πρὸς τὴ νέα κυβέρνηση.

Ἡ κυβέρνηση Τσαλδάρη ὀρκίστηκε στὶς 11 Νοεμβρίου 1932· δύο μῆνες ἀργότερα ὅμως ἀνετράπη ἀπὸ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, διότι, ἀφενός, δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐπιλύσει τὰ σοβαρότατα προβλήματα τῆς χώρας, ἐνῶ, ἀφετέρου, ἤδη φαινόταν πὼς ὁ στρατηγὸς Γ. Κονδύλης προετοιμαζόταν νὰ ἐγκαθιδρύσει καθεστῶς δικτατορικό. Ἔτσι, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1933, τὸν Π. Τσαλδάρη διαδέχθηκε στὴν πρωθυπουργία ὁ Ἐλ. Βενιζέλος, ὁ ὁποῖος σχημάτισε τότε τὴν τελευταία του κυβέρνηση. Προκήρυξε, πράγματι, ἐκλογές γιὰ τὶς 5 Μαρτίου 1933, ἐπειδὴ δὲν εἶχε τὸν ἀριθμὸ βουλευτῶν ποὺ χρειαζόταν γιὰ νὰ σχηματίσει αὐτοδύναμη κυβέρνηση. Σὲ ἐκεῖνες τὶς ἐκλογές, λόγω τοῦ ὅτι τὸ σύστημα ἦταν πλειοψηφικό, ἐνῶ ἡ βενιζελικὴ παράταξη καὶ τὸ Λαϊκὸ κόμμα ἔλαβαν περίπου τὸν ἴδιο ἀριθμὸ ψήφων, ἡ μὲν πρώτη πῆρε μόνον 110 ἔδρες καὶ τὸ δεύτερο 136.

Μόλις ἄρχισε ἡ ἀνακοίνωση τῶν ἀποτελεσμάτων, ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1922 Ν. Πλαστήρας πῆγε στὸ σπίτι τοῦ Βενιζέλου καὶ τοῦ εἶπε: *Χάνουμε τὶς ἐκλογές. Οἱ Λαῖκοι θὰ ἔχουν τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία. Θὰ ἔχουμε τὰ ἴδια μὲ τὴν 1^η Νοεμβρίου 1920, ὁπότε χάσαμε τὶς ἐκλογές. Θὰ γίνουν ταραχές. Οἱ Λαῖκοι θὰ ἀρχίσουν συλλήψεις βενιζελικῶν, θὰ κάνουν δολοφονίες καὶ Κύριος οἶδε τί ἄλλο. Σκέφτομαι νὰ πάω στοὺς συνοικισμούς, νὰ ἐξεγείρω τοὺς πρόσφυγες καὶ νὰ τοὺς φέρω στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ ζητήσουν τὴν ἐγκαθίδρυση βενιζελικῆς δικτατορίας. Καὶ συμπλήρωσε: Θὰ κάνω Ἐπανάσταση!*

Ὁ Βενιζέλος τὸν ἀπέτρεψε καὶ τοῦ εἶπε ὅτι ἡ κατάλυση τοῦ δημοκρατικοῦ καθεστώτος θὰ ἦταν ἐγκλημα. Ὁ Πλαστήρας ὅμως, χωρὶς καὶ νὰ τὸν χαιρετήσει, ἔφυγε, πῆγε στὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν καὶ τὸ κατέλαβε. Τὸ 1^ο σύνταγμα Πεζικοῦ, ποὺ στρατοπέδευε στὴν Ἀθήνα, εἶχε ἤδη προσχωρήσει στὴν Ἐπανάσταση τοῦ Πλαστήρα, ἐνῶ στρατιωτικὲς μονάδες τῶν ἐπαρχιῶν ἦταν ἤδη σὲ συνεννόηση μὲ αὐτὸν τὸν τελευταῖο. Τὴν ἐπομένη, 6^η Μαρτίου, ἀπόσπασμα τῆς Χωροφυλακῆς πῆγε, μὲ ἐντολὴ τοῦ Πλαστήρα, στὸ σπίτι τοῦ Τσαλδάρη, γιὰ νὰ τὸν συλλάβει. Ἡ σύζυγός του, Λίνα, ἐξήγησε στοὺς χωροφύλακες ὅτι ὁ Πρόεδρος κοιμᾶται καὶ διευκρίνισε ὅτι δὲν εἶχε τὴν πρόθεση νὰ τὸν ξυπνήσει. Οἱ χωροφύλακες ἔφυγαν τελικῶς, ἀφοῦ πρῶτα ὅμως ἔβαλαν γύρω ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ Τσαλδάρη ἔνοπλους φρουρούς, ἔτσι ὥστε νὰ τεθεῖ σὲ ἀπομόνωση ὁ ἐπίδοξος πρωθυπουργός. Τελικά, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ αἱματοχυσία, μετὰ ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ ἴδιου τοῦ Βενιζέλου καὶ μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τοῦ Π. Τσαλδάρη, σχηματίστηκε κυβέρνηση ἀντιστρατήγων ὑπὸ τὸν Ἀλέ-

ξανδρο Όθωναϊο. Τὴν κυβέρνησιν αὐτὴν τὴ δέχτηκε ὁ Πλαστήρας – ὁ ὁποῖος, στὴ συνέχεια, παραιτήθηκε ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐνέργεια. Μετὰ ὅμως, στὶς 14 Ἀπριλίου 1933 συγκεκριμένα, γιὰ νὰ ἀποφύγει, μὲ τὴ σειρά του, τὴ σύλληψιν, ἔφυγε στὴν Πάτμο, ποὺ τότε κατεῖχαν οἱ Ἰταλοὶ, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴ Βηρυτό.

Ἡ κυβέρνησις τῶν ἀντιστρατῆγων κράτησε μόνον τέσσερις ἡμέρας. Κύριο μέλημά της ὑπῆρξε ἡ ἀποκατάστασις τῆς τάξεως, δεδομένου ὅτι, λόγῳ τῆς κίνησεως τοῦ Πλαστήρα, γίνονταν συγκρούσεις μεταξὺ Στρατοῦ καὶ πολιτῶν. Μετὰ, οἱ ἀντιστράτηγοι παρέδωκαν τὴν ἐξουσίαν στὸν Π. Τσαλδάρη. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος ὅμως, ἐπειδὴ δὲν εἶχε, στὴ Βουλὴ, τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφίαν, περιέλαβε στὴν κυβέρνησίν του τὸν στρατηγὸ Γ. Κονδύλη, ἀρχηγὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Ριζοσπαστικοῦ κόμματος, ὁ ὁποῖος εἶχε λαμπρὴ δράσιν τόσο κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους ὅσο καὶ τὸν Α΄ Παγκόσμιον. Ὁ Κονδύλης ἀρχικῶς ἦταν ἔνθερμος ὁπαδὸς τοῦ Βενιζέλου, ἀλλὰ στὴ συνέχεια μεταβλήθηκε σὲ πολέμιόν του. Κύριες ἐνέργειαι τῆς κυβερνήσεως Τσαλδάρη ἦσαν οἱ ἑξῆς:

1. Ἐπιχείρησε νὰ καταργήσῃ τὴ Γερουσίαν, ὅπου οἱ βενιζελικοὶ εἶχαν πλειοψηφίαν συντριπτική. Ἡ κίνησις αὐτὴ προκάλεσε ὀξεῖαν ἀντιπαράθεσιν μεταξὺ τῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς ἀντιπολίτευσως.
2. Μὲ προτροπὴ τοῦ ἴδιου τοῦ πρωθυπουργοῦ, Π. Τσαλδάρη, ἀσκήθηκε ποινικὴ δίωξις γιὰ ἐσχάτην προδοσίαν ἐναντίον τοῦ Ν. Πλαστήρα, ἐξαιτίας τῆς ἐπαναστατικῆς ἀπόπειράς του.
3. Ἐγίναν ἐκτεταμέναι μεταβολαὶ στὸ Στράτευμα, προκειμένου οἱ διοικητὲς τῶν μεγάλων στρατιωτικῶν μονάδων νὰ εἶναι ἄτομα φιλικὰ πρὸς τὸ Λαϊκὸν κόμμα. Παράλληλα, πιάστηκαν καὶ πολλοὶ ἀξιωματικοὶ καὶ πολῖτες εἴτε λόγῳ τῆς ἀνάμειξής τους στὴν ἐπαναστατικὴν ἀπόπειραν τοῦ Πλαστήρα ἢ, ἀπλῶς, ἐπειδὴ ἀνῆκαν στὴ βενιζελικὴν παράταξιν.

Οἱ ἀδιάλλακτοι, ὅμως, ἀντιβενιζελικοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν ὁ Ἰ. Μεταξῆς, ἀρχηγὸς τοῦ κόμματος τῶν Ἐλευθεροφρόνων, ἔσπευσαν νὰ κατηγορήσουν τὸν Ἑλ. Βενιζέλον ὡς «ἠθικὸν αὐτουργόν» τῆς ἐπαναστατικῆς ἀπόπειρας τοῦ Πλαστήρα. Μάλιστα ἔγινε καὶ μήνυσις κατὰ τοῦ Βενιζέλου, ἐνῶ οἱ ἀντιβενιζελικαὶ ἐφημερίδες δημοσίευσαν ἄρθρα, μὲ τὰ ὁποῖα ἡ εὐθύνη τῆς κίνησεως τοῦ Πλαστήρα ἐπιρριπτόταν στὸν Βενιζέλον. Μέσα σὲ αὐτὴν τὴν ἀτμόσφαιραν, τὸ βράδυ τῆς 6^{ης} Ἰουνίου 1933, ἐνῶ ὁ Ἑλ. Βενιζέλος καὶ ἡ σύζυγός του, Ἑλενα, ἐπέστρεφαν στὴν Ἀθήναν ἀπὸ τὸ σπῖτι τῆς Πηνελόπης Δέλτα στὴν Κηφισιά, κοντὰ στὸν Παράδεισον Ἀμαρουσίου ἔγινε ἀπόπειρα κατὰ τῆς ζωῆς τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ. Ὁ Βενιζέλος καὶ ἡ σύζυγός του σώθηκαν ὡς ἐκ θαύματος – ὁ ἴδιος ὅμως τραυματίστηκε ἐλαφρά, ἐνῶ ἓνας ἀπὸ

τούς σωματοφύλακές του σκοτώθηκε. Είναι δεδομένο ότι έμπνευστές της δολοφονικής απόπειρας ήταν ο τότε διοικητής της 'Ασφαλείας 'Αθηνών 'Ιωάννης Πολυχρονόπουλος καθώς και στελέχη του Λαϊκού κόμματος. Τελικά, με επέμβαση της αντιβενιζελικής παράταξης, η υπόθεση ποτέ δεν διαλευκάνθηκε πλήρως – και μπήκε στο άρχειο.

Υπό τις συνθήκες αυτές ο Βενιζέλος, έκφωνώντας λόγο στα Χανιά στις 15 'Οκτωβρίου 1933, τόνισε πώς ο Τσαλδάρης, συνεχίζων την πολιτική των αδιαλλάκτων θα ώθήσει την χώραν εις τας φοικαλεότητας ενός έμφυλου σπαραγμού με συνεπείας καταστρεπτικές. 'Απάντηση στη διαβεβαίωση αυτήν του 'Ελ. Βενιζέλου έδωσε ο 'Ι. Μεταξάς, όταν έζητησε να αποφανθεί ή Βουλή όσον αφορά την παραπομπή του Βενιζέλου σε ειδικό δικαστήριο για τις δηλώσεις που είχε κάνει αναφορικώς με την κυβέρνηση Τσαλδάρη. ('Η πρόταση όμως αυτή δεν είχε συνέχεια.)

Μετά το επαναστατικό έγχείρημα του Πλαστήρα και τη δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου και νέες αιτίες έκαναν δυσχερέστατη τη συνεννόηση του Λαϊκού κόμματος με τη βενιζελική παράταξη, που τότε ήταν άξιωματική αντιπολίτευση αιτίες τέτοιες ήταν οι ακόλουθες:

1. 'Η διάσταση απόψεων μεταξύ των δύο παρατάξεων σε κρίσιμα θέματα της έξωτερικής πολιτικής και ιδίως στην πολιτική της χώρας μας στα Βαλκάνια.
2. 'Η αλλαγή του έκλογικού νόμου.
3. 'Η αλλαγή της έπετηρίδας των άξιωματικών, διότι ο Γ. Κονδύλης, ως ύπουργός Στρατιωτικών, προσπαθούσε να προωθήσει στην ιεραρχία άξιωματικούς φιλικούς προς τον ίδιο.
4. Μερίδα βουλευτών του Λαϊκού κόμματος καθώς και το κόμμα του 'Ι. Μεταξά ζητούσαν την επαναφορά της βασιλείας.

Τά άνωτέρω –και ιδίως ή απόπειρα κατά της ζωής του Βενιζέλου, ή ανατροπή της έπετηρίδας και ή κίνηση για την κατάλυση της άβασίλευτης δημοκρατίας– υπήρξαν κίνητρα για το βενιζελικό κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1933. 'Ο Βενιζέλος υποστήριζε την προσπάθεια αυτή, διότι προέβλεπε ότι θα γινόταν πράγματι επαναφορά της βασιλείας, αλλά δεν ήθελε να μπει έπικεφαλής των κινηματιών, γιατί άφενός δεν ήθελε να πιστέψει ο 'Ελληνικός Λαός ότι απέβλεπε στην έξουσία και, άφετέρου, έπειδή ήταν πια προχωρημένος στην ήλικία. Σχεδιάζε λοιπόν να κάνει, μετά την εκδήλωση του κινήματος, δηλώσεις, με τις όποιες θα εξέφραζε την υποστήριξή του στην όλη προσπάθεια καθώς και τους λόγους για τους όποιους το κίνημα έπιβαλλόταν να γίνει.

'Η κυβέρνηση Τσαλδάρη πάντως, έπειδή είχε τις πληροφορίες της για το

κίνημα, είχε φροντίσει οί διοικητές τών σταθμευμένων στήν Ἀθήνα στρατιωτικῶν μονάδων καθὼς καί οί κυβερνήτες τών πολεμικῶν πλοίων πού ναυλοχοῦσαν στή Σαλαμίνα νά εἶναι ἀξιωματικοί ἀφοσιωμένοι σέ αὐτήν. (Ἐξαίρεση ἀποτελοῦσαν οί κυβερνήτες τών πέντε ὑποβρυχίων, στοὺς ὁποίους περιλαμβανόταν καί ὁ ἥρωας τοῦ Β' Παγκόσμιου πολέμου Βασίλειος Λάσκος.) Ἀντιθέτως, βενιζελικοί ἦταν οί περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικούς πού ὑπηρετοῦσαν σέ μονάδες τῆς Βορείου Ἑλλάδος – μονάδες οί ὁποῖες, ὡς γνωστόν, ἀποτελοῦσαν τὸ μεγαλύτερο καί περισσότερο ἀξιόμαχο τμήμα τοῦ Στρατεύματος. Ἐπικεφαλῆς αὐτῶν τῶν βενιζελικῶν ἀξιωματικῶν ἦταν ὁ στρατηγὸς Δημήτριος Καμμένος, διοικητὴς τοῦ Δ' Σώματος Στρατοῦ, στή Θράκη. Ἡ κυβέρνησις Τσαλδάρη ἐπιπλέον εἶχε φροντίσει ὁ Ναύσταθμος στή Σαλαμίνα, διοικητὴς τοῦ ὁποίου ἦταν ὁ φιλικὸς πρὸς τὸ Λαϊκὸ κόμμα ναύαρχος Περικλῆς Ρουσέν, νά εἶναι ἐπανδρωμένος μὲ φρουρὰς ἐφοδιασμένες μὲ πολυβόλα – ὥστε νά ἀποφευχθεῖ ἡ τυχὸν κατάληψη τοῦ Στόλου ἀπὸ τοὺς κινήματιες· παράλληλα στὶς ἀκτὲς τοῦ Περάματος καί τοῦ Σκαραμαγκῆ καθὼς καί στὸ Πυριτιδοποιεῖο, πού τότε ἦταν στὸ Αἰγάλεω*, τοποθετήθηκαν φυλάκια μὲ χωροφύλακες προσεκτικὰ ἐπιλεγμένους ἀπὸ τὴν κυβέρνησις.

Γ'

Τὴν ὀργάνωσις τοῦ κινήματος τοῦ 1935 εἶχε ἀναλάβει τριμελὴς ἐπιτροπὴ, ἀπὸ τὸν ἀπόστρατο στρατηγὸ Κωνσταντῖνο Βλάχο-Πράσσο, τὸν ἀπόστρατο πλοίαρχο Ἀνδρέα Κολιαλέξη καί τὸν –ἐν ἐνεργείᾳ– συνταγματάρχην Στέφανο Σαράφη. (Συμμετοχὴ στήν ὀργάνωσις τοῦ κινήματος εἶχε καί ὁ γνωστὸς γιὰ τὸ τραγικὸ του τέλος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς λοχαγὸς Ἰωάννης Τσιγάντες.) Ὁ Βενιζέλος, βέβαια, προτιμοῦσε τὴν ἡγεσίαν νά ἀναλάβει ὁ Νικόλαος Πλαστήρας, ἀλλὰ αὐτός, τότε πιά, βρισκόταν στὸ ἐξωτερικόν.

Τὸ σχέδιον τῶν κινήματιων βασιζόταν στὸν αἰφνιδισμὸ: Σὲ γενικὰς γραμμὰς, προβλεπόταν νά καταλάβουν τὸν Στόλον οί ἐπαναστάτες καί στή συνέχεια τὰ πλοῖα νά κατευθυνθοῦν στή Μακεδονία – χωρὶς ὅμως νά ἔχει καθοριστεῖ ἐὰν τὰ καράβια ἔπρεπε νά πᾶνε στή Θεσσαλονίκη ἢ, ἀντίθετα, στήν Καβάλλα· οί στρατιωτικὲς μονάδες, πάλι, τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας καί τῆς Κρήτης, μόλις ἔπαιρναν τὴν εἶδησις τῆς κατάληψης τοῦ Στόλου, θὰ κήρυτταν ἐπιστράτευσις καί μετὰ ἐκεῖνες τῆς Βορείου Ἑλλάδος θὰ ἐκινεῖντο γιὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Λάρισας καί, τελικῶς, τῆς Ἀθήνας

* Τὰ περίφημα Μπαρουτάδικα.

- ἐφόσον ἡ κυβέρνησις Τσαλδάρη δὲν ὑπέκυπτε. Τὸ σχέδιο προέβλεπε ἐπίσης καὶ διακοπὴ τῆς σιδηροδρομικῆς σύνδεσης τῆς Νότιας μὲ τὴ Βόρειο Ἑλλάδα. (Ἔχει σημασίαν ὅτι οἱ γραμμὲς τοῦ τραίνου ἦταν κοντὰ στὴν παραλία – καὶ κατὰ συνέπειαν μέσα στὸ βελιγενεὲς τῶν τηλεβόλων τῶν πολεμικῶν πλοίων.)

Τὸ κίνημα ἐκδηλώθηκε τὸ βράδυ τῆς 1^{ης} Μαρτίου 1935. Ἦταν μία κρύα χειμωνιάτικη Παρασκευὴ – τελευταία ἐβδομάδα τῆς Ἀποκριᾶς. Οἱ κινηματίες πρῶτα ἐξουδετέρωσαν τὸν σταθμὸ Χωροφυλακῆς στὸ Αἰγάλεω· στὴ συνέχεια, περίπου σαράντα ἀξιωματικοὶ τοῦ Ναυτικοῦ, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν ὁμάδα ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ καταλάβει τὸν Στόλο, πήγανε μὲ αὐτοκίνητα στὴν ἀκτὴ τοῦ Περάματος, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Ναύσταθμο. Ἐπικεφαλῆς ἦταν τρεῖς ἀπόστρατοι, ὁ ναύαρχος Ἰωάννης Δεμέστιχας* καὶ οἱ πλοίαρχοι Ἀ. Κολιαλέξης καὶ Ἰωάννης Χαλκιόπουλος. Σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο, ὁ μὲν Δεμέστιχας θὰ κυρίευε τὸ θωρηκτὸ «Ἀβέρωφ», ὁ Κολιαλέξης, μὲ τὴ βοήθεια ἄλλων («μυημένων»), θὰ καταλάμβανε τὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ Ναυστάθμου, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἀξιωματικοὶ θὰ ἔπαιρναν τὰ ὑπόλοιπα πλοῖα.

Οἱ «μυημένοι» στὸν Ναύσταθμο ἔστειλαν βενζινακάτους, γιὰ νὰ παραλάβουν τοὺς κινηματίες ἀπὸ τὴν ἀκτὴ τοῦ Περάματος· ὁ αἰφνιδιασμὸς ἐπέτυχε. Ἡ βενζινακάτος μὲ τὸν Κολιαλέξη προσορμίστηκε στὴν προβλήτα τοῦ Ναυστάθμου – καὶ ὅσοι ἦταν μέσα ἐξόρμησαν, γιὰ νὰ καταλάβουν τὸ διοικητήριον καὶ νὰ ἐξουδετερώσουν τὴ φρουρά. Τὸ ἐπέτυχαν σχεδὸν ἀμέσως. Ὁ Ρουσὲν πιάστηκε καὶ κρατήθηκε· ἡ φρουρὰ δὲν ἀντιστάθηκε. Μόνο ὁ ἀρχιεπιστολέας, ἀντιπλοίαρχος Ἀθανάσιος Σιδῶκος, ἐπιχείρησε νὰ ἀντιδράσει, ὁπότε πυροβολήθηκε καὶ, μετὰ ἀπὸ λίγο, πέθανε**.

Ἡ βενζινακάτος μὲ τὴν ὁμάδα ποὺ εἶχε ἐπικεφαλῆς τὸν Ἰ. Δεμέστιχα πλεύρισε στὸν «Ἀβέρωφ», ὁ ὁποῖος κατελήφθη χωρὶς δυσκολία χάρις στὸν ὑποπλοίαρχο Κ. Νεόφυτο καὶ μερικοὺς ὑπαξιωματικούς καὶ ναῦτες ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸ ἐνδοξο πλοῖο. Οἱ ἀνθρακαποθῆκες τοῦ «Ἀβέρωφ» ἦταν γεμάτες, ἄρα δὲν χρειαζόταν ἀνθράκωση. Οἱ κινηματίες ἔπρεπε νὰ πάρουν μόνον πυρομαχικά, τροφίμα καὶ πόσιμον νερό.

Στὴ συνέχεια, ἔγιναν καὶ ἄλλοι κουρσάρικοι ἄθλοι. Σχηματίστηκαν ἀποσπάσματα γιὰ τὴν κατάληψιν καὶ τῶν ἄλλων πλοίων. Τὸ ἀντιτορπιλικὸ «Λέων», τὸ τορπιλλοβόλο «Νίκη», τὸ ἐλαφρὸ καταδρομικὸ «Ἑλλη» καὶ τὰ

* Ὁ γνωστὸς καπετὰν-Νικηφόρος τοῦ ἔργου τῆς Πηγελόπης Δέλτα Στὰ μυστικά τοῦ Βάλτου.

** Φημολογεῖται πὺς τὸν πυροβόλησε ὁ ἀνθυποπλοίαρχος Δημήτριος Μπαρδόπουλος, ποὺ καὶ αὐτὸς τραυματίστηκε ἐλαφρά.

υποβρύχια «Κατσώνης» και «Νηρεὺς» πάρθηκαν χωρίς δυσκολία. Τὰ ὑπόλοιπα τρία ὑποβρύχια ἀφέθηκαν, γιατί εἶχαν ἀνάγκη ἐπισκευῶν. Τὰ ἀντιτορπιλικὰ «Γέραξ» καὶ «Πάνθηρ» ὅμως καθὼς καὶ τὸ τορπιλλοβόλο «Θυέλλα» τελικῶς δὲν προσχώρησαν στὸ κίνημα. Τὸ ἀντιτορπιλικὸ «Ψάρά», τέλος, κατελήφθη περιπετειωδῶς. Ὁ κυβερνήτης του δὲν τὸ παρέδιδε, ὅποτε οἱ κινηματίες ἔπεισαν τὸν ναύαρχο Ρουσέν, πὺ εἶχαν συλλάβει, νὰ διατάξει ἐγγράφως τὴν παράδοση τοῦ πλοίου· αὐτὸ καὶ ἔγινε.

Ὁ Ρουσέν ἔκανε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ ἀντιτορπιλικὸ «Πάνθηρ», ἀλλὰ, μόλις πληροφορήθηκε ὅτι τὸ κίνημα δὲν εἶχε ἐπικρατήσῃ στὴν Ἀθήνα καὶ δεδομένου ὅτι στὸ μεταξὺ εἶχε ἐπιβιβαστεῖ στὸν «Πάνθηρα», ἀρνήθηκε νὰ ἐπιστρέψῃ στὸν «Ἀβέρωφ» καὶ ἔμεινε στὸ ἀντιτορπιλικὸ ὡς «ἀντιστασιαστής».

Δ΄

Οἱ κινηματίες, ἔχοντας καταλάβει τὰ περισσότερα καὶ ἰσχυρότερα πλοῖα τοῦ Στόλου, ἀφοῦ ἔβαλαν σὲ αὐτὰ δικούς τους κυβερνήτες καὶ ἀφοῦ πῆραν τρόφιμα, νερὸ καὶ πυρομαχικά, ἀπέπλευσαν στὶς 3 τὸ πρωὶ τῆς 2^{ης} Μαρτίου 1935 καὶ ἀνοίχτηκαν στὸ πέλαγος. Καθὼς περνοῦσαν ἀπὸ τὸ στενὸ τῆς Ψυττάλειας δέχτηκαν ἄστοχες βολές ἀπὸ στρατιωτικὴ μονάδα πὺ ἦταν ἐγκατεστημένη στὴν ἀκτὴ τοῦ Περάματος. Ἀπάντησαν τὰ πυροβόλα τοῦ «Ἀβέρωφ» καὶ ἔτσι, τὸ βενιζελικὸ κίνημα τοῦ 1935 εἶχε, ὅσον ἀφορᾷ τὸ Ναυτικὸ, πλήρη ἐπιτυχία.

Ἡ κυβέρνηση Τσαλδάρη πληροφορήθηκε τὴν κατάληψη τῶν πλοίων, ὅταν αὐτὰ βρίσκονταν πιά στὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα. Διαφορετικὰ ὅμως ἐξελίχθηκαν τὰ πράγματα στὸν Στρατὸ Ξηρᾶς, ἐπειδὴ οἱ κινηματίες ἀξιωματικοὶ διέπραξαν τεράστια λάθη. Πράγματι, τὰ δύο συντάγματα Πεζικοῦ στὴν Ἀθήνα, ἡ ἐκεῖ μονάδα Πυροβολικοῦ καθὼς καὶ τὰ θωρακισμένα ὀχήματα εἶχαν στελεχωθεῖ ἀπὸ ἀξιωματικούς πὺ εἶχε ἐπιλέξει ὁ τότε ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν Γ. Κονδύλης. Ἔτσι, προσφέρονταν γιὰ ἐπαναστατικὴ κινητοποίηση μόνο τὸ τάγμα Εὐζώνων, πὺ στρατοπέδευε στὴν περιοχὴ Μακρυγιάννη, καὶ ἡ Σχολὴ Εὐελπίδων, ὅπου ὑπηρετοῦσαν πολλοὶ βενιζελικοὶ ἀξιωματικοὶ (ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν καὶ ὁ Ἱ. Τσιγάντες). Τὸ σχέδιο τοῦ κινήματος προέβλεπε, στὴν Ἀθήνα, καὶ δολιοφθορές, ὅπως ἀποκοπὴ τηλεφωνικῶν καλωδίων, ἀποκοπὴ τῆς παροχῆς ἡλεκτρικοῦ ρεύματος καθὼς καὶ ἀπομόνωση τοῦ πυροβολείου στὸν Λυκαβηττό, ἀπὸ ὅπου θὰ δινόταν τὸ σύνθημα στὶς στρατιωτικὲς μονάδες τῆς πρωτεύουσας γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν κινηματιῶν.

Ἀκόμη, σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο, ὁ συνταγματάρχης Στέφανος Σαράφης θὰ πήγαινε στὴ Θεσσαλονίκη τὴν 1^η Μαρτίου, γιὰ νὰ ἀναλάβει τὸν συντονισμό τῆς δράσης τῶν στρατιωτικῶν μονάδων στὴ Βόρειο Ἑλλάδα. Ἀντὶ γιὰ αὐτὸ ὅμως, προτίμησε νὰ μείνει στὴν Ἀθήνα. Ἡ στάση του αὐτὴ δημιουργεῖ μεγάλα ἐρωτηματικά. Τὴν παραμονή, πάντως, τῆς ἔκρηξης τοῦ κινήματος στὴν Ἀθήνα βρισκόταν ὁ ταγματάρχης Θωμᾶς Σφέτσος, σύνδεσμος τῶν κινηματιῶν τῆς Βορείου Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπέστρεφε αὐθημερόν στὴ Θεσσαλονίκη. Ὁ Σαράφης συναντήθηκε μὲ τὸν Σφέτσο καὶ τὸν διαβεβαίωσε πὼς θὰ τοῦ ἔδινε τηλεφωνικῶς τὴν εἰδηση τῆς κατάληψης τοῦ Στόλου, ὥστε οἱ κινηματίες τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης νὰ καταλάβουν τὴ Θεσσαλονίκη καί, μετὰ, τὴ Λάρισα. Ἄν δὲν τηλεφωνοῦσε ὁ Σαράφης στὸν Σφέτσο, τὸ κίνημα θὰ ἀναβαλλόταν.

Τελικῶς, ἂν καί, ὅπως εἶδαμε, ὁ Στόλος κατελήφθη, τηλεφώνημα ἀπὸ τὸν Σαράφη στὸν Σφέτσο δὲν ἔγινε – μὲ ἀποτέλεσμα ὁ δεύτερος νὰ ἀναγγεῖλει στοὺς «μυημένους» τῆς Βορείου Ἑλλάδος τὴν ἀναβολὴ τοῦ κινήματος. Ἔτσι, τὸ κίνημα τοῦ 1935, ἂν καί εἶχε ἐπικρατήσῃ στὸν Στόλο, καταδικάστηκε, ἐπειδὴ ἀκριβῶς δὲν κινητοποιήθηκαν οἱ στρατιωτικὲς μονάδες στὴ Βόρειο Ἑλλάδα. Τὸ βράδυ πάντως τῆς 1^{ης} Μαρτίου, στίς 7. 30' μ. μ. συγκεκριμένα, ὁ Σαράφης πῆγε στὸ τάγμα Εὐζώνων καὶ ὁ Τσιγάντες στὴ Σχολὴ Εὐελπίδων, ὅπου τοὺς περίμεναν οἱ βενιζελικοὶ ἀξιωματικοί. Ἀντιθέτως, ὁ στρατηγὸς Κ. Βλάχος-Πράσσοι, μέλος τῆς τριμελοῦς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε καὶ αὐτὸς νὰ πάει στὴ Σχολὴ Εὐελπίδων, πού, σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο, θὰ γινόταν προσωρινὸ στρατηγεῖο τοῦ κινήματος, τελικῶς δὲν κινήθηκε. Ἡ Σχολὴ Εὐελπίδων πάντως καταλήφθηκε εὐκόλα: Πολυβόλα στήθηκαν στὸ ἀλσύλλιο, ἐνῶ παράλληλα ἰδιῶτες πού ἤθελαν νὰ πάρουν μέρος στὸ κίνημα φόρεσαν στρατιωτικὲς στολὲς καὶ ὀπλίστηκαν. Τέλος, μέσω ἀποκοπῆς τηλεφωνικῶν καλωδίων, ἀπομονώθηκε καὶ τὸ πυροβολεῖο τοῦ Λυκαβηττοῦ.

Ὅταν τελικὰ ἡ κυβέρνησις ἀντελήφθη τὴν ἔκρηξη τοῦ κινήματος, ὁ στρατηγὸς Κονδύλης, ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν, ἀφοῦ διαπίστωσε ὅτι οἱ στρατιωτικὲς μονάδες τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Κρήτης δὲν εἶχαν ἐπαναστατήσῃ, συγκρότησε καὶ κίνησε δυνάμεις γιὰ τὴν καταστολὴ τοῦ κινήματος στὴ Σχολὴ Εὐελπίδων καὶ τὸ τάγμα Εὐζώνων, τοῦ Μακρυγιάννη. Ἔτσι, στίς 3.30' τὸ πρωὶ τῆς ἐπομένης, 2^{ης} Μαρτίου, τὸ κίνημα εἶχε κατασταλεῖ στὴν Ἀθήνα: Οἱ πρωτεργάτες πιάστηκαν καὶ κηρύχτηκε στρατιωτικὸς νόμος. (Ὁ Βενιζέλος καταδίκασε αὐτὸ τὸ μέτρο.) Παράλληλα, πιάστηκαν βενιζελικοὶ βουλευτὲς καὶ ἀπαγορεύθηκε ἐπ' ἀόριστον ἡ ἔκδοσις τῶν βενιζελικῶν ἐφημερίδων. Ὁ πρωθυπουργός, Π. Τσαλδάρης, ἔκανε καὶ διάγ-

γελμα, στο οποίο τόνισε ότι *ολίγοι παράφρονες* είχαν επαναστατήσει κατά της *ρομίμου κυβερνήσεως* καθώς και ότι το κίνημα είχε ήδη καταπνιγεί – χωρίς όμως να κάνει και αναφορά στο Ναυτικό, όπου οι κινηματίες είχαν ουσιαστικώς επιβληθεί.

“Ο,τι έγινε στην Αθήνα επαναλήφθηκε στη Θεσσαλονίκη. Ένεργοποιήθηκαν αντιβενιζελικοί αξιωματικοί και έγιναν συλλήψεις βενιζελικών βουλευτών και πολιτών (για λόγους όχι μόνο πολιτικούς αλλά και προσωπικούς). Ο Κονδύλης διέταξε παράλληλα την αντικατάσταση των στρατιωτικών διοικήτων στη Βόρειο Ελλάδα*· ο μόνος που αντέδρασε και δεν παρέδωσε τη διοίκηση ήταν ο στρατηγός Δ. Καμμένος, διοικητής του Δ’ Σώματος Στρατού.

Ε’

Την ίδια ημέρα, 2^α Μαρτίου 1935, η κυβέρνηση με ανακούφιση πληροφορήθηκε ότι ο επαναστατημένος Στόλος κατευθυνόταν όχι προς τη Βόρειο Ελλάδα αλλά στην Κρήτη. Τοῦτο, ἐπειδὴ ὁ Ἰ. Δεμέστιχας, ἔχοντας μάθει ὅτι τὸ κίνημα εἶχε κατασταλεῖ στην Αθήνα και δὲν εἶχε καὶ ἐκδηλωθεῖ στη Θεσσαλονίκη, πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ πλεύσει στὴ Μεγαλόνησο, ὥστε οἱ κινηματίες νὰ τεθοῦν ὑπὸ τὴ σκέπη τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, πὺ ἐκεῖνες τὶς ἡμέρες βρισκόταν στὰ Χανιά. Ἐνῶ ὅμως γίνονταν αὐτά, επαναστάτησε στὴ Θράκη τὸ Δ’ Σῶμα Στρατοῦ καθὼς καὶ ἡ ἐκεῖ Χωροφυλακή, ἐνῶ ἄθροοι ἔσπευδαν νὰ πάρουν ὅπλα οἱ ἐκεῖ ἰδιῶτες (οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν πρόσφυγες). Ἐτσι, τὸ βράδυ τῆς 3^{ης} Μαρτίου –καὶ παρὰ τὴν κατάπνιξη τοῦ κινήματος στὴ Θεσσαλονίκη– πολλὲς στρατιωτικὲς μονάδες ἀπὸ τὸν Ἑβρο ἴσαμε τὸν Ἀλιάκμονα ἦταν σὲ κατάσταση επαναστατικοῦ ἀναβρασμοῦ. Οἱ επαναστάτες ὅμως, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν στρατηγὸ Καμμένο, δὲν ἔκαναν καμία ἐπιθετικὴ κίνηση· πῆραν ἀπλῶς θέσεις ἄμυνας καὶ κατέστρεψαν τὶς γέφυρες στὸν Στρυμόνα – ἐκτὸς ἀπὸ μία.

Κατὰ τὴ νύκτα ὅμως τῆς 2^{ης} πρὸς τὴν 3^η Μαρτίου, ἡ κυβέρνηση ἀνακάλεσε τὸν Κονδύλη στὸ Στράτευμα, τὸν προήγαγε σὲ ἀντιστράτηγο καὶ τοῦ ἔδωσε ἐντολὴν καταστολῆς τοῦ κινήματος στὴ Βόρειο Ελλάδα – μάλιστα ἀπὸ τὴ Λάρισα. Παράλληλα, ἀρθθηκε ἡ ἀπόφαση νὰ βομβαρδιστεῖ ὁ Στόλος ἀπὸ

* Ἐνας ἀπὸ τοὺς νέους διοικητὲς ἦταν καὶ ὁ ὑποστράτηγος Ἀλέξανδρος Παπάγος, βασιλόφρων καὶ ἄνθρωπος τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ Κονδύλη, ὁ ὁποῖος μετὰ τὸν Β’ Παγκόσμιον πόλεμο ἔγινε πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος.

ἀεροπλάνα· καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα τὰ ἀεροπλάνα ποὺ χρειάζονταν, ἀποφασίστηκε ἡ ἀγορά τους στὴ Γιουγκοσλαβία.

Ἔτσι, τὸ βράδυ κιόλας τῆς 3^{ης} Μαρτίου, μονάδες τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία μαζί με ἐφédρους ἀπὸ τὴ Νότιο Ἑλλάδα, ἐπιστρατευμένους ἀπὸ τὸν Κονδύλη, βádισαν πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη καί, ἀπὸ ἐκεῖ, κατευθύνθηκαν στὸν ποταμὸ Στρυμόνα. Ὁ Στόλος πάλι, ἀντὶ γιὰ τὴν Κρήτη, μετὰ ἀπὸ προτροπὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Βενιζέλου, ἔφτασε στὴν Καβάλλα· ἐκεῖ ὁ Δεμέστιχας συμφώνησε μετὰ τὸν Καμμένο νὰ μεταφέρει στρατιωτικὲς μονάδες ἀπὸ τὴ Χίο, τὴ Λέσβο, τὴ Σάμο καὶ τὴν Κρήτη στὴ Μακεδονία, μετὰ σκοπὸ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἐπαναστατῶν. Τελικὰ ὅμως αὐτὸ δὲν πραγματοποιήθηκε – μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ ἀρχίσει, ἤδη στὶς 8 Μαρτίου, ἡ κατάρρευση τῶν κινήματιων στὴ Βόρειο Ἑλλάδα. Οἱ δυνάμεις τοῦ Κονδύλη, πράγματι, νίκησαν, στὸν Στρυμόνα, ἐκεῖνες τοῦ Καμμένου, γιατί ἦταν ἀνώτερες τόσο σὲ ἀριθμὸ ὅσο καὶ ὁπλισμό.

Στὸ μεταξύ –καὶ συγκεκριμένα στὶς 4 Μαρτίου– ὁ Βενιζέλος, μετὰ δῆλωσή του, ἀνέλαβε τὴν ἡγεσίαν τοῦ κινήματος, ἐξηγῶντας ὅμως ὅτι, ἐνῶ αὐτὸ ἀρχικῶς ἦταν καθαρῶς στρατιωτικό, ἤδη μεταβαλλόταν σὲ πολιτικό – σὲ σύγκρουση δύο κόσμων· κατὰ συνέπεια, δὲν μπορούσε νὰ μείνει ἀμέτοχος. Ὁ Βενιζέλος ὅμως δὲν πῆγε στὴ Θράκη. Ἔτσι, οἱ ὑπὸ τὸν στρατηγὸ Καμμένο ἐπαναστάτες ἀπογοητεύθηκαν – καὶ ἐνῶ αὐτὸς ὁ τελευταῖος εἶχε ὀρίσει τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ Νέστου ὡς δεύτερη γραμμὴ ἀμύνης, τελικῶς δὲν μπόρεσαν νὰ ἀντισταθοῦν στὶς κυβερνητικὲς δυνάμεις καὶ ὑπέκυψαν. Ὁ Καμμένος καὶ ἄλλοι βενιζελικοὶ ἀξιωματικοὶ κατέφυγαν στὴ Βουλγαρία, ὅπου ζήτησαν καὶ πῆραν πολιτικὸ ἄσυλο.

Ὁ «Ἀβέρωφ» ἔπλευσε τελικὰ πρὸς τὴν Κρήτη, ἔφτασε στὰ Χανιά, παρέλαβε τὸν Βενιζέλο καὶ ὁπαδούς του, πολιτικούς καὶ ἀξιωματικούς, καὶ τοὺς πῆγε στὰ Δωδεκάνησα – ποὺ τότε εἶχαν οἱ Ἴταλοί. Ἀπὸ ἐκεῖ, ὁ Βενιζέλος καὶ οἱ συνοδοὶ του ἔφτασαν, μετὰ πλοῖο τῆς γραμμῆς, στὴ Νεάπολη τῆς Ἰταλίας. Ἐκεῖ παρέμειναν οἱ κινήματιες ἀξιωματικοὶ καὶ πολιτικοί, τοὺς ὁποίους γιὰ μῆνες συντήρησε ἡ Ἑλένα Βενιζέλου, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος πῆγε, μετὰ τὴ γυναίκα του, στὸ Παρίσι, ὅπου καὶ πέθανε στὶς 18 Μαρτίου 1936.

ζ'

Τὸ κίνημα τῆς 1^{ης} Μαρτίου 1935 εἶχε ἀποτύχει. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες του παρέμειναν στὴν Ἑλλάδα πιάστηκαν καὶ φυλακίστηκαν· δύο μάλιστα, οἱ στρατηγοὶ Ἀναστάσιος Παπούλας καὶ Μιλτιάδης Κοιμῆσης καταδικάστη-

καν σὲ θάνατο καὶ ἐκτελέστηκαν στὶς 24 Ἀπριλίου 1935 – ἡμέρα Μεγάλη Τετάρτη. Φυλακίστηκαν ἐπίσης καὶ πολλοὶ πολιτικοὶ ποὺ ἀνῆκαν στὴ βενιζελικὴ παράταξη.

Συγκέντρωση βενιζελικῶν στὴ φυλακὴ – μετὰ τὸ κίνημα τοῦ 1935.

Λίγο ἀργότερα, στὶς 9 Ἰουνίου 1935, ἔγιναν ἐκλογές, ἀπὸ τίς ὅμως ἀπέσχε ἡ βενιζελικὴ παράταξη. Ὁ συνασπισμὸς τῶν Τσαλδάρη-Κονδύλη πῆρε τὸ 65% τῶν ψήφων, ἐνῶ ἡ ὑπὸ τὸν Ἰ. Μεταξᾶ «Ἐνωσις Βασιλοφρόνων» τὸ 14%. Μετὰ τίς ἐκλογές αὐτές πάντως, ὁ Τσαλδάρης προσπαθοῦσε νὰ βρεῖ τρόπο ματαίωσης τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς βασιλείας, δηλώνοντας, σὲ πρώτη φάση, ὅτι αὐτὴ θὰ γινόταν –ἐνδεχομένως– μόνο μετὰ ἀπὸ δημοψήφισμα. Ὁ Κονδύλης ἀντιθέτως ὑποστήριζε μὲ θέρμη τὴν καθεστωτικὴ ἀλλαγὴ, προβάλλοντας ὡς κύριο ἐπιχείρημα τὴν κρίση ποὺ εἶχε παγκοσμίως ξεσπάσει λόγω τῆς ἰταλικῆς εἰσβολῆς στὴν Αἰθιοπία· καὶ βέβαια, μὲ αὐτὸ συμφωνοῦσαν καὶ οἱ Ἕλληνες, γιατί ἤθελαν νὰ ἔχουν, σὲ περίπτωσι σοβαρῶν μέτρων κατὰ τῆς Ἰταλίας, στὴ διάθεσή τους τὰ ἑλληνικὰ λιμάνια.

Τελικὰ, στὶς 10 Ὀκτωβρίου 1935 καὶ ἐνῶ ὁ πρωθυπουργὸς Π. Τσαλδάρης κατέβαινε ἀπὸ τὴν Κηφισιά, ὅπου διέμενε, στὴν Ἀθήνα, ὁ ὑποστράτηγος Ἀ. Παπάγος, ὁ ὑποναύαρχος Δημήτριος Οἰκονόμου καὶ ὁ ὑποπτεράρχος Γεώργιος Ρέππας σταμάτησαν τὸ αὐτοκίνητό του καὶ τοῦ ζήτησαν νὰ γυρίσουν ὅλοι μαζί στὴν Κηφισιά. Αὐτὸ ἔγινε· καὶ μόλις φτάσανε ὅλοι τους στοὺς σπίτι

του πρωθυπουργού, οι τρεις αξιωματικοί ζητήσανε από αυτόν την πραξικοπηματική επανάφορα της βασιλείας. 'Ο Τσαλδάρης ἀρνήθηκε· και ἔτσι, ἡ κυβέρνηση του καταργήθηκε. Πρωθυπουργὸς ἔγινε ὁ Γ. Κονδύλης με ὑπουργὸ Στρατιωτικῶν τὸν 'Ι. Μεταξᾶ.

Στις 3 Νοεμβρίου 1935 ἡ κυβέρνηση Κονδύλη ἔκανε πλαστὸ δημοψήφισμα γιὰ τὴν επανάφορὰ τῆς βασιλείας. Ψήφισαν σὲ αὐτὸ 450.000 περισσότεροι ψηφοφόροι ἀπὸ ὅσους ψήφισαν κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη – καὶ παρὰ τὴν ἀποχή, μάλιστα, τῶν δημοκρατικῶν ψηφοφόρων. Σὲ αὐτὸ τὸ νόθο δημοψήφισμα ἐκδηλώθηκε ὑπὲρ τῆς βασιλείας τὸ 97,8% ὅσων ψήφισαν· τὸ ποσοστὸ εἶναι ἀπίστευτο καὶ κυριολεκτικῶς ἐξωπραγματικό. Τὸ μέγεθος, πράγματι, τῆς νοθείας δὲν περιγράφεται. 'Ο Βενιζέλος, ἀπὸ τὴ Γαλλία ὅπου βρισκόταν, καθὼς βρέθηκε πρὸ τετελεσμένων γεγονότων, ἔγραψε σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς φίλους του ὅτι ὁ δημοκρατικὸς κόσμος θὰ μποροῦσε νὰ καλύψει με τὴν ἀνοχή του τὸν βασιλέα γιὰ μία δοκιμαστικὴ περίοδο, ἐφόσον βέβαια αὐτὸς ὁ τελευταῖος, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του, θὰ ἀποδείκνυε ὅτι ἤθελε νὰ εἶναι βασιλεὺς ὅλων τῶν Ἑλλήνων καθὼς καὶ ὅτι θὰ σεβόταν τὸ σύνταγμα.

Στις 25 Νοεμβρίου 1935 ὁ βασιλεὺς Γεώργιος Β' καὶ ὁ διάδοχος Παῦλος ἔφτασαν, με τὸ πολεμικὸ πλοῖο «Ἑλλη», στὸν ὅρμο τοῦ Φαλήρου. 'Ο Κονδύλης τοῦ εὐχήθηκε τὸ «Καλῶς ὤρισες» καὶ τοῦ παρέδωσε τὸ κείμενο τοῦ διαγγέλματος πὺλ θὰ ἀπηύθυνε στὸν Ἑλληνικὸ Λαό. 'Ο βασιλεὺς ὁμως ζήτησε νὰ γίνουν ὀρισμένες διορθώσεις στὸ διάγγελμα καὶ στὴ συνέχεια μπῆκε στὸ αὐτοκίνητό του γιὰ νὰ ἀνεβεῖ στὴν Ἀθήνα. 'Ο Κονδύλης θέλησε νὰ μπεῖ καὶ αὐτὸς στὸ αὐτοκίνητο τοῦ βασιλέως, ἀλλὰ ὁ Γεώργιος ἀρνήθηκε τονίζοντας ὅτι ἤθελε μοναδικὸ συνεπιβάτη του τὸν διάδοχο Παῦλο.

Ζ'

Λίγο ἀργότερα, ἡ κυβέρνηση Κονδύλη παραιτήθηκε καὶ σχηματίστηκε ἄλλη ὑπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Δεμερτζῆ, καθηγητὴ τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου στὸ πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. 'Ο νέος πρωθυπουργός, με προτροπὴ τοῦ Γεωργίου Β' καὶ με σκοπὸ τὴ γαλήνευση τῶν παθῶν, ἐξέδωσε διάταγμα με τὸ ὁποῖο δινόταν ἀμνηστία γιὰ ὅ,τι ἀδίκημα εἶχε γίνει ἀπὸ μὴ στρατιωτικούς κατὰ τὸ κίνημα τοῦ Μαρτίου, ἐνῶ παράλληλα δινόταν χάρη σὲ ὅσους ἀξιωματικούς καὶ δημοσίους ὑπαλλήλους εἶχαν ἐπιβληθεῖ ποινές γιὰ τὴ συμμετοχὴ τους στὴν ἐπαναστατικὴ ἀπόπειρα. Τὸ διάταγμα αὐτὸ πάντως τὸ ἐπέκρινε δριμύτατα ὁ Βενιζέλος, τονίζοντας ὅτι δὲν ἦταν νοητὸ αὐτός, ἀρχηγὸς τοῦ κινήματος, νὰ ἔχει προνομιακὴ μεταχείριση σὲ σχέση με ἐκείνους πὺλ ἀπλῶς τὸν εἶχαν

ἀκολουθήσει – σαφῶς ἐννοῶντας τοὺς στρατιωτικούς. Τελικά, ἔγιναν ἐκλογές στὶς 26 Ἰανουαρίου 1936, ἀλλὰ, ἐπειδὴ κανένα κόμμα δὲν πλειοψήφησε, πρωθυπουργὸς παρέμεινε ὁ Κ. Δεμερτζής – μέχρις ὅτου ἓνα πρωινὸ τοῦ Ἀπριλίου βρέθηκε νεκρὸς στὸ κρεβάτι του.

Καὶ τότε ὁ Γεώργιος Β΄ ἀνέθεσε πραξικοπηματικῶς τὴν πρωθυπουργία στὸν Ἰ. Μεταξᾶ, ἀνθρωπο τῶν ἀνακτόρων. Αὐτὴ ἡ κυβέρνησις συγκέντρωσε τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς Βουλῆς – ἂν καὶ ἡ βενιζελικὴ παράταξι τὴν καταψήφισε. Οἱ προγραμματικὲς δηλώσεις τοῦ Μεταξᾶ ἦταν ἀόριστες· πολλοὶ πιστεύανε πῶς, μόλις ἐπανερχόταν πλήρης ὁμαλότητα στὴ χώρα, θὰ γίνονταν ἐκλογές, ὥστε ὁ Λαὸς νὰ ἔχει τὴν κυβέρνησις ποὺ πραγματικῶς ἤθελε· ὅμως τὰ αἵματηρά γεγονότα τοῦ Μαΐου τοῦ 1936 στὴ Θεσσαλονικὴ ἔδωσαν τὴ δικαιολογία γιὰ τὴν ἐπιβολὴ στὴ χώρα καθεστῶτος δικτατορικῶ.

Στὴ Θεσσαλονικὴ, ὡς γνωστόν, οἱ καπνεργάτες κατέβηκαν σὲ ἀπεργία στὶς ἀρχὲς Μαΐου, μὲ σκοπὸ τὴ βελτίωσι τῶν ἡμερομισθίων τους· οἱ ἐργοδότες ὅμως δὲν ἱκανοποίησαν τὸ αἶτημά τους καὶ ἔτσι οἱ ἐργάτες ἔκαναν, στὶς 8 Μαΐου, μεγάλη διαδήλωσις ποὺ κατευθύνθηκε στὸ Διοικητήριον. Ἀποτέλεσμα τῆς πορείας ἦταν συγκρούσεις μὲ τὴ Χωροφυλακὴ, ποὺ ἄφησαν πολλοὺς τραυματίες. Στὴ συνέχεια, τοὺς καπνεργάτες μιμήθηκαν οἱ ὑφαντουργοί, οἱ αὐτοκινητιστὲς καὶ οἱ λιμενεργάτες, ἐνῶ οἱ ἔμποροι ἔκλεισαν τὰ καταστήματά τους. Σχεδὸν ὁλόκληρη ἡ Θεσσαλονικὴ διαμαρτυρόταν κατὰ τῆς κυβέρνησις Μεταξᾶ. Ἐγιναν νέες συγκρούσεις μὲ τὴ Χωροφυλακὴ, ὁ ἀπολογισμὸς τῶν ὁποίων ἦταν 12 νεκροὶ καὶ 30 τραυματίες. Τότε ἔγινε ἐπέμβασις τοῦ Στρατοῦ, ἀλλὰ ἦταν φανερό πῶς ὁ Μεταξᾶς κλονιζόταν. Στὸ μετὰξὺ ἡ διεθνὴς κατάστασις ἐπιδεινωνόταν – καὶ ὁ πρωθυπουργὸς πίστευε πῶς τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα ἤδη ἀποτελοῦσε πολυτέλεια γιὰ τὴ χώρα μας· ζήτησε λοιπὸν τὴν ὑποστήριξιν τῶν κομμάτων. Ὁ Κ. Δεμερτζής εἶχε, ὅπως εἶπαμε, πεθάνει· τὸ ἴδιον καὶ ὁ στρατηγὸς Κονδύλης. Ὁ Σοφοκλῆς Βενιζέλος, γιὺς τοῦ Ἐλευθέρου, δέχτηκε, προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ κυβερνητικὴ ἀστάθεια, τὴ συνεργασία μὲ τὸν Ἰ. Μεταξᾶ, ἀλλὰ ὑπὸ τοὺς ὅρους ὅτι θὰ ἐπαναφέρονταν στὸ Στράτευμα οἱ ἀπότακτοι τοῦ 1935 καὶ ὅτι ἡ διάρκεια τῆς δικτατορίας θὰ περιοριζόταν σὲ ἓνα ἔτος*. Τελικῶς ἐπετεύχθη ἡ σύναψις συμφωνίας Ἰ. Μεταξᾶ-Σ. Βενιζέλου· τελείως αἰφνιδιαστικὰ ὅμως ὁ Μεταξᾶς κήρυξε, τὴν 4^η Αὐγούστου 1936, δικτατορίαν μὲ τὰ προσχήματα τοῦ κομμουνιστικοῦ κινδύνου καὶ τῆς ἐκδηλῆς ἀδυναμίας τῆς Βουλῆς νὰ προχωρήσει στὴν ἀναθεώρησι τοῦ συντάγματος τοῦ 1911.

* Ὁ Σ. Βενιζέλος ἐπέμεινε, μάλιστα, στὸν ἐκ τῶν προτέρων καθορισμὸ ἡμερομηνίας ἐκλογῶν.

Η'

Τὸ κίνημα τοῦ '35 ἀπέτυχε· καὶ συνέπειες τῆς ἀποτυχίας του ὑπῆρξαν, πέρα ἀπὸ τὴν ἀπόταξη μεγάλου ἀριθμοῦ βενιζελικῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῇ συνακόλουθῇ ἐξασθένει τῶν Στρατεύματος, ἡ ἐπαναφορὰ τῆς βασιλείας καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῆς δικτατορίας τῆς 4^{ης} Αὐγούστου. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς τελευταίας, οἱ λαϊκὲς μάζες παρέμειναν ἀπαθεῖς, γιατί ὁ Ἰ. Μεταξᾶς προχώρησε σὲ κοινωνικὰ παροχές, ὅπως τὴν ἀπόσβεση τῶν ἀγροτικῶν χρεῶν καὶ τὴ βελτίωση τῶν ἡμερομισθίων· ἐπέτυχε, παρὰλλήλα, τὴν αὔξηση τῆς παραγωγῆς γενικῶς καθὼς καὶ οἰκονομικὴ σταθερότητα*. Καὶ βέβαια, κατόρθωσε ὁ δικτάτορας νὰ ἐτοιμάσει γιὰ πόλεμο τὴν Ἑλλάδα – ἰδίως κατασκευάζοντας τὴν περίφημὴ γραμμὴ Μεταξᾶ στὸ Ροῦπελ, στὰ ἑλληνοβουλγαρικὰ σύνορα.

Εἶναι σαφὲς ὅμως ὅτι δικτατορία σημαίνει κατάπνιξη τῆς φωνῆς τοῦ Λαοῦ καὶ καταπάτηση τοῦ δικαιώματος νὰ ἐπιλέγει αὐτὸς ὁ τελευταῖος ἐκεῖνον ποὺ θὰ τὸν κυβερνήσει. Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ καθεστώτος τῆς 4^{ης} Αὐγούστου ἐπιβλήθηκε λογοκρισίᾳ στὶς ἐφημερίδες, ἀπαγορεύτηκε ἀκόμη καὶ τὸ ρεμπέτικο τραγούδι, διαλύθηκαν τὰ κόμματα καὶ οἱ περισσότεροι πολιτικοὶ ἐξορίστηκαν σὲ νησιά τοῦ Αἰγαίου. Τραγικὴ μοῖρα εἶχε ὁ Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος, ποὺ εἶχε διατελέσει ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν ἀλλὰ καὶ πρωθυπουργός· Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1938 πιάστηκε, ἐνῶ ἦταν ἄρρωστος, καί, παρὰ τὶς διαμαρτυρίες τῶν οἰκείων του καθὼς καὶ τῶν θεράποντων ἱατρῶν, ὁδηγήθηκε στὴν Πάρο. Αἰτία τῆς σύλληψής του ὑπῆρξε δῆλωση ποὺ εἶχε κάνει, ὅτι ἡ Ἑλλάδα βρισκόταν σὲ οἰκτρὴ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ κινδύνευε νὰ πτωχεύσει. Ἡ δῆλωση αὐτὴ θεωρήθηκε πῶς ὑπέσκαπτε τὸ ἐθνικὸ κῦρος. Πάντως, στὴν Πάρο ἡ κατάστασις τῆς υἱείας του ἐπιδεινώθηκε – μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μεταφερθεῖ ἐσπευσμένα στὴν Ἀθήνα, στὸ νοσοκομεῖο «Εὐαγγελισμός», ὅπου ὅμως, μετὰ ἀπὸ λίγες ἡμέρες, πέθανε. Γνωστοί, ἀκόμη, εἶναι οἱ διωγμοὶ ποὺ τότε ἐξαπολύθηκαν κατὰ τῶν κομμουνιστῶν, κύριος ὑπεύθυνος τῶν ὁποίων ὑπῆρξε ὁ τότε ὑφυπουργὸς Ἀσφαλείας Κωνσταντῖνος Μανιαδάκης: Ἐπίανε τοὺς κομμουνιστὰς, τοὺς ἔβαζε νὰ κάτσουν πάνω σὲ κολόνες πάγου καὶ τοὺς ἀνάγκαζε νὰ καταπιοῦν ρετσινόλαδο – μὲ σκοπὸ νὰ καταρρεύσουν σωματικῶς καὶ νὰ ὁμολογήσουν.

* Μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ χαρακτηριστικὸ ὅτι ἐπὶ τῆς δικτατορίας Μεταξᾶ ἰδρύθηκε τὸ ΙΚΑ, προκειμένου νὰ διασφαλιστεῖ ἡ ὑγειονομικὴ περίθαλψη ἀλλὰ καὶ ἡ συνταξιοδότησις τῶν ἐργαζομένων.

‘Ο Μεταξᾶς ἐπιπλέον ἦταν γερμανόφιλος: Εἶχε κάνει λαμπρές σπουδές σέ στρατιωτικὲς σχολὲς τῆς Γερμανίας, ἐνῶ παράλληλα οἱ Γερμανοὶ τὸν θεωροῦσαν αὐθεντία στὴν ἐπιστήμη τοῦ Πολέμου. Ἀλλὰ βέβαια οἱ μεγάλοι στρατηγοὶ κάνουν καὶ τὰ μεγάλα λάθη. Ὡς γνωστόν, τὸ 1915, μετὰ δηλαδὴ τὴν κήρυξη τοῦ Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, οἱ Ἀγγλογάλλοι, προσφέροντας σημαντικὰ ἀνταλλάγματα, ζήτησαν τὴ συμμετοχὴ τῆς χώρας μας στὴν ἐπιχείρηση τῶν Δαρδανελλίων. Ὁ Μεταξᾶς ὅμως, πιστεύοντας στὴν τελικὴ νίκη τῆς Γερμανίας καὶ σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὸν Βενιζέλο, ἄσκησε τὴν ἐπιρροή του στὸν βασιλεὺ Κωνσταντῖνο, ὥστε ἡ Ἑλλάδα νὰ μὴ βγεῖ τότε στὸν πόλεμο στὸ πλευρὸ τῶν Δυνάμεων τῆς Ἐγκάρδιας Συνεννόησης. Ἐάν, ἐκείνη τὴν περίοδο, δὲν εἶχε ὑπερισχύσει ἡ ἄποψη τοῦ Ἱ. Μεταξᾶ, ἡ Ἑλλάδα σήμερα θὰ ἦταν μεγαλύτερη καὶ ἐμεῖς, οἱ Ἕλληνες, περισσότεροι. Νὰ γιατί ὁ δικτάτορας ἔγραψε στὸ *Ἡμερολόγιό* του στὶς 5 Ἰανουαρίου 1941, δηλαδὴ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του: *Θὰ μᾶς συγχωρήσῃ ὁ Θεός... τὸ 1915; Φταῖμε ὅλοι!*

Ὁ Βενιζέλος ὅμως δικαίωθηκε, μετὰ τὸν θάνατό του, ἀκόμη μία φορὰ ἀπὸ τὸν Ἱ. Μεταξᾶ. Πράγματι, ὅταν στὶς 28 Ὀκτωβρίου 1940 ὁ Ἰταλὸς πρεσβευτὴς ζήτησε ἀπὸ τὸν τότε πρωθυπουργὸ νὰ ἐπιτρέψει τὴ διέλευση ἰταλικῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (κάτι πού θὰ ἐπέφερε τὴν ἔνταξη τῆς χώρας μας στὸ στρατόπεδο τοῦ Ἀξονα), πῆρε ὡς ἀπάντησή τὸ μεγάλο ΟΧΙ. Ὁ Μεταξᾶς, μὲ ἄλλα λόγια, υἱοθέτησε περὶ τὸ τέλος τῆς ζωῆς του τὴν πολιτικὴ πού εἶχε χαράξει καὶ ἀκολουθήσει ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος· καὶ ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἦταν ἡ Ἑλλάδα νὰ μάχεται πάντοτε στὸ πλευρὸ τῆς θαλασσοκράτειρας Ἀγγλίας, ἐπειδὴ καὶ οἱ δύο χώρες περιβάλλονται ἀπὸ θάλασσα καί, συνεπῶς, τὰ συμφέροντά τους ταυτίζονται.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ὑπῆρξε ὁ μεγαλύτερος πολιτικὸς στὴν Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος: Ἦταν ἐκπληκτικὴ προσωπικότητα, νοῦς ἀστραφτερός καὶ διεθνῶς ἀναγνωρισμένος. Εἶναι ἐνδεικτικὲς οἱ ἀπόψεις πού εἶχαν γιὰ αὐτόν ὁ David Lloyd George, ὁ Georges Clemenceau καθὼς καὶ ὁ Winston Churchill, πρῶτος λόρδος τοῦ Βρετανικοῦ Ναυαρχείου κατὰ τὶς ἀρχικὲς φάσεις τοῦ Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, ὁ ὁποῖος εἶχε τόνισι: *Ἡ Ἑλλὰς εἶναι μία μικρὴ χώρα πού κυβερνᾶται ἀπὸ ἓνα μεγάλο ἡγέτη, τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο.*

Πράγματι, ὁ Βενιζέλος κατόρθωσε νὰ διπλασιάσει τὴν Ἑλλάδα. Ὅταν ἄρχισε ὁ Α΄ Βαλκανικὸς πόλεμος, τὰ ἐλληνικὰ σύνορα ἦταν λίγο πλεονάζοντα.

ἀπὸ τῇ Λάρισᾳ. (Ἄρχιζαν ἀπὸ τὰ Τέμπη καὶ κατέληγαν στὸν Ἄραχθο ποταμό, περίπου στὸ ὕψος τῆς Ἄρτας.) Χάρη στὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο ἀπελευθερώθηκαν καὶ ἐνώθηκαν μὲ τὴν Ἑλλάδα ἢ Κρήτη, τὰ νησιὰ τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, ἡ Δυτικὴ Θράκη, ἡ Μακεδονία καὶ μεγάλο μέρος τῆς Ἠπείρου· ἐπιπλέον, ἐὰν ὁ μέγας πολιτικὸς δὲν εἶχε χάσει τὶς ἐκλογὰς τῆς 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, ὅποτε οἱ Ἕλληνες διέπραξαν τὸ ὀλέθριο σφάλμα νὰ τὸν καταψηφίσουν, ἡ χώρα μας θὰ ἦταν τώρα πολὺ μεγαλύτερη. Νά γιατί ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες γενικῶς καὶ εἰδικότερα τὸ Ἰνστιτούτο Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου μαζί μὲ τὴ Λέσχην Φιλελευθέρων ἰδιαίτερώς τιμᾶμε τὴ μνήμην τοῦ κάθε Μάρτιο – μῆνα κατὰ τὸν ὁποῖο ξεψύχησε στὴ Γαλλία.

I. N. KINNA, Ph. D.

Η ΥΠΟ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΣΥΣΤΑΣΙΣ
ΤΗΣ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑΣ ΠΟΛΕΩΝ

Ο Βενιζέλος και η Έλενα μετά το τέλος θρησκευτικής τελετής. (Περίοδος της Μεγάλης Τετραετίας.) Δεξιά διακρίνεται αξιωματικός της Αστυνομίας Πόλεων και αστυνόμος.

*Τὸ κείμενον ποὺ ἀκολουθεῖ
ἀφιεροῦται εἰς τὸν ἀείμνηστον
ἐκλεκτὸν φίλον καὶ συμμαθητὴν μου
Δημήτριον Μπουζάνην*

Ἡ ὑπὸ τὸν ἀείμνηστον Ἐλευθέριον Βενιζέλον κυβέρνησις ἀπεφάσισε τὸ 1918 νὰ συσταθῇ νέος Ἀστυνομικὸς θεσμὸς διὰ τὰς μεγάλας πόλεις τῆς χώρας. Εἰς τὸ ἄρθρον 12 τοῦ Νόμου 1370/1918 «Περὶ Ὁργανισμοῦ τοῦ Σώματος τῆς Χωροφυλακῆς» ἀνεφέρετο, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι: *Ἐν ταῖς πόλεσιν Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Θεσσαλονίκης, Πατρῶν καὶ Κερκύρας θέλει συσταθῇ ἰδία ὑπηρεσία Ἀστυνομίας, διὰ τὰ κυρίως ἀστυνομικὰ ἔργα κατὰ τὰ δι' εἰδικοῦ Νόμου ὁρισθησόμενα, τῆς Χωροφυλακῆς περιοριζομένης ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει εἰς τὰ καθήκοντα τῆς Δημοσίας Ἀσφαλείας.*

Εἶχε προηγηθῇ ἡ Ἱταλικὴ Ὁργανωτικὴ Ἀποστολὴ ὑπὸ τὸν Φραγκῆσκον Garigliota, τὸ 1914, μετακληθεῖσα διὰ τὴν μελέτην τῆς ὁργανώσεως τῆς Ἑλληνικῆς Χωροφυλακῆς ἐπὶ τὸ καλλίτερον. Ἡ Ἱταλικὴ Ἀποστολὴ ἐπεσήμανε τὴν ἀνάγκην ἰδρύσεως νέου Ἀστυνομικοῦ Σώματος διὰ τὰς μεγαλοπόλεις. Τελικῶς, τὸ 1920, μετὰ ἀπὸ εἰσηγητικὴν ἔκθεσιν τοῦ τότε ὑπουργοῦ Ἑσωτερικῶν Κ. Ρακτιβάν, ἐδημοσιεύθη ὁ ἰδρυτικὸς νόμος 2461/5-8-1920 «Περὶ Ἀστυνομίας τῶν Πόλεων». Ἡ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις, μεταξὺ ἄλλων, ἀνέφερε καὶ τὰ ἑξῆς: *Τῷ ὄντι δ' ἐξ αὐτῶν τῶν ὄρων Χωροφύλαξ καὶ Ἀστυνομὸς δηλοῦται ἡ διαφορὰ τῶν δύο λειτουργημάτων. Αἱ ὑποχρεώσεις καὶ τὰ καθήκοντα τῶν ἀνωτέρω Σωμάτων, μολονότι κατ' ἀρχὴν ταῦτά καὶ τείνοντα πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν, εἶναι ὅλως διάφορα ἐν ταῖς λεπτομερείαις καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ἐκπληρώσεως αὐτῶν, σχετιζόμενα ἔνθεν μὲν πρὸς τὰς πολλαπλὰς ἀπαιτήσεις τοῦ βίου τῶν μεγαλοπόλεων καὶ τὰς ἰδιαζούσας ἐν γένει συνθήκας τούτων, ἔνθεν δὲ τὸν διάφορον ὅλως τρόπον τοῦ ζῆν καὶ τὰς συνθήκας τῶν μικρῶν πόλεων καὶ χωρίων τῆς ὑπαίθρου χώρας.*

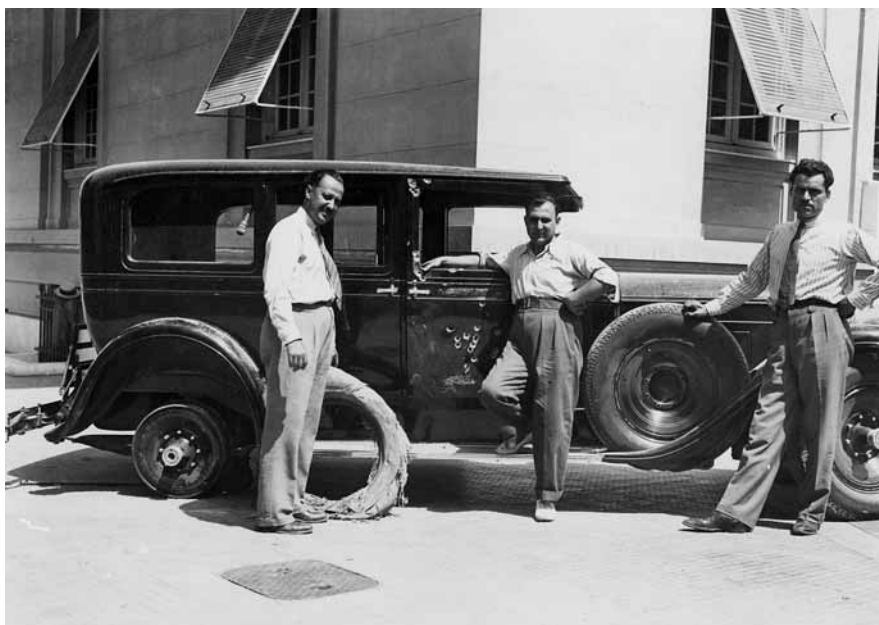
Πρῶτον μέλημα πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου 2461 ἦτο ἡ δημιουργία Ἀστυνομικῆς Σχολῆς. Τὸν Μάιον τοῦ 1921 ἡ πρώτη Ἀστυνομικὴ Σχολὴ στήν Ἑλλάδα ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Κέρκυραν καὶ εἰς τὸν χρόνον τοῦ νέου φρουρίου, τὸ ὅποιον ἕως τότε ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς Σχολὴ Ἐφέδρων Ἀξιωματικῶν.

Τὴν 30^{ὴν} Σεπτεμβρίου 1921, παρουσία τοῦ πρίγκιπος Ἀνδρέου καὶ τῶν

ἀρχῶν ἐγένετο ἡ ὀρκωμοσία τῶν νέων ἀστυνομικῶν τῆς Πόλεως Κερκύρας, ἀξιωματικῶν (ἤδη πτυχιούχων τοῦ πανεπιστημίου) καὶ ἀστυφυλάκων. Πρῶτος ἀρχηγὸς τῆς Ἀστυνομίας Πόλεων ἦτο ὁ Βρεταννὸς Sir Frederick L. Halliday, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς ἀγγλικῆς ὀργανωτικῆς ἀποστολῆς διὰ τὴν Ἀστυνομίαν. Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1922 ἠκολούθησε ἡ ἐγκατάστασις τῆς Ἀστυνομίας Πόλεων εἰς τὰς Πάτρας. Κατὰ δὲ τὴν ἐγκατάστασιν ἀνεγνώσθη ἡ ἡμερησία διαταγὴ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἀστυνομίας, ὡς ἄνω, ὑπὸ τοῦ ὑπασπιστοῦ του. Τὸν Μάιον τοῦ 1923 ἐγένετο ἡ ἐγκατάστασις τῆς Ἀστυνομίας Πόλεων εἰς τὸν Πειραιᾶ. Τέλος, τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1925 ἐπραγματοποιήθη καὶ ἡ ἐγκατάστασις εἰς τὰς Ἀθήνας. Εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, παρὰ τὸ ἄρθρον 12 τοῦ νόμου 1370/1918, δὲν ἐγκατεστάθη Ἀστυνομία Πόλεων.

Δυστυχῶς ὁ θεσμὸς τὸν ὁποῖον εἰσήγαγε εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ αἰείμνηστος Ἐθνάρχης ἐπέπρωτο νὰ ἀμαυρωθῇ ἐκ τῆς συμμετοχῆς ἐπιλησμόνων τοῦ καθήκοντος ἀστυνομικῶν εἰς τὴν δολοφονικὴν ἀπόπειραν τοῦ 1933. Ἐκ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἐπῆλθε μακρὰ κρίσις εἰς τὸν θεσμόν. Ἡ χρησιμότης τῆς Ἀστυνομίας Πόλεων εἰς τὰς πόλεις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Χωροφυλακὴν, ἡ ὁποία ἀπετέλει στρατιωτικῶς ὀργανωμένον Σῶμα, ὑπῆρξε ἰδιαιτέρως ἐμφανὴς κατὰ τὴν περίοδον τῆς Κατοχῆς, ὅποτε προσέφερε τεραστίας ὑπηρεσίας.

Τελικῶς, μετὰ τὴν μεταπολίτευσιν τοῦ 1974 ἡ ὑπὸ τὸν Ἀ. Παπανδρέου κυβέρνησις ἀπεφάσισε τὴν συγχώνευσιν τῆς Ἀστυνομίας Πόλεων καὶ τῆς Χωροφυλακῆς εἰς ἐνιαίαν Ἑλληνικὴν Ἀστυνομίαν, ἡ ὁποία εἶναι φυσικὸν νὰ παρουσιάζῃ κάποια μειονεκτήματα, ὡς ἐκ τῆς διαφοροποιήσεως τῶν συνθηκῶν εἰς τὰς μεγαλόπολεις ἔναντι ἐκείνων τῆς ὑπαίθρου.

Τὸ αὐτοκίνητο τοῦ ζεύγους Βενιζέλου μετὰ τὴ δολοφονικὴ ἀπόπειρα τοῦ 1933

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Προλογικὸ σημεῖωμα	7
ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Εἰσαγωγή	9
ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, 'Ελευθέριος Βενιζέλος καὶ Πρίγκιψ Γεώργιος, 'Αρμο- στὴς Κρήτης (1898-1904)	19
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, 'Ο 'Ελευθέριος Βενιζέλος καὶ τὸ κράτος τῆς Θεσσαλονίκης ἢ τὸ μεγαλεῖο τῆς τόλμης	33
ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η κατὰ τὸν Α' Παγκόσμιο πόλεμο ἀλληλογραφία τοῦ 'Ελληνικοῦ βασιλικοῦ ζεύγους μὲ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας	71
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ο 'Ελευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ συμβολὴ του εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ 'Αστικοῦ Κώδικος	131
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Π. ΜΠΟΥΖΑΝΗ, 'Η 'Ελλάς τοῦ Μεσοπολέμου: Τὸ βενιζελικὸ κίνημα τῆς 1 ^{ης} Μαρτίου 1935	149
Ι. Ν. ΚΙΝΝΑ, 'Η ὑπὸ τοῦ 'Ελευθερίου Βενιζέλου σύστασις τῆς 'Αστυ- νομίας Πόλεων	173

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΗΜΕΡΙΔΟΣ
(16 Μαρτίου 2006)
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΜΕ ΑΠΛΑ ΤΗΣ ΜΟ
ΝΟΤΥΡΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟ
«ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ» ΤΟ ΟΠΟΙΟ ΕΙΧΕ ΚΑΙ ΤΗ
ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑ
ΣΜΟ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥ
ΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ. ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙΜΕ
ΛΗΘΗΚΕ Ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐπανεκδόση
Νοέμβριος 2007

